

จดหมายเหตุร้ายวัน

ใน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

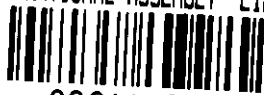
หม่อมเจ้าชัชวลิต เกษมสันต์

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๗

206

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961116360

๑๗๒

วันที่ 28 / 128 / 2547
เลขทะเบียน C178 (ค. 1)
เลขหมู่ ๕๗
๕ 2589

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

จดหมายเหตุรายวัน

ใน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้าวิชชากร กษัตริย์กุล เกษมสันต์

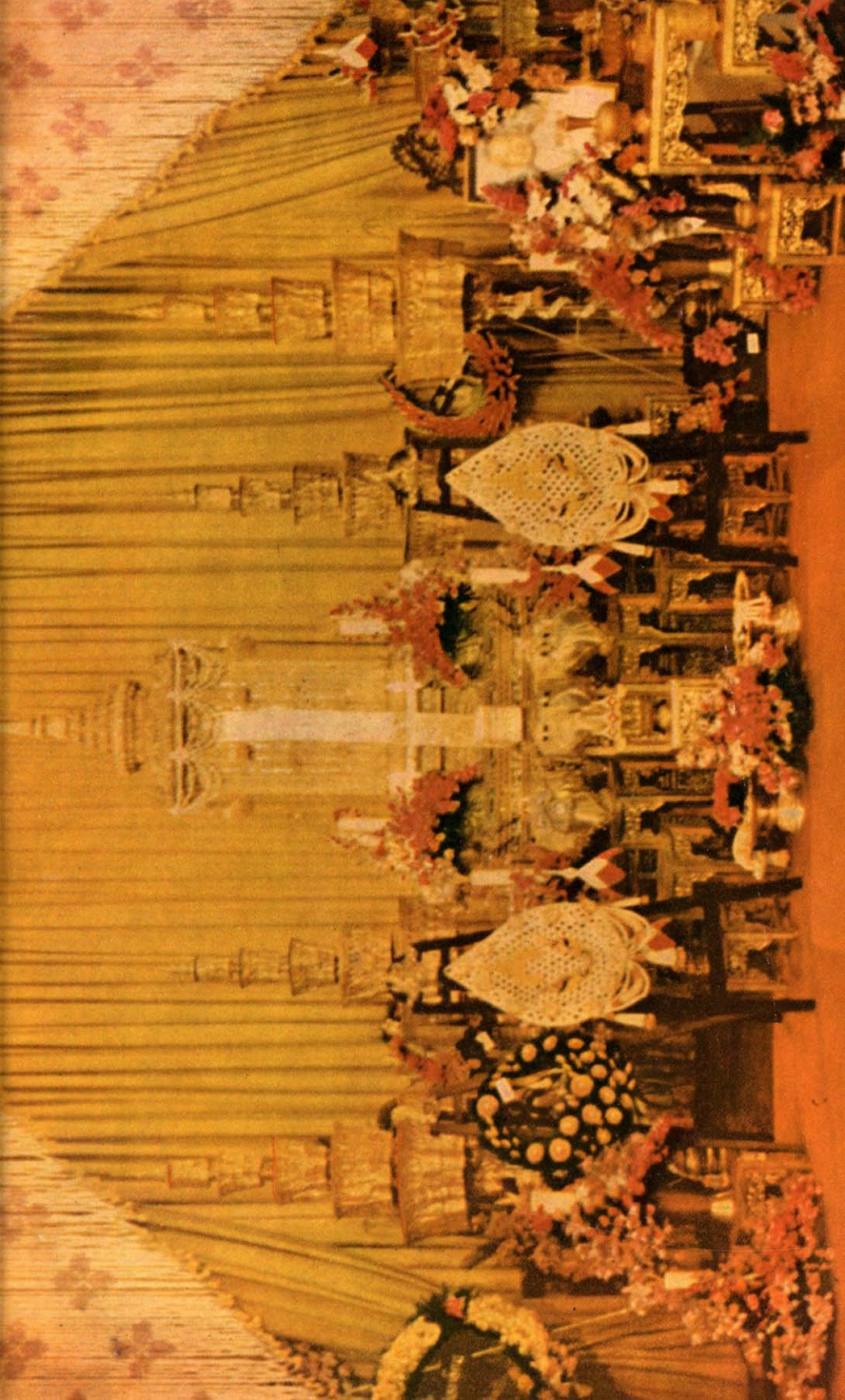
ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๗

เนื่องในการรับพระราชทานเพลิงศพ
ม. จ. ขั้วลิต เกษมสันต์ ครั้งนี้

ได้รับพระราชทานพระมหากรุณาธิคุณ
อย่างใหญ่หลวง นับตั้งแต่วันสิ้นชีพิตักษัยเป็น
ต้นมาจนถึงวาระสุดท้าย เป็นเหตุให้เจ้าภาพ
และทายาททั้งหลายสามารถรับพระมหากรุณาธิคุณ
เป็นล้นพ้น

พระประวัติ*

หม่อมเจ้าชวัลิต เกษมสันต์

หม่อมเจ้าชวัลิต เกษมสันต์ เป็นพระโอรสพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ (พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาค) กับหม่อมทองสุก เกษมสันต์ ประสูติ เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๔๓๗ ทรงกับชน ๙ คำ เดือน ๗ ปีมะเมีย ร.ศ. ๑๑๓ เวลา ๑๑.๐๕ นาฬิกา ณ วังประตูลำราญราษฎร ซึ่งบัดนี้เป็นสถานีตำรวจนครบาลลำราญราษฎร ทรงมีพี่น้องร่วมท้อง ๖ องค์ คือ

๑. หม่อมเจ้าจันทราจรัส
๒. หม่อมเจ้าชวัลิต
๓. หม่อมเจ้าบุญฤทธิ สิ้นชีพิตักษัย พ.ศ. ๒๕๑๔
๔. ชาย เรียกว่า คำ สิ้นชีพิตักษัยตั้งแต่ทรงพระเยาว์
๕. หม่อมเจ้ากิติเกริกไกร สิ้นชีพิตักษัยเมื่อชนมายุ ๑๗ ปี
๖. หม่อมเจ้าอรอำไพ

เมื่อชนมายุได้ ๑๐ ปีปลาย เสด็จมาอยู่ทรงดำเนินการให้โอนจากเสด็จบำพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภักตร์พิมลพรรณ กราบทูลสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ในรัชกาลที่ ๖ และที่ ๗ ถวายหม่อมเจ้าชวัลิตเป็นมหาดเล็ก ทรง

* เรียบเรียงขึ้นตามที่หม่อมเจ้าชวัลิต เกษมสันต์ ทรงบันทึกไว้

โดยมีพระประสงค์จะให้สมเด็จพระพันปีหลวงประทานพระบรมราชินูปถัมภ์ในเรื่องแต่งตัวสำหรับเกษากันต์ สมเด็จพระพันปีหลวงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับไว้ และได้ทรงให้แต่งองค์เพื่อเกษากันต์ในพระราชพิธีสัมพันธวงศัตร์ตันทโกสินทรศก ๑๒๓ ณ พระที่นั่งสุทธิตมหาราชาสาท เมื่อเสร็จการเกษากันต์แล้ว สมเด็จพระพันปีหลวงมีพระราชเสาวนีย์ให้นำหม่อมเจ้าชวลิตไปถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพ่อจึงทรงนำหม่อมเจ้าชวลิตไปถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชตามพระราชเสาวนีย์ เมื่อวันที่ ๔ พฤษภาคม ๒๔๔๘

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร มีที่ประทับในกรุงเทพมหานครสองแห่ง คือ พระราชวังสราญรมย์แห่งหนึ่ง และที่สวนจิตรลดาอีกแห่งหนึ่ง (สวนจิตรลดาในปัจจุบันรวมเข้าเป็นสวนปารุสกวันทางด้านเหนือ)

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงอุปการะเลี้ยงดูเด็กไว้มาก ประมาณสัก ๓๐ คน เด็ก ๆ เหล่านี้เข้าในกรมเรียกว่า “หม่อมเจ้าและบุตรข้าราชการ” เด็ก ๆ ในพระอุปการะทั้งหมดได้รับพระราชทานทั้งเครื่องอุปโภคบริโภค และการศึกษา และยังพระราชทานเงินค่าขนมอย่างต่ำเดือนละ ๕ บาท อย่างสูงเดือนละ ๓๐ บาท อาหารที่พระราชทานนั้นวันละ ๓ เวลา ทั้งเช้า กลางวัน และเย็น สำหรับหม่อมเจ้านั้นมีกลางวันและกลางคืนทรงพระกรุณาให้มาร่วมโต๊ะเสวย การศึกษานั้นทรงจัดให้ตามใจสมัคร บางคนขอพระราชทานไปโรงเรียน

๖๕๕
ทรงเกษาคนตเมอชนมาญ ๑๐ พรรษา พ.ศ. ๒๔๔๗

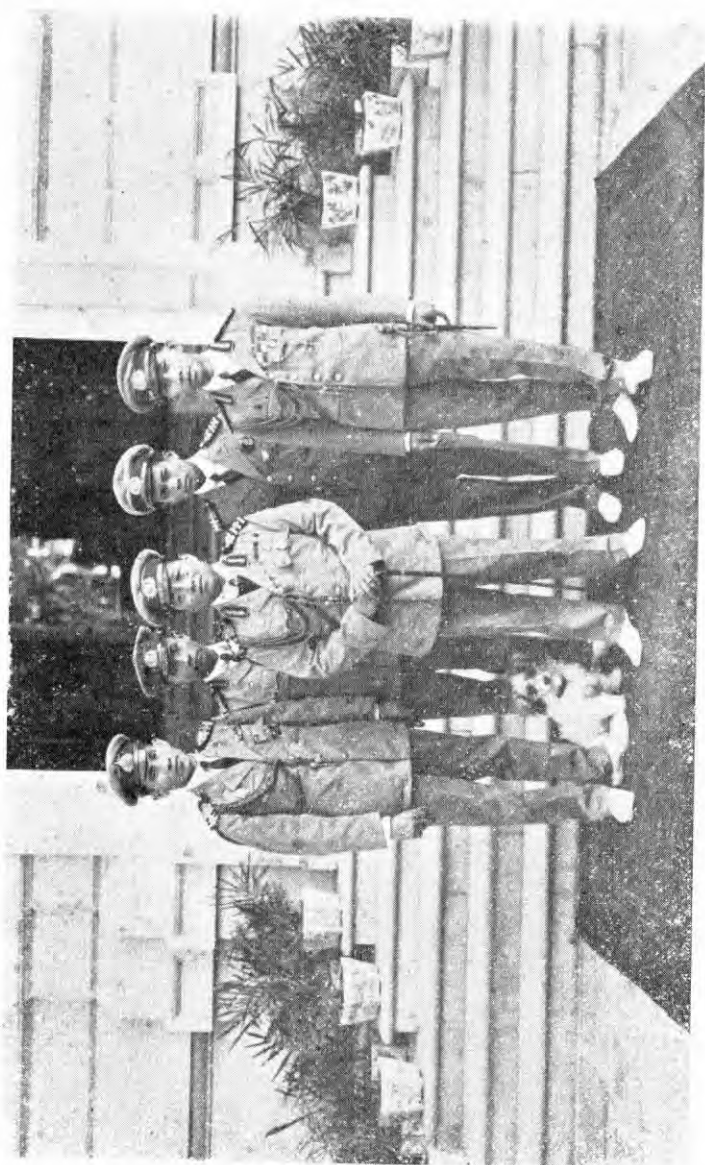
นายร้อยทหารบกบ้าง โรงเรียนนายเรือบ้าง โรงเรียนราชวิทยาลัยบ้าง แต่หม่อมเจ้าชัชวลิตทรงขอพระราชทานไปโรงเรียนวัดราชประดิษฐ เพราะเห็นว่าอยู่ใกล้พระราชวังสราญรมย์ ทรงเล่าเรียนอยู่ที่โรงเรียนวัดราชประดิษฐประมาณ ๑ ปี ก็ขอพระราชทานย้ายไปเรียนที่โรงเรียนวัดมหาธาตุ เพราะเห็นว่าโรงเรียนวัดราชประดิษฐสอนแต่วิชาหนังสือไทย หาได้สอนตามหลักสูตรกระทรวงศึกษาธิการไม่ ที่โรงเรียนวัดมหาธาตุนั้น หม่อมเจ้าชัชวลิตต้องเข้าเรียนเริ่มแต่ “ชั้นมูล” และเลื่อนชั้นทุกปีจนถึงชั้นประถม ๒ วันหนึ่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชโปรดเกล้าฯ ให้บุตรข้าราชการคนหนึ่ง ซึ่งเรียนอยู่โรงเรียนวัดมหาธาตุอ่านหนังสือถวายให้ทรงสดับ นักเรียนผู้นั้นก็อ่านไม่ออก สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในพระราชวังสราญรมย์ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาอัยการประสิทธิ์ (นกยูง วิเศษกุล) เป็นอาจารย์ใหญ่ ให้เลขาณุกการในพระองค์คนหนึ่ง เป็นครูสอน และให้เด็กที่เรียนอยู่ตามโรงเรียนวัดต่างๆ กับเด็กที่ยังไม่ได้เข้าโรงเรียนหนึ่งโรงเรียนใด เข้าเรียนในโรงเรียนที่ตั้งใหม่ สำหรับภาษาไทยนั้นใช้หนังสือมูลบทบรรพกิจเป็นหลัก นอกจากเรียนหนังสือแล้ว โปรดให้หัดโขนด้วย หม่อมเจ้าชัชวลิตเป็นท้าวพระ นอกจากโขนยังต้องหัดแถวทหาร ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทหารมหาดเล็กมาหัด เป็นอยู่เช่นนั้นจนเสวยราชย์ หม่อมเจ้าชัชวลิตได้เล่าเรียนอยู่ที่โรงเรียนจนถึงวันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๕๓

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตในวันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๕๓ ตามคติในอดีต สมเด็จพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นครองราชสมบัติยังมิใช้คำนำพระปรมาภิไธยว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” จนกระทั่งได้ทรงรับน้ำพระมูรธาภิเษกแล้ว แต่คติสมัยใหม่เห็นว่าประเทศจะต้องไม่มีเวลาว่างจากพระเจ้าแผ่นดิน พระราชวงศ์ชั้นสูง และเสนาบดี จึงมีมติให้เฉลิมพระราชอิสริยยศว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” ไม่มี “พระบาท” (ทรงพระราชดำเนินได้อย่างไร) และคำกราบบังคมทูลก็ให้ใช้แต่เพียง “ขอเคชะฝ่าละอองพระบาท” ไม่มี “ธูลี” (ขอบด้วยเหตุผลเพราะทรงฉลองพระบาท จึงไม่มี “ธูลี”) ทั้งนี้จนกว่าจะได้ทรงรับน้ำพระมูรธาภิเษกแล้ว จึงให้ถวายคำว่า “พระบาท” และ “ธูลี”

เมื่อเสร็จพระราชพิธีประดิษฐานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระที่นั่งสุทิตมหาปราสาทแล้ว (เขา) อัญเชิญเสด็จ “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” ให้ประทับที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทด้านตะวันออก เข้าพระที่นั่ง “ห้องไปรวเท” จัดพระปรักค์ ด้านตะวันออกเป็นที่เสวย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าปิยะบุตร จักรพันธ์ ๑ หม่อมเจ้าชวลิต เกษมสันต์ ๑ หม่อมหลวงเพ็ฯ พึงบุญ ๑ หม่อมหลวงพิน พึงบุญ ๑ ร่วมโต๊ะเสวยด้วย และโปรดเกล้าฯ ให้ทั้ง ๔ คนนั้นนอนที่พระปรักค์องค์ที่เสวยนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

- ความในวงเล็บขมาตามคำที่ทรงบันทึกไว้ทั้งหมด
- ๑ เจ้าพระยารามราชนพ
- ๒ พระยาอนิรุทธเทวา

[๕]

ประทับที่พระที่นั่งจักรีจนกระทั่งการซ่อมแซมพระที่นั่งบรมนาคมหรณีย์เสร็จ จึงเสด็จไปประทับที่พระที่นั่งองค์นั้น และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทั้ง ๔ คนที่กล่าวแล้วนั้นเข้าไปอยู่ใกล้ที่ประทับ (ชื่อพระที่นั่งอะไรยังนึกไม่ออก แต่เรียกกันว่า “ห้องเขียว”)

ทั้ง ๔ คนนี้มีหน้าที่ตามเสด็จทุกหนทุกแห่ง รวมทั้งพระราชพิธีต่าง ๆ ด้วย การตามเสด็จนี้ผลัดกันเชิญหีบพระศรีและพระสุพรรณศรี (ข้าหลวงเดิม ซึ่งมหาดเล็กเชิญตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปัจจุบันนี้) ในการเฉลิมพระราชมณฑลเนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เสด็จเข้าพระที่นั่งพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ ๔ คนนี้เข้าไปนอนห้องโถงในพระที่นั่งองค์นั้น การรับใช้ใกล้ชิดพระองค์เป็นไปจนกระทั่งจัดระเบียบกรมมหาดเล็กหลวงใหม่ ๓ คนนั้นไปรับราชการตามตำแหน่ง ส่วนหม่อมเจ้าชัชวลิตตกเป็นคนหลักลอย ไม่มีตำแหน่งอะไรเลย นอกจากนั่งโต๊ะเสวยและรับใช้ทั่วไป

ว่าด้วยตำแหน่งหน้าที่และยศศักดิ์ ในเบื้องต้นหม่อมเจ้าชัชวลิตอยู่ในฐานะอาภัพอย่างยิ่งเมื่อต้นรัชกาล ในเดือนพฤศจิกายน ๒๔๕๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีศ “รองหุ้มแพร” (เทียบเท่า “รองเสวกโท” หรือร้อยโท) และเป็นรองเสวกโทอยู่นาน คนทั้งหลายเลยขนานนามให้ว่า “ท่านรอง” เมื่อเจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี (เจ้าพระยารามราฆพ) ขอพระราชทานเลื่อนยศเป็น “หุ้มแพร” (เทียบเท่า “รองเสวกเอก”) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า

“นึกว่าเป็นมานานแล้ว” หม่อมเจ้าปิยบุตร (ขณะนั้นเป็นจางวางตรีเทียบเท่า มหาเสวกตรี ตำแหน่งเลขาธิการกรมบัญชาการกลางมหาศาลเล็ก) ทรงขอหม่อมเจ้าชัชวลิตไปประจำกรมบัญชาการกลาง ๆ และขอพระราชทานยศให้เป็น “จ่า” (เทียบเท่า “เสวกตรี”) แล้วจางวางตรีพระยาประสิทธิ์ศุภการ (เจ้าพระยารามราฆพ) ขณะนั้นเป็นอธิบดีกรมมหาศาลเล็ก ขอย้ายหม่อมเจ้าชัชวลิตมาเป็นนายเวรของท่าน ต่อมา มหาเสวกเอก เจ้าพระยารามราฆพเป็นผู้สำเร็จราชการมหาศาลเล็ก บังคับบัญชากรมอธิบดีทั้ง ๔ คือ กรมมหาศาลเล็ก กรมชาวที่ กรมพระอัครราช และกรมมหรสพ ย้ายหม่อมเจ้าชัชวลิตไปเป็นปลัดกรมกรมเรือยนต์หลวง และขอพระราชทานยศให้เป็น “รองหัวหมื่น” (เทียบเท่า “เสวกโท”) เป็นปลัดกรมกรมเรือยนต์หลวงได้ไม่ถึงหนึ่งเดือน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรับสั่งแก่หม่อมเจ้าชัชวลิตว่า “เธอย้ายมารับใช้ฉันดีกว่า ฉันจะให้เธอเป็นหัวหมื่น” เป็นอันว่าหม่อมเจ้าชัชวลิตได้เป็นหัวหมื่น (เทียบเท่า “เสวกเอก”) คราวนั้นแม่ได้เป็นหัวหมื่นก็ตาม แต่เงินเดือนได้แค่รองหัวหมื่น (เดือนละ ๓๐๐ บาท ชันตัน ส่วนหัวหมื่นได้เดือนละ ๕๐๐ บาท ชันตัน) กินเงินเดือนรองหัวหมื่นอยู่สามเดือนจึงได้เงินเดือนชันหัวหมื่น

การที่จะถือว่าอาภัพอัปโชคนั้นก็ต้องนำตัวไปเปรียบกับบุคคลรุ่นราวคราวเดียวกัน แต่ถ้าวาดด้วยหลักทั่ว ๆ ไปแล้ว หม่อมเจ้าชัชวลิตได้รับพระราชทานเลื่อนยศเร็วมาก ภายใน ๙ ปีได้เลื่อนยศชันมาถึงหัวหมื่น พอถึงพุทธศักราช ๒๔๖๑ กุศลกรรมเริ่มให้ผลแรงไม่ใช่น้อย

ทรงผนวชเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

วันหนึ่งใกล้เข้าพรรษา พุทธศักราช ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปรารภขึ้นว่า “พวกหม่อมเจ้าที่ฉันเลี้ยงมา ไม่มีใครบวชอุทิศส่วนกุศลให้ฉันเลย คนที่มีเมียแล้วจะบวชอุทิศกุศลให้ฉัน ๆ ก็จะไม่ได้รับกุศลเต็มที เมียจะแบ่งเอาไปเสีย บัดนี้เหลือแต่เธอคนเดียว (ทรงหันพระพักตร์มาทางหม่อมเจ้าชวัลิต แล้วทรงมีพระราชบัญชาว่า) เธอจะบวชให้ฉันได้หรือไม่?” หม่อมเจ้าชวัลิตกราบบังคมทูลว่า ยินดีฉลองพระเดชพระคุณ

จากบันทึกของหม่อมเจ้าชวัลิตประจำวันจันทร์ที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ “เสวยกลางคืนวันนี้รับสั่งว่าอยากจะให้เราบวช เรารับจะบวช ทรงพระกรุณาใหญ่ถึงแก่เรียกว่าลูกเลี้ยง และจะพระราชทานขบวนแห่ทำพระองค์เจ้า เมื่อขึ้นไปเล่นไฟยังอวดคนอื่น ๆ อีกว่าลูกเลี้ยงเขาจะบวชให้ฉัน แลรับสั่งแก่เราว่าสึกมาแล้วจะพระราชทานบ้าน เมื่อมีบ้านแล้วจะแต่งงานก็ควร ความที่ท่านปลื้มว่าจะบวชถวายเลยอนุญาตหมด”

ต่อจากที่กราบบังคมทูลว่าจะบวชฉลองพระเดชพระคุณแล้วไม่นาน หม่อมเจ้าชวัลิตก็ได้รับพระราชทานที่ดินแปลงหนึ่งที่มุมถนนสามเสนและถนนราชวัตร ทิศตะวันออกจดถนนสามเสน ทิศตะวันตกจดโรงไฟฟ้าหลวง และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปลูกตึกแถวชั้นเดียวริมถนนสามเสนตั้งแต่ถนนราชวัตรจรดสะพานกิมเชิงหลิ พระราชทานด้วย ทั้งยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปลูกเรือนให้มารดาอยู่ในที่ดินที่พระราชทานนั้นด้วย เมื่อพระราชทานที่สามเสน

ทรงมีรับสั่งว่า “ฉันคอยมานานแล้วให้เธอขอเงินปลุกบ้านเธอก็ไม่ขอ เพราะฉะนั้นให้ไปคิกแปลนมา” แปลนบ้านยังอยู่จนบัดนี้

นอกจากอสังหาริมทรัพย์ที่พระราชทานตั้งได้กล่าวแล้วนั้น ยังทรงบันทึกลงในบัญชีสำหรับให้พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่จะทรงสืบราชสมบัติต่อจากพระองค์พระราชทานเงินเลี้ยงชีพข้าราชการบางคนมีจำนวนต่าง ๆ กัน สำหรับหม่อมเจ้าชัชวลิตพระราชทานปีละ ๑๒,๐๐๐ บาท และได้พระราชทานพระบรมราโชบายที่พระราชทานเงินเลี้ยงชีพนี้ ที่โต๊ะเสวยว่า “ฉันได้ตัดทอนการศึกษาของพวกเธอโดยเอามาใช้ทั้งแกยังเป็นเด็ก ๆ ให้เล่าเรียนก็บก ๆ พร่อง ๆ เมื่อฉันตายลงพวกเธอไม่มีความรู้จะหากิน ฉันจึงให้เงินเลี้ยงชีพเป็นการทดแทนที่ฉันได้พร่ำชีวิตพวกเธอ” (พวกเรา) รู้สึกตื้นตันในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น ทุกคนลงกราบถวายบังคมพร้อมด้วยน้ำตาไหลด้วยความปีติ แต่เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเพียงปีละ ๘,๕๓๐ บาท ที่ขาดจาก ๑๒,๐๐๐ บาทไป ๒,๔๗๐ บาทนั้น เพราะหม่อมเจ้าชัชวลิตได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญปีละ ๒,๔๗๐ บาทแล้ว เมื่อรวมกับที่พระราชทานก็เท่ากับปีละ ๑๒,๐๐๐ บาท ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ทรงวางหลักเกณฑ์เช่นใหม่นี้ เพราะกรมพระคลังข้างที่มีเงินสัดไม่เพียงพอจ่ายตามพระราชประสงค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

หม่อมเจ้าที่ทรงผนวชในพุทธศักราช ๒๔๖๒ มี ๓ องค์ คือ

หม่อมเจ้าธัญญลักษณ์ สุขสวัสดิ์ ๑ หม่อมเจ้าชวัลลภ เกษมสันต์ ๑
 หม่อมเจ้าแววจักร จักรพันธ์ ๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
 วชิรญาณวโรรส ทรงเป็นอุปชฌาย์ทั้ง ๓ องค์ ส่วนพระกรรมวาจาจารย์
 นั้นต่างกัน สำหรับหม่อมเจ้าชวัลลภนั้น พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวง
 ชินวรสิริวัฒน์ทรงเป็น และเมื่อขอบรรพชาเป็นสามเณร พระ
 ญาณวรวารณ์ (ภายหลังเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงว
 วชิรญาณวงศ์) ให้บรรพชา

พ. ศ. ๒๔๖๒ จึงโปรดให้ทำงานเป็นหลักฐาน เป็นเลขาธิการ
 กรมบัญชาการมหาดเล็ก กรมมหาดเล็กนั้นก็มีกรมใหญ่เป็นกรมอธิบดี คือ

๑. กรมมหาดเล็ก มีหน้าที่รับใช้ส่วนพระองค์ และพระราชพิธี
 ต่าง ๆ ที่มหาดเล็กปฏิบัติ

๒. กรมชาวที่ มีหน้าที่ดูแลพระที่นั่งต่าง ๆ และสวนหลวง

๓. กรมมหรสพ มีหน้าที่ดูแลการฟ้อนรำ ขับร้อง พิณพาทย์
 เครื่องสายฝรั่ง

๔. กรมพระอัครราช มีหน้าที่ดูแล รถม้า เรือนยนต์ และรถยนต์

๕. กรมโรงเรียน มีโรงเรียนมหาดเล็กหลวงราชวิทยาลัย และ
 มหาดเล็กหลวงที่เชียงใหม่

๖. กรมตรวจ มีหน้าที่ตรวจราชการมหาดเล็กทั่วไป

กรมเหล่านี้เป็นผู้เป็นใหญ่ในมหาดเล็กเรียกว่า ผู้สำเร็จราชการ
 มหาดเล็ก เมื่อทรงเป็นเลขาธิการ (เทียบเท่า มหาเสวกโท) นั้น
 เจ้าพระยารามราฆพเป็นผู้สำเร็จราชการ บรรดากิจการทั้งหลายทั้งปวง

ต้องผ่านกรมบัญชาการมหาดเล็ก เป็นหน้าที่ต้องทรงดูแล และทรง
ทำหน้าที่อยู่นจนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต
จึงออกจากราชการ

เมื่อออกจากราชการแล้ว ปี ๒๔๗๒ เสด็จไปประเทศอังกฤษ
พร้อมด้วยครอบครัว ออกไปทรงศึกษาภาษาอังกฤษ พ.ศ. ๒๔๗๔ เข้า
เรียนกฎหมายที่ Lincoln's Inn ทรงสอบเนติบัณฑิตได้ในปี ๒๔๗๗
แล้วจึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ และต่อมาทรงเป็นทนายความอยู่เทศร์หรือ

หม่อมเจ้าชวัลลภ เกษมสันต์ ทรงทำงานรับใช้ประเทศชาติ
ศาสนา พระมหากษัตริย์ อย่างบริบูรณ์ ในตำแหน่งรับใช้ประเทศ เป็น
สมาชิกวุฒิสภา ตั้งแต่เริ่มตั้งจนยุบสภา ระหว่างนั้นทรงเป็นกรรมการ
หลายคณะ

ในตำแหน่งศาสนา ไปทำงานเป็นผู้จัดการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยา-
ลัยกว่า ๒๐ ปี เริ่มตั้งแต่เริ่มมหามกุฏฯ ยังมีทรัพย์สินเพียงจำนวนไม่มาก
นัก แต่เมื่อทรงพ้นตำแหน่งมีทรัพย์สินนับจำนวนล้าน สำหรับพระ
มหากษัตริย์ ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในรัชกาลที่หกตลอด
รัชกาล ต่อจากนั้น ก็จงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกพระ-
องค์ เฉพาะรัชกาลปัจจุบันนี้ ได้เฝ้าฯ ในโอกาสที่ควรเฝ้าฯ ได้เกือบ
ทุกครั้ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ก็
ทรงพระกรุณาเป็นพิเศษ พระราชทานน้ำสรงในเทศกาลสงกรานต์ และ
เมื่อหม่อมเจ้าชวัลลภประสูติ ได้รับพระราชทานดอกไม้ทรงเยี่ยมทุกครั้ง
วันที่ ๑๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๖๕ หม่อมเจ้าชวัลลภ

วันสมรส ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

เกษมสันต์ ไต่ทรงเสกสมรส กับ นางสาวคล่อง ณ ระนอง ธิดา
 พระยาประติพัทธภูบาล การสมรสนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชทาน
 สิ้นทรมหาชีวิตราชู พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกอบพระราชทาน
 ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ดังปรากฏในจดหมายเหตุ
 พระราชกิจรายวัน จ. ศ. ๑๙๒๒ วันศุกร์ที่ ๑๑ สิงหาคม พ. ศ. ๒๔๖๕
 ว่า “ เวลา ๕.๓๐ ล.ท. เสด็จออกพระที่นั่งอัมพรในการเสกสมรส
 ระหว่าง หม่อมเจ้าชวัลลภ ในกรมหลวงพรหม กับ นางสาวคล่อง
 ณ ระนอง บุตรี พระประติพัทธภูบาล คู่บ่าวสาวลงนามในสมุดทะเบียน
 แต่งงานเฉพาะพระพักตร์แล้ว ทรงลงพระบรมนามาภิไธยเป็นพยาน
 และโปรดพระราชทานเงินทุนแก่คู่บ่าวสาว ๑,๖๐๐ บาทด้วย ผู้ที่โปรด
 ให้ลงนามเป็นพยาน คือ กรมหลวงพรหม เจ้าพระยาธรรมา เจ้า
 พระยาราชศุภมิตร เจ้าพระยารามราฆพ พระยาจักรปาณี พระยาบุรุษ
 พระยานิรุทธ พระยาอุดมราชภักดี พระยาศรีกฤดากร พระยา
 บริบูรณ์ราชสมบัติ พระยาพจนปรีชา พระยาอุทัยธรรม พระยาราช-
 โภชา พระประติพัทธภูบาล ”

พระราชพิธีทรงประกอบสมรสพระราชทานในครั้งกระนั้นก็
 คล้ายคลึงกับในสมัยนี้ กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงลงนาม
 พระพุทธมณฑลบนบัตรคู่สมรส แล้วทรงเจิมที่หน้าผากคู่บ่าวสาวนั้น
 และพระราชทานพระบรมราโชวาท แล้วพระราชทานเงินกันถุงมาก
 น้อยตามศักดิ์ของคู่สมรส แล้วคู่สมรสลงลายมือชื่อในสมุดทะเบียน
 ของหลวง แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงลงพระปรมาภิไธย
 เพื่อเป็นเกียรติแก่คู่สมรสในสมุดเล่มเดียวกันนั้น ต่อจากนั้นบิดา

จึงลงนาม แล้วสักขีจึงลงนามในสมุดเล่มเดียวกัน การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงลงพระปรมาภิไธย คู่สมรสลงลายมือชื่อแล้ว บิดาลงชื่อสำแดงว่าให้ความยินยอมและสักขีลงนามในฐานะพยานนั้น เริ่มมีขึ้นในรัชกาลที่ ๖ สักขีในรัชกาลที่ ๖ นั้น คู่สมรสไม่ได้กำหนดตัวเช่นในปัจจุบัน แต่เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ในพระราชสำนัก มีเสนาบดีกระทรวงวังเป็นอาทิ ลงนามเป็นพยาน ในสมัยนั้น กรมการอำเภอไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องในพระราชพิธีทรงประกอบสมรสพระราชทาน เพราะการสมรสในสมัยนั้นยังไม่มีกฎหมายบังคับให้จดทะเบียน สำหรับพระราชพิธีดังกล่าวนี้ จะมีคุณแก่แก่ คือ ข้าราชการในพระราชสำนักฝ่ายใน นำตัวเจ้าสาวขึ้นรถยนต์หลวงจากบ้านไปยังที่ประกอบพระราชพิธี และเมื่อเสร็จแล้วก็นำเจ้าสาวไปส่ง ณ บ้านเจ้าบ่าว เพราะถือว่าเจ้าสาวที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชพิธีสมรสพระราชทานนั้นเป็น “ภรรยาพระราชทาน” ซึ่งมีศักดิ์สูงกว่าภรรยาอื่นทั้งปวง (ถ้ามี) ตามกฎหมายลักษณะผัวเมีย ซึ่งใช้บังคับในขณะนั้น

หม่อมเจ้าชัชวลิต ทรงมีธิดา ๒ คน คือ

๑. ม.ร.ว. สุประภาดา เกษมสันต์

๒. ม.ร.ว. ทิพพาวดี คุณละลัมพะ

และทรงมีหลาน ๓ คน คือ

๑. ม.ล. สุธาดา เกษมสันต์

๒. ท.ช. สุภณัฐร์ คุณละลัมพะ

๓. ท.ญ. พัชรวลี กุลละลัมพะ

หม่อมเจ้าชัชวลิต เกษมสันต์ ได้รับพระราชทานอสังหาริมทรัพย์ จากพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีที่ดินมูมถนนวนิชย์ และถนนเพลินจิต เนื้อที่ ๒๐ ไร่เศษ มีตึกชั้นเดียวติดที่ดิน ๑ หลัง และตึกแถว ๒ ชั้น ริมถนนเจริญกรุงอีก ๑๒ คูหา เป็นที่ ๆ ขอพระราชทานแลกกับที่สามเสน

พ.ศ. ๒๔๙๐ - ๒๕๑๓ ทรงเป็นกรรมการที่ปรึกษามูลนิธิมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย ต่อมาเป็นกรรมการผู้จัดการ ฯ ได้ทรงปรับปรุงการงานและบริหารงานมาตลอดเป็นเวลา ๒๓ ปี และเป็นกรรมการที่ปรึกษาตลอดจนถึงชีพิตักษัย

ตลอดระยะเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งผู้จัดการมูลนิธิมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัยเป็นเวลานานถึง ๒๓ ปีนี้ ได้ทรงอุทิศกำลังกาย กำลังใจ กำลังสติปัญญา และกำลังทรัพย์ ปรับปรุงกิจการงานของมูลนิธิในทุกด้าน ทรงจัดวางข้อบังคับ ระเบียบแบบแผนและโครงการงานของมูลนิธิจนเป็นรูปร่างมาตรฐาน ซึ่งได้ถือเป็นเนติแบบอย่างปฏิบัติมาจนถึงทุกวันนี้

ความเจริญรุ่งเรืองที่ทรงสร้างสรรค์ไว้ในมูลนิธิมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย จะเห็นได้จากงบประมาณรายได้และรายจ่ายและบัญชีงบดุลตั้งแต่ปีแรก ๆ ที่ทรงเข้ามาบริหารงานในตำแหน่งผู้จัดการ จนถึงปีสุดท้ายที่ทรงขอลาออกเนื่องจากทรงพระชรภาพ ก็ปี ๒๕๑๓ ทั้งต่อไป

งบประมาณรายได้

งบประมาณรายจ่าย

พ. ศ. ๒๔๕๐	๒๗๔,๑๗๔ บาท	๒๔๘,๖๕๐ บาท
พ. ศ. ๒๔๕๑	๑๘๘,๕๐๐ บาท	๑๘๗,๒๐๐ บาท
พ. ศ. ๒๔๕๒	๑,๐๖๐,๑๐๐ บาท	๑,๐๑๘,๘๕๐ บาท
พ. ศ. ๒๔๕๓	๑๑,๖๕๗,๓๑๐ บาท	๑๑,๖๕๗,๓๑๐ บาท

ในปี ๒๔๕๐ และ ๒๔๕๑ ยังทรงดำรงตำแหน่งกรรมการที่ปรึกษาอยู่ ต่อมาในปี ๒๔๕๒ ได้ทรงดำรงตำแหน่งกรรมการผู้จัดการ ได้มีโอกาสบริหารงานเต็มที่ ก็จะเห็นได้จากงบประมาณปี ๒๔๕๒ ซึ่งได้เพิ่มวงเงินขึ้นเป็นจำนวนนับล้านบาท และในปี ๒๔๕๓ อันเป็นปีสุดท้ายที่ทรงบริหารงาน งบประมาณรายได้ได้มียอดสูงขึ้นถึง ๑๑,๖๕๗,๓๑๐ บาท และมีงบประมาณรายจ่ายเท่ากัน

ส่วนบัญชีงบคุณนั้นกันหลักฐานได้เพียงปี ๒๔๕๓ เป็นต้นมา เมื่อเปรียบเทียบกับบัญชีงบคุณประจำปี ๒๕๑๓ ซึ่งเป็นปีสุดท้ายที่ทรงบริหารงานอยู่ จะมีผลแตกต่างกันดังต่อไปนี้

ยอดรวมบัญชีงบคุณ

ประจำปี ๒๔๕๓	๒,๔๗๔,๓๘๑.๕๐ บาท
ประจำปี ๒๕๑๓	๘๘,๑๒๘,๔๔๘.๒๒ บาท
ผลต่างที่เพิ่มขึ้น	๘๖,๖๕๔,๐๕๗.๗๒ บาท

ต่อจากนั้นได้ทรงขอลาออกพักผ่อนเนื่องจากทรงพระชราภาพ แต่ก็ได้ดำรงตำแหน่งกรรมการที่ปรึกษาของมูลนิธิริมหามกุฏราชวิทยาลัย มาจนถึงชีพิตักษัย

(แถวหน้า) หม่อมคดลิ่ง เกษมสันต์, ต.ญ. พัชรวลี คุณละลัมพะ, ต.ช. สุกัญญา
คุณละลัมพะ, หม่อมเจ้าชวัลิต เกษมสันต์

(แถวหลัง) ม.ร.ว. สุประภาดา เกษมสันต์, ม.ล. สุธาดา เกษมสันต์,
ม.ร.ว. ทิพพาวที คุณละลัมพะ, นายคนัย คุณละลัมพะ
ถ่ายเมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๖

ภารกิจที่ทรงกระทำที่มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยนี้มิได้ทรงรับผลประโยชน์ตอบแทนเลย แม้แต่ค่าน้ำมนต์ยนต์ที่นำมาทรงปฏิบัติงานก็มีได้เคยเบิก ทรงใช้ทุนทรัพย์ส่วนพระองค์ทั้งสิ้น

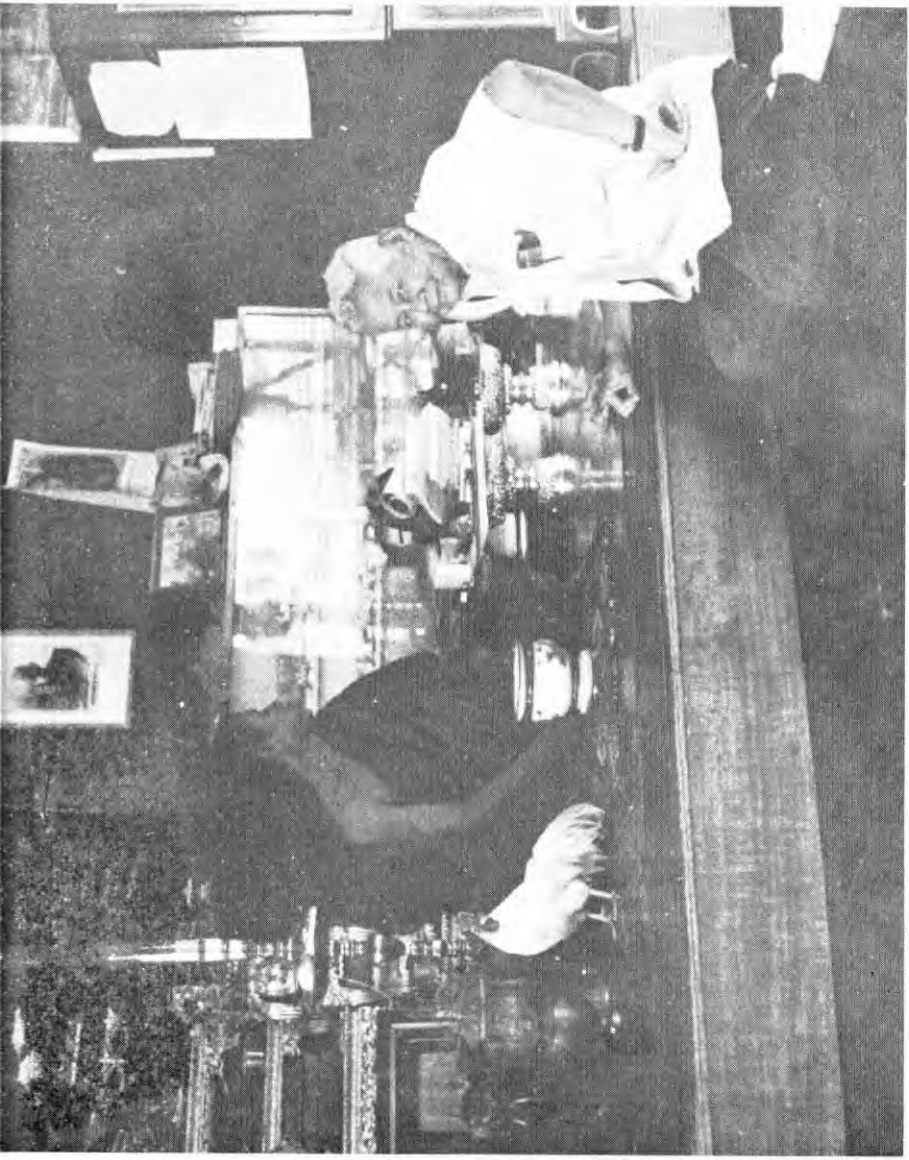
นอกจากนี้ได้ทรงรับภาระในตำแหน่งไวยาวัจกรวัดบวรนิเวศวิหาร ตลอดสมัยที่ทรงดำรงตำแหน่งผู้จัดการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้ทรงสร้างสรรค์แบบอย่างในการจัดผลประโยชน์ให้แก่วัดซึ่งได้ถือปฏิบัติมาจนถึงทุกวันนี้ ได้ทรงสร้างสรรค์ความเจริญรุ่งเรืองให้แก่วัดไว้ไม่น้อยกว่าที่ได้สร้างสรรค์ไว้ในมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย

ในระยะหลังนี้ หม่อมเจ้าชัชวลิต ทรงสบายมาตลอด เมื่อวันที่ ๑๐-๑๗ พฤษภาคม ได้ไปเที่ยวสิงคโปร์เป็นเวลา ๗ วัน เพื่อเยี่ยมครอบครัวลูกสาวลูกเขย นายคณีย์ คุณละมัยพะ ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ช่วยทูตการพาณิชย์ ประจำสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ สิงคโปร์ จนถึงวันที่ ๕ มิถุนายน ก่อนสิ้นชีพิตักษัยเพียงวันเดียว ยังได้เสด็จไปวัดศีลขันธาราม จังหวัดอ่างทอง กรณืเมื่อวันที่ ๖ มิถุนายน ๒๕๑๗ หม่อมเจ้าชัชวลิตประชวรอย่างกระทันหัน หันด้วยโรคพระหทัยถึงชีพิตักษัย สิริชนมายุได้ ๗๙ ปี ๑๑ เดือน ๒๔ วัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนำหลวงสรพงศ์ พร้อมด้วยโกศราชวงศ์ประกอบศพฉัตรเครื่องสูงทองแผ่ลวดตั้งประดับเกียรติยศ และพระราชทานพระบรมราชานุญาตในการศพโดยตลอด ใ้ในงานบำเพ็ญพระราชกุศล ๕๐ วัน สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเป็นประธาน และในวาระที่สุด เมื่อจะรับ

พระราชทานเพลงศพที่เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินมาพระราชทานเพลิงทั้งสองพระองค์ ทรงนับเป็นพระมหากษัตริย์คุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ตำแหน่งราชการ

- พ. ศ. ๒๔๔๗-๒๔๕๓ ทรงเป็นมหาดเล็กนักเรียน
- พ. ศ. ๒๔๕๓ ทรงเป็นมหาดเล็กห้องพระบรรทม
- พ. ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระบรมราชานุญาตแต่งเครื่องยศชั้นนายรอง
ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายหมู่ตรีในกอง
เสือป่า
ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายหมู่โทในกอง
เสือป่า
- พ. ศ. ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายหมู่เอกในกอง
เสือป่า
ได้รับพระบรมราชานุญาตแต่งเครื่องยศชั้นหุ้มแพรใน
กรมมหาดเล็ก
- พ. ศ. ๒๔๕๖ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายกองตรีในกอง
เสือป่า
ได้รับพระบรมราชานุญาตให้แต่งเครื่องยศชั้นจ่า
เป็นนายเวรห้องพระบรรทม

เสด็จวัดถ้ำธาราม จังหวัดอ่างทอง ๕ มิถุนายน ๒๕๑๗

ก่อนถึงที่พักชัย ๑ วัน

- พ. ศ. ๒๔๕๔ เป็นผู้ช่วยเจ้ากรมกรมยานยนต์อีกตำแหน่งหนึ่ง
ได้รับพระราชทานเลื่อนยศเป็นชั้นรองหัวหมื่น
ได้รับพระราชทานเลื่อนยศเป็นชั้นหัวหมื่น
- พ. ศ. ๒๔๖๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปเป็นผู้ช่วยเลขาธิการสภาจางวงกรมมหาดเล็ก
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็น
เลขาธิการกรมบัญชาการกลางมหาดเล็ก
ได้รับพระราชทานเลื่อนยศเป็นจางวางตรี
- พ. ศ. ๒๔๖๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นองคมนตรี
ได้รับพระราชทานเลื่อนยศเป็นจางวางโท
- พ. ศ. ๒๔๖๕ ต้องออกจากราชการเพราะยุบตำแหน่งหน้าที่ราชการ
ในกรมมหาดเล็กหลวง

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน

- พ. ศ. ๒๔๔๐ เหรียญประพาสยุโรป
- พ. ศ. ๒๔๔๖ เหรียญทวีธาภิเศก
- พ. ศ. ๒๔๕๐ เหรียญรัชมังกล
- พ. ศ. ๒๔๕๑ เหรียญรัชมังกลภิเศก
- พ. ศ. ๒๔๕๓ ตราทิวาภรณ์ช้างเผือก ชั้นที่ ๕
- พ. ศ. ๒๔๕๓ เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๕

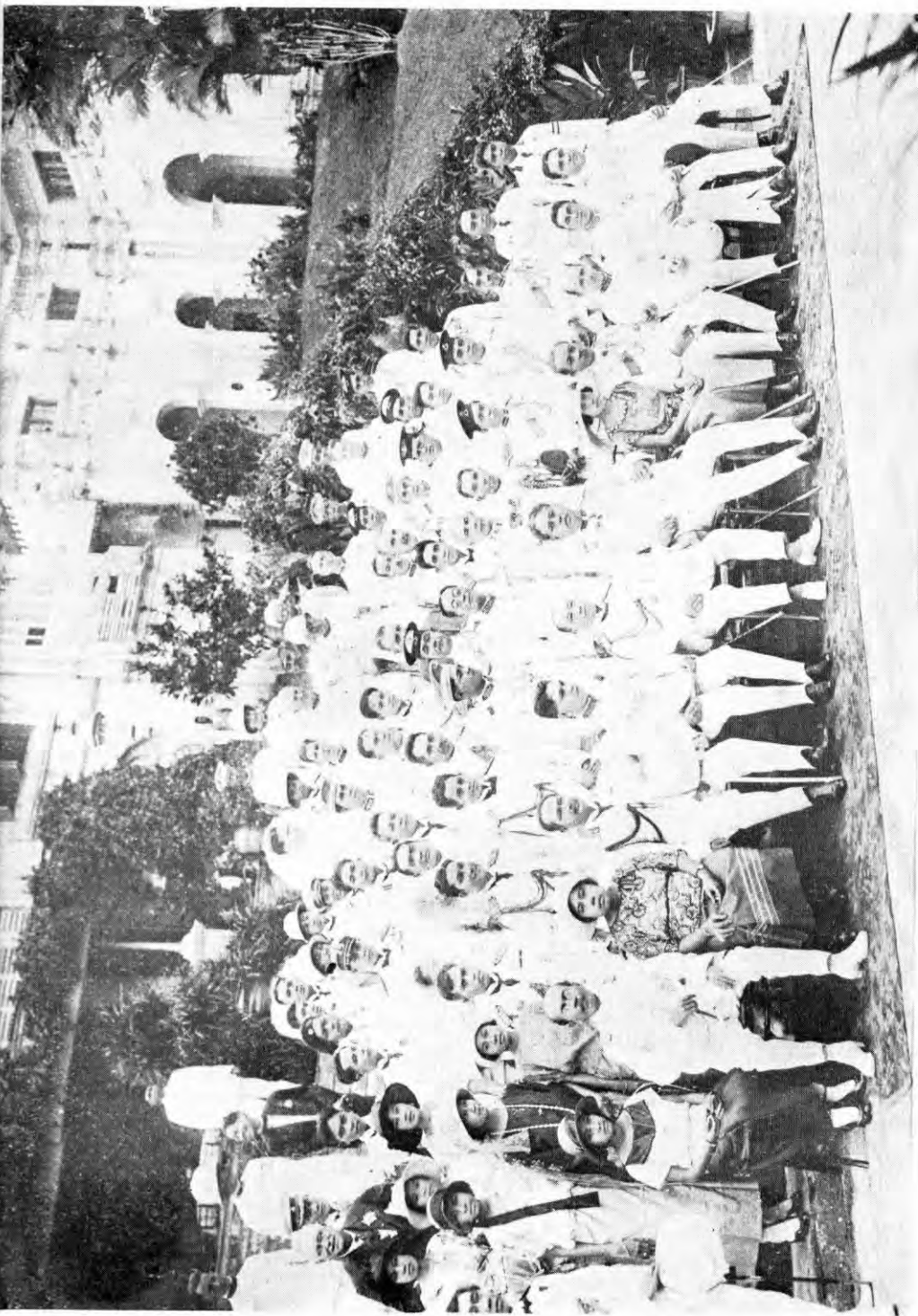
สิ่งของที่ได้รับพระราชทาน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

- เสมา ม. ว. ทอง
- เสมา ม. ว. ลงยา
- แหวนสายนาฬิกาอักษรพระบรมนามาภิไธย ว. ป. ร.
- เข็ม ว. ป. ร. ประดับเพชร ชั้นที่ ๑
- นาฬิกาข้อมือสายสร้อยเป็นเงิน
- ซองบุหรีเป็นทองคำขาวกับทอง มีพระบรมนามาภิไธย และชื่อ “หม่อมเจ้าชัชวลิต” และตรารูปมังกรทอง และสายนาฬิกามังกรทอง
- แหวน ชั้น ๑ พร้อมด้วยสาย และนาฬิกาเรือนทอง
- นาฬิกาเรือนเงินสายหนัง
- เข็มกลัดเป็นรูปวชิราวุธ เป็นเพชร
- กระจุก^๕เซตเพชร ว. ป. ร. ชั้น ๑
- ซองบุหรีทองลงยา ประดับเพชร พระบรมนามาภิไธย ราม ร ชั้น ๑
- ซองบุหรีทอง ราม ร มงกุฎเพชร ชั้น ๑
- กระจุก^๕เสื่อ ๕ เม็ด เป็นเข็มขัดหลวงเดิม ชั้น ๑ เป็นทอง
- กระจุก^๕ ว. ป. ร. ชั้น ๑ ทองลงยา
- กระจุก^๕ทองลงยา ร. ร. ๖
- กระจุก^๕เซตทองลงยา ร. ร. ๖

- ส ผ เป็นเพชรขอบเป็นนิต
- เข็ม ม.ว. ชั้น ๒
- นาฬิกาทองลงยา จ. ป. ร.
- เสมา ว. ป. ร. เพชร
- นาฬิกาเรือนเงิน จ. ป. ร.

ชมบัติห้องสมุดรัฐสภา

(แบบ ข.)

หมายรับสั่งที่ ๔๕๒๖

สำนักพระราชวัง

๑ มิถุนายน ๒๕๑๗

หม่อมเจ้าชัชวลิต เกษมสันต์ ป.ม., ท.จ.ว. ชนมายู ๗๔
ข้าราชการบำนาญกระทรวงวัง ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง-
พรหมวรานุรักษ์ ถึงชีพิตักษัยด้วยหทัยวาย ณ บ้านเลขที่ ๕๔ ถนน
วิฑูย์ กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ ๖ มิถุนายน ๒๕๑๗ เวลา
๑๐.๓๐ น.

วันศุกร์ที่ ๑ มิถุนายน ๒๕๑๗ เวลา ๑๗.๐๐ น. ขอรับพระ-
ราชทานน้ำสรงศพ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโกศราชวงศ์ประกอบศพ
ฉัตรเครื่องสูงทองแผ่นลวดประดับเกียรติยศ แตรงอน แตรฝรั่ง ปี่
กลองชนะประโคมเวลาพระราชทานน้ำหลวงสรงศพ พระพิธีธรรมสวด
พระอภิธรรม กำหนด ๗ คืน และพระราชทานพระบรมราชาภิเษก
โดยตลอด.

สฤงค์เดช พิมพ์.

ปิยะ ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	<p>นำหมายเวียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้าชวัลลภ เกษม- สันต์ เพื่อทราบ</p> <p>เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และ เจ้าพนักงานผู้มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่าง ใดทั้งสิ้น.</p>

๕๕๕
 ทงให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ
 ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

กัลย์ อิศรเสนา ณ อยุธยา
 ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๔๕๓๓

สำนักพระราชวัง

๗ มิถุนายน ๒๕๑๗

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายกัลย์ อิศรเสนา ณ อยุธยา เลขาธิการพระราชวัง เชิญพวงมาลาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ไปวางพระราชทาน ที่หน้าโกศศพ หม่อมเจ้าชวัลิต เกษมสันต์ ป.ม., ท.จ.ว. ที่ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส

วันศุกร์ที่ ๗ มิถุนายน ๒๕๑๗ เวลา ๑๗.๔๐ น.

สฤชต์เดช/พิมพ์/ปิยะ/ทาน

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเวียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้าชวัลิต เกษม- สันต์ เพื่อทราบ.

[๒๔]

๕๕๑ ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ
ถ้าสงสัยก็ให้ตามผู้รับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

กัลย์ อิศรเสนา ณอยุธยา

ผู้รับสั่ง

(แบบ ข.)

หมายรับสั่งที่ ๔๕๒๗

สำนักพระราชวัง

๘ มิถุนายน ๒๕๑๗

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ บำเพ็ญพระราชกุศล ๗ วันพระราชนิเวศน์มฤคทายวัน จังหวัด ประจวบคีรีขันธ์ ป.ม., ท.จ.ว. ที่ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส

วันพุธ ที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๕๑๗ เวลา ๑๖.๓๐ น. พระราชทาน พวงมาลาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ วางที่หน้าโกศศพ พระสงฆ์ ๑๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนาถ้อยคำ ๑ พระ ๔ รูปสวดธรรมคาถา พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม

วันพฤหัสบดี ที่ ๑๓ มิถุนายน ๒๕๑๗ เวลา ๑๐.๔๕ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป ที่สวดพระพุทธมนต์แต่ก่อน ถวายพรพระแล้ว รับพระราชทานฉัน พระสงฆ์อีก ๑๐ รูปสวดปกรณัม เป็นเสร็จการ

สถิตย์ เกษ พิมพ์

ปิยะ ทาน

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้าชวัลิต เกษม- สันต์ เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ
ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

กัลย์ อิศรเสนา ณ อยุธยา
ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ข.)

หมายรับสั่งที่ ๔๕๒๗

สำนักพระราชวัง

๕ กรกฎาคม ๒๕๑๗

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ บำเพ็ญพระราชกุศล ๕๐ วัน พระราชทานศพหม่อมเจ้าชวัลลภ เกษมสันต์ ป.ม., ท.จ.ว. ที่ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส

วันพุธ ที่ ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๑๗ เวลา ๑๖.๓๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนาถ้อยคำ ๑ พระ ๔ รูปสวดธรรมคาถา และพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม

วันพฤหัสบดี ที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๑๗ เวลา ๑๐.๔๕ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูปที่สวดพระพุทธมนต์แต่วันก่อนถวายพรพระ แล้วรับพระราชทานฉัน และพระสงฆ์อีก ๑๐ รูปสดับปกรณ์ เป็นเสร็จการ
ปิยะ พิมพ์
ทาน

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ หม่อมเจ้าชวัลลภ เกษมสันต์ เพื่อทราบ.

[๒๘]

ตั้งให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ
ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

กัลย์ อิศรเสนา ณ อยุธยา
ผู้รับรับสั่ง

หมายรับสั่งที่

สำนักพระราชวัง

๒๒ กรกฎาคม ๒๕๑๗

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์
ในการพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าชัชวลิตเกษมสันต์ ป. ม., ท. จ. ว.
ที่เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันพุธ ที่ ๓๑ กรกฎาคม ๒๕๑๗ เวลา ๑๖.๓๐ น. บำเพ็ญ
พระราชกุศลพระราชทานในการออกเมรุ ที่ศาลากวีนิรมิต วัดเทพ-
ศิรินทราวาส พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรม
เทศนาถ้อยคำ ๑ พระ ๔ รูปสวดธรรมคาถา แล้วพระพิธีธรรมสวด
พระอภิธรรม

วันพฤหัสบดี ที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๑๗ เวลา ๑๐.๔๕ น. พระ-
สงฆ์ ๑๐ รูปที่สวดพระพุทธมนต์แต่ก่อน ถวายพรพระแล้วรับพระ-
ราชทานฉนั้น

เวลา ๑๕.๐๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์ เชิญโกศศพแห่
เวียนเมรุ แล้วเชิญขึ้นตั้งบนจิตกาธาน

เวลา ๑๗.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินไปยังพลับพลาอิศริยาภรณ์ ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์ แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นเมรุพระราชทานเพลิง สมควรแก่เวลาเสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันศุกร์ ที่ ๒ สิงหาคม ๒๕๑๗ เวลา ๗.๐๐ น. พระราชทานผ้าไตร และภัตตาหารสามหอบ ในการเก็บอัฐิ

แต่งกายเครื่องแบบปกติขาว ไว้ทุกข์

ปิยะ พิมพ์
ทาน

รายการบำเพ็ญกุศล

เดือนมิถุนายน พ. ศ. ๒๕๑๗

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต

โดยตลอด

วันที่ ๗-๑๓ สวดพระอภิธรรม

สัปดาห์ที่ ๑

วันที่ ๑๒ สวดมนต์, เทศน์

วันที่ ๑๓ รับพระราชทานฉันท

สัจจปาฏิหาริย์

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่๗

ทรงพระมหากรุณาพระราชทานพวงมาลาหน้าศพ

วันที่ ๑๔ สวดพระอภิธรรม - สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชร-

รัตนราชสุภาวดีโสภณพัฒน์วดี และ

พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี

วันที่ ๑๕ สวดพระอภิธรรม - พลตำรวจตรีโมรา และนางกระชางจิต

คุณละม้ายพะ

วันที่ ๑๖ สวดพระอภิธรรม - คณะซีสต์ซิสซุส

วันที่ ๑๗ สวดพระอภิธรรม - หลวงจำรูญเนติศาสตร์ และ คุณหญิง

และ นางสงวนศรี กมลนาวัน

- วันที่ ๑๘ สวดพระอภิธรรม - คณะสิบสามห้าง
 วันที่ ๑๙ สวดพระอภิธรรม - คุณหญิงจำรัส ศรีศักดิ์ธำรง และ
 น้อง ๆ ในตระกูล " กชเสนี "

สัปดาห์ที่ ๒

- สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิรินทรเทพรัตนสุตา และ
 สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬามารณ์วัลย์ลักษณ์ ทรง
 พระกรุณา ประทานพวงมาลาหน้าศพ
- วันที่ ๒๐ สวดมนต์, เทศน์ - เจ้าภาพ
 ๕
 เลียงพระ
 สดับปกรณ์
 สวดพระอภิธรรม
- วันที่ ๒๑ สวดพระอภิธรรม - หม่อมเจ้าลักษณากร และ หม่อมเจ้า
 ศรีสอางค์นฤมล เกษมสันต์
- วันที่ ๒๒ สวดพระอภิธรรม - นายสนอง และ นางไพเราะ ตูจินดา

สัปดาห์ที่ ๓

- วันที่ ๒๗ สวดมนต์, เลียงพระ, สดับปกรณ์
 - ราชสกุล " เกษมสันต์ "
- สวดพระอภิธรรม - ราชสกุล " เกษมสันต์ "

เดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๗

สัปดาห์ที่ ๔

วันที่ ๔ สวดมนต์, เลี้ยงพระ ๑๐ สดับปกรณ์

— “เพลินจิตเซอร์วิส”, “เพลินจิต-
ยนต์” และนายตงซุน แซ่ลิ้ม

สวดพระอภิธรรม — ศ.จ. นายแพทย์จิต คุ้มจินดา และ นาง
จันทร์ คุ้มจินดา

สัปดาห์ที่ ๕

วันที่ ๑๑ สวดมนต์, เลี้ยงพระ ๑๐

— วัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่๗
ทรงพระมหากรุณาเสด็จพระราชดำเนิน
กลางคืน สวดพระอภิธรรม

สัปดาห์ที่ ๖

วันที่ ๑๘ สวดมนต์, เลี้ยงพระ ๑๐

— มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย

กลางคืน สวดพระอภิธรรม

วันที่ ๑๙ สวดพระอภิธรรม — ทายาทเจ้าคุณและคุณหญิงคล้าย ประ-
ติพัทธ์ภูบาล

วันที่ ๒๒ สวดพระอภิธรรม - วัดราชบพิธ สมเด็จพระสังฆราช
ทรงเป็นประธาน

วันที่ ๒๓ สวดมนต์, ^๕ เลียงพระ ๑๐
- วัดโสมนัสวิหาร พระธรรมปัญญา-
จารย์ เจ้าอาวาส
กลางคืน สวดพระอภิธรรม

สัปดาห์ที่ ๗ ปุณฺณสมวาร

วันที่ ๒๔ สวดมนต์ มีเทศน์ - ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราช-
ทานพระบรมราชานุญาต

สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงพระกรุณา-
โปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเป็นประธาน

วันที่ ๒๕ รับพระราชทานฉันทเพล สดับปกรณ์
กลางคืน สวดพระอภิธรรม

วันที่ ๒๖ สวดมนต์ ^๕ เลียงพระ ๑๐
- คณะภิกษุในอุปถัมภ์
กลางคืน สวดพระอภิธรรม

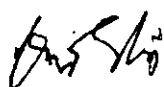
คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าชวัลิต หม่อมคลังเกษมสันต์ ใครจะเลือกพิมพ์หนังสือที่ระลึกที่เป็นผีพระราชหัตถ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ เพราะพระองค์ได้ทรงชบเลี้ยงหม่อมเจ้าชวัลิตมาแต่เยาว์ถึงตั้งเป็นพระโอรส ได้ปลุกษาหรือกันก็เห็นว่าบรรดาพระราชนิพนธ์ก็ได้พิมพ์ออกแล้วเห็นจะเกือบหมด ที่ทรงไว้ซึ่งน่าจะมีประโยชน์แก่ผู้อ่านที่สนใจจะรู้เรื่องของบ้านเมืองก็มีพระราชหัตถ์จดเลขารายวัน แต่เรื่องนี้ได้พระราชทานแก่เจ้าพระยารามราฆพ ต่อมาบุตรเจ้าพระยารามราฆพได้ทูลเกล้า ฯ ถวายเรื่องขึ้นทูลหม่อมเจ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในโอกาสที่ทรงพระกรุณาโปรดรับการพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยารามราฆพไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ หม่อมคลังขอพระบรมราชานุญาตนำเรื่องออกพิมพ์โฆษณาเป็นที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าชวัลิต ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว

พระราชหัตถ์จดเลขารายวันนั้นเมื่ออ่านดูก็ปรากฏว่าทรงไว้ด้วยพระบัญญัติรอบคอบเป็นอย่างดียิ่ง เรื่องมีอยู่ยาวเกินกว่าที่จะพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มเดียวได้จึงได้ปลุกษาเจ้าหน้าที่ทางสำนักราชเลขาธิการตกลงพิมพ์ตั้งที่ปรากฏอยู่ในเล่มที่ระลึกนี้ ตัวอย่างของความที่แสดงพระบัญญัติรอบรู้ในการบ้านเมืองและเรื่องราวที่เกิดขึ้นในโลกจะเห็นได้ถ้าอ่านดูเพียงบางตอน เช่นเรื่องใช้ศัพท์เทคนิคที่เกิดขึ้นในภาษาต่างประเทศเราเอามา

ใช้ในภาษาไทย (ตอน ร.ศ. ๑๒๘) การคำนวณศักราชเปลี่ยนมาใช้
พุทธศักราชเพราะดอยหลังไปได้ไกลกว่ารัตนโกสินทรศกที่เราใช้อยู่เพื่อ
ความสะดวกแก่การเขียนเรื่องดอยหลังขึ้นไปในลำดับเวลา (๑๓๑) เรื่อง
ความเชื่อถือของคนโบราณ ซึ่งลุ่มหลงลัทธิค้อยท่าสมัยพระศรีอารยเมต-
ตรัย (๑๓๐) เรื่องทรงตั้งเสือบ้า (๑๓๐) เรื่องเดินทางไกลไปค้นหา
คอนเจ็คย์ (๑๓๒) เรื่องทรงตัดสินพระราชหฤทัยเข้าร่วมมหาสงคราม
โลก (๑๓๓) ฯลฯ

การที่เจ้าภาพเลือกเรื่องบันทึกพระราชหัตถเลขารายวันมาพิมพ์
ขึ้นเป็นที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าชวลิตครั้งที่๕ นอกจาก
ที่เป็นประโยชน์ให้วิทยาทาน แก่มหาชนบรรดาที่จะได้อ่านหนังสือนี้
แล้วยังส่อให้เห็นกตัญญูธรรมของเจ้าภาพต่อพระองค์ของหม่อมเจ้าชวลิต
ผู้ถึงชีพิตักษัยไปแล้วซึ่งจะเชิดชูนามของเธอไปได้อีกนาน ทั้งจะ
เป็นพยานแห่งพระเมตตาการุณภาพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้
ทรงเป็นเจ้าของหนังสือที่เพิ่งจะได้นำออกแพร่หลายเป็นครั้งแรกน
ประโยชน์อันใดที่จะเกิดจากวิทยาทานนั้นน่าจะเป็นปัจจัยส่งเสริมให้นาม
ของหม่อมเจ้าชวลิตและสกุลเกษมสันต์เฟื่องฟูต่อไปอีกชั่วกาลนาน

(พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร)

สารบัญ

	หน้า
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๒๖ เล่ม ๒	๑
เรื่องน้ำกินในกรุงเทพฯ	๒
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๒๘ เล่ม ๑	๕
เรื่องการศึกษาในหัวเมือง	๖
เรื่องการศึกษา	๗
เจ้าพระยาไทร - เมืองทวาย	๑๑
เรื่องคนที่รับราชการ	๑๔
กำหนดเรื่องยศบรรดาศักดิ์ขุนนาง	๑๕
คำไทยใช้แทนคำฝรั่ง	๑๗
เข้าแดงแก้โรคเหน็บชา	๑๘
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๒๘ เล่ม ๒	๑๙
เห็นอัครราชที่พระปฐมเจดีย์	๒๐
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ พุทธศักราช ๒๔๕๒-๓ เล่ม ๑	๒๙
ตั้งธรรมเนียมการไว้ทุกข์ในราชสำนักให้เป็นการมั่นคงสืบไป	๓๐
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ พุทธศักราช ๒๔๕๓-๔ เล่ม ๑	๓๑
ตั้งกองเสือป่า	๓๒
ปลื้มใจด้วยเสือป่าและลูกเสือ	๓๔
สนทนากับพระยากัลยาณไมตรีเรื่องเสือป่า	๓๗

	หน้า
โทษของความเจริญตามแผนยุโรป	๓๗
ความจำเริญของชาติไทย	๓๘
เสรีงาน	๔๑
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ พุทธศัสนายุกาล ๒๔๕๔ เล่ม ๒	๔๕
การแต่งงานและการอย่า	๔๖
ชื่อตระกูล	๔๗
“คอนสทิติวชั่น”	๔๘
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๑ พุทธศัสนายุกาล ๒๔๕๕ เล่ม ๑	๖๓
ความเห็นของมิสชันเนอรี่อเมริกันในเรื่องการกำเริบ	
และความเห็นของเราแสดงต่อ	๖๔
พระศรีอารีย์กับโสเชียลลิสม์	๖๘
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๑ พุทธศัสนายุกาล ๒๔๕๕ เล่ม ๒	๘๘
กฎหมายว่าด้วยหนังสือพิมพ์และหนังสืออ่าน	๑๐๐
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๑ พุทธศัสนายุกาล ๒๔๕๕ เล่ม ๓	๑๐๕
เรื่องใช้พุทธศักราชในราชการ	๑๐๖
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๒ พุทธศัสนายุกาล ๒๔๕๖ เล่ม ๑	๑๐๗
คลังออมสิน	๑๐๘
การใช้พุทธศักราช	๑๐๘
ได้ไปช่วยกะฐินราษฎร	๑๐๘
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๒ พุทธศัสนายุกาล ๒๔๕๖ เล่ม ๒	๑๐๙

	หน้า
เบ็ตเตล็ด	๑๑๐
เครื่องบินของกองทัพบก	๑๑๑
เปิดการใช้ราติโอโทรเลข	๑๑๒
รายวันเดินทาง - แก่เมืองนครปฐม ไปเมืองอุทอง และพระเจดีย์พระนเรศวร	๑๑๓
ประโยชน์แห่งการเดินทางเที่ยวที่แล้วมานี้	๑๕๕
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๓ พุทธศักราช ๒๔๕๗ เล่ม ๑ ประชุมไหว้พระและเทศนาพิเศษ ยกเอาการสงครามใน ยุโรปเป็นเหตุ	๑๕๕ ๑๖๐
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๓ พระพุทธศักราช ๒๔๕๗ เล่ม ๓ ปรารภสำหรับปี ๒๔๕๗ :- มหาสงคราม	๑๖๓ ๑๖๔
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๔ พระพุทธศักราช ๒๔๕๘ เล่ม ๑ ความรู้สึกอันเกิดขึ้นแต่การไปคาบสมุทร	๑๖๕ ๑๗๐
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๕ พระพุทธศักราช ๒๔๕๙ เล่ม ๒ เที่ยวมณฑลกรุงเก่า	๑๗๓ ๑๗๔
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๖ พระพุทธศักราช ๒๔๖๐ เล่ม ๒ ความคิดเรื่องธงสยามใหม่	๑๗๓ ๑๗๔
เปลี่ยนวิธีนับเวลา	๑๗๖
ปก - รัตนโกสินทรศก ๑๓๘ พระพุทธศักราช ๒๔๖๒ เล่ม ๑ “วันจักรี”	๑๗๙ ๒๐๐
ตัวสะกดการันต์นั้นได้รักษาไว้ตามที่ได้พระราชทานพิมพ์ไว้ทุกประการ	

Handwritten signature

ສະມັດ ດອກ ທາຍ ວັນ

ເລື່ອນ ໒.

ອະດີດ ໒໔ ວິກຸລາຍມ ຕີວອນຕີ ໑໔ ທຸລາຍມ

໕.໑, ໑໒໖

วันที่ ๑๒ สิงหาคม

เรื่องน้ำกินในกรุงเทพ ฯ (๓) กรมศุขาภิบาลเสนอเรื่องคิด
จัดให้มีน้ำจืดกินและใช้ในกรุงเทพ ฯ ตามความคิดเดิมว่าจะฝังท่อมาจาก
เชียงรากนั้น จะเปลืองเงินมากเหลือเกิน บัดนี้ได้คิดใหม่ คือจะขุด
คลองนำจืดจากเชียงรากลงมาจนถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อผ่านคลองรังสิตจะมี
ท่อ (Syphon) ลอดใต้คลองรังสิต ทางกรุงเทพ ฯ นี้จะตั้งโรงสูบ
สูบน้ำขึ้นจากคลองนำจืดที่สามเสน จะใช้กรองด้วยเครื่องไฟฟ้าทำโอโซน
(Ozone) ขึ้น เมื่อกรองสะอาดดีแล้ว ให้เดินไปตามท่อที่จะได้ฝังไป
ตามถนน ถ้าผู้ใดประสงค์จะฝังเข้าไปให้ใช้ได้ถึงในบ้าน จะคิดค่าน้ำ
ที่ใช้้นั้นคิวบิกเมตรละบาท ซึ่งคิดไปแล้วจะถูกลงกว่าจ้างคนหาบ
ประมาณเงินที่จะต้องใช้ในการทำทุกประการสามล้านบาทเศษ นายช่าง
ว่าจะทำให้แล้วเสร็จภายใน ๒ ปี ในที่ประชุมก็แลเห็นอยู่พร้อมกันว่า
ความคิดของเขาดีมาก และเชื่อว่ารัฐบาลคงจะได้ทำไ้ เพราะคนคงจะ
ยินดีใช้น้ำนั้นเป็นแน่ ยิ่งเวลาที่น้ำแม่น้ำเค็มแล้ว ก็จะแลเห็นประโยชน์
มาก แต่เงินที่จะต้องใช้นั้นมากมายนัก ที่ประชุมรู้สึกว่ายู่ข้างจะเกิน
อำนาจที่จะอนุญาตให้จ่าย จึงควรให้นายช่างกะรายละเอียดมาก่อนว่า
ในปี ๑ ๆ จะทำการได้เพียงใด เพื่อจะได้ทรงทราบเมื่อเสด็จกลับ

หน้าว่าง

จดหมายเหตुरายวัน

รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

(ปรีชา จุฬศักราช ๑๒๘๑)

เล่ม ๑

แต่วันที่ ๑ เมษายน

ถึงวันที่ ๑๘ สิงหาคม

มิถุนายน

ในที่ประชุม ในที่ประชุมเสนาบดีวันนั้น มีราชการที่ปรึกษาสองเรื่อง เป็นเรื่องที่เราได้ทูลเกล้าฯ ถวายเข้าไปทั้งสองเรื่อง คือ

เรื่องการศึกษาในหัวเมือง ๑. เรื่องการศึกษาในมณฑลภูเก็ต เราได้ทำรายงานทูลเกล้าฯ ถวายเข้าไปตามข้อความที่ได้สนทนากับพระอริยภควีที่เมืองภูเก็ต กับได้ถวายร่างระเบียบสำหรับจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลภูเก็ต ซึ่งขุณอุปการศีลปเสฐฐุ ข้าหลวงธรรมการได้เรียบเรียงขึ้นโดยอนุมัติแห่งพระยารัชฎา โปรตเกล้าฯ ให้อ่านรายงานของเราและร่างระเบียบนั้นให้เสนาบดีฟังตลอดแล้ว รับสั่งว่าเรื่องการศึกษาในหัวเมืองนั้น พระไพศาลได้เคยร่างระเบียบขึ้นครั้งหนึ่งรูปที่จะจัดการก็คล้าย ๆ ที่ขุณอุปการได้ร่างมา แต่ของขุณอุปการเรียบเรียงเรียบร้อยเข้าใจได้ง่ายกว่า ของพระไพศาลก่อนข้างจะเป็นฝรั่งมากกว่า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งไว้แต่ครั้งก่อนนั้นแล้ว ว่าจะให้กระทรวงธรรมการไปปรึกษาหาฤกษ์กับกระทรวงมหาดไทย ผู้เป็นเจ้าหน้าที่ปกครองท้องที่ เพื่อจะได้คำปรึกษาให้ลงร่องรอยกัน ให้ใช้ได้จริง ๆ บัดนี้^๕อยากจะได้ใครทรงทราบว่า การอันนั้นได้กระทำกันไปแล้วถึงแก่ไหน ทั้งเจ้าพระยาวิชิตทรงกรมหลวงดำรงคู่ออกจะอ้อมแอ้ม เป็นแต่ว่าได้ปรึกษากันอยู่แล้ว แต่ดูเหมือนจะยังไม่ได้จัดการบังคับบัญชาให้เป็นไปตามข้อที่คิดกำหนดการไว้ สังเกตว่าออกจะไม่สู้จะเป็นที่พอพระราชหฤทัย ทรงบ่นว่า เช่น^๕ทำการเพื่อเอาคะแนนเท่านั้น คือทำอะอะ

ตั้งตั้งไปแต่พอให้ได้คะแนนว่าได้ทำการแล้วก็พอใจ ไม่คิดอ่านทำไป
 ให้ได้ตลอดจริง ๆ แล้วรับสั่งถามว่า ระเบียบที่ขุนอุปการาร่างมานั้น
 เสนาบดีทั้ง ๒ มีความเห็นอย่างไรบ้าง เจ้าพระยาวิชิตรบามังคมทูลว่า
 รูปที่วางการก็เป็นอย่างเดียวกับของพระไพศาลนั่นเอง แต่มีข้อความ
 พิศดารออกไปอีกจะดีขึ้น กรมหลวงดำรง กราบมังคมทูลว่า ระเบียบ
 ที่ร่างมานั้น เห็นว่ามีความคิดดีที่ควรจะใช้เป็นมูลรากแห่งการที่จะจัด
 ต่อไปได้ แต่มีข้อที่ไม่เห็นด้วยอยู่ข้อหนึ่ง คือข้อที่จะบังคับให้ผู้ถือ
 ศาสนาอิสลามส่งบุตรไปเข้าโรงเรียนที่วัด และให้บำรุงโรงเรียนนั้น ๆ
 ด้วย เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า พวกที่ถือศาสนาอิสลามเขาก็มีโรงสุเหร่าของ
 เขาเอง ควรคิดบังคับให้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่สุเหร่าของเขาเองจะดีกว่า
 รับสั่งว่า ข้อนั้นไม่ทรงเห็นเป็นข้อสำคัญอันใดนัก ลงท้ายตกลงมีพระ-
 บรมราชโองการสั่งให้กระทรวงธรรมการรับเอาร่างระเบียบของขุน-
 อุปการไป เพราะขุนอุปการได้ร่างขึ้นตามความเห็นของพระยารัชฎา
 ซึ่งเป็นผู้ที่อยู่ในท้องที่ คงจะรู้ได้ดีว่าการจะจัดทำให้สำเร็จไปได้เพียงใด
 ดีกว่าที่จะให้เจ้าพนักงานผู้ใหญ่ในกรมศึกษาธิการออกไปมกลำผิด ๆ
 ถูก ๆ ให้กระทรวงธรรมการปลุกชาดกับกระทรวงมหาดไทยว่าตามระเบียบ
 ที่ขุนอุปการาร่างมานั้น จะใช้ได้สะดวกฤาไม่ ฤาจะต้องแก้ไขเปลี่ยนแปลง
 ข้อใดบ้าง ก็ให้ปลุกษาหาฤกกันแก้ไขไปเสียให้ตลอด แล้วให้ทั้งสอง
 กระทรวงส่งไปยังเจ้าคณะมณฑลและเทศาภิบาล ให้จัดการไปให้ลง
 ร่องรอยกันต่อไป

เรื่องการศึกษา รับส่งกับเราว่า กระทรวงธรรมการได้มีหนังสือ
 ขึ้นไปทูลเกล้า ฯ ถวาย ทอบเรื่องการศึกษาในหัวเมือง ถวายระเบียบ
 จัดการที่ได้ร่างขึ้นแล้ว และได้ปรึกษากับกระทรวงมหาดไทยเห็นชอบ
 ด้วยแล้วนั้น ขึ้นไปถวาย ก็มีคำอธิบายว่า ระเบียบของมณฑลภูเก็ตนั้น
 ก็เป็นส่วนหนึ่งของระเบียบที่กรมศึกษาได้คิดไว้แล้ว คือขยายความใน
 ข้อ ๗ แห่งระเบียบของกรมศึกษานั้นเองให้กว้างขวางออก ระเบียบที่
 ถวายเข้ามานั้น ได้ร่างแล้วเสร็จและปรึกษากระทรวงมหาดไทยเห็น
 ชอบด้วยแล้ว ที่ยังมีให้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแต่ก่อนนั้น เพราะมัวคิด
 ปรึกษางบประมาณอยู่กับกระทรวงพระคลัง บัดนี้ก็ได้ทำงบประมาณ
 การที่จะต้องใช้จ่ายตามระเบียบที่คิดไว้ั้นตลอดแล้ว และได้ส่งไปหา
 กระทรวงคลัง ๆ ขอตัดรอนมาบ้างและชี้แจงมาว่า อย่างไร ๆ ในเรื่อง
 กระทรวงพระคลังจะเป็นผู้วินิจฉัยไม่ได้ ต้องสรุปแล้วแต่จะทรงพระ
 กรุณาโปรดเกล้า ฯ ครั้นมาได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาในเรื่อง
 ระเบียบจัดการศึกษาในมณฑลภูเก็ต ก็เป็นโอกาสอันเหมาะที่จะนำร่าง
 ระเบียบของกรมศึกษาขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ขอพระราชทานพระราช
 วินิจฉัย ส่วนระเบียบของมณฑลภูเก็ตนั้น ก็ไม่มีข้อขัดข้องอันใดในการ
 ที่จะจัดให้เป็นไปตามนั้น เว้นแต่ข้อซึ่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้
 ทรงทักท้วงไว้ในเรื่องตั้งโรงเรียนสำหรับผู้ถือศาสนาอิสลามต่างหาก
 จากโรงเรียนวัดนั้น จะได้ออกไปให้เทศาภิบาลดำริห์ดูว่าจะจัดแก้ไข
 ไปได้ฤๅไม่ ระเบียบที่กรมศึกษาได้ร่างถวายขึ้นมานั้น อยู่ข้างจะยืดยาว

และวิจิตรพิศดารมาก เหลือที่จะจดจำมาได้ตลอด และก็ไม่ใช่จำเป็นที่จดจำมานัก เพราะว่าการจะทำให้เป็นไปตามความคิดนั้นก็ยิ่งจะอีกนานไม่เป็นปัญหาที่จะต้องวินิจฉัยในปัจจุบันนี้ พระเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า การที่กรมศึกษาธิการจะทำนั้น เปรียบประหนึ่งว่าจะเริ่มลงมือปลูกเรือนจากบนลงไปหาล่าง มุงหลังคาทาสีเสร็จแล้วยังหาได้คิดถึงพื้นไม่ ความที่คิดมานั้นไม่ถูก โป้ตระเบียของมณฑลภูเก็ตมากกว่าเป็นอันมาก เพราะนับว่าได้ตั้งทำขึ้นไว้ถูก คือคิดถึงการศึกษาระดับที่ต่ำที่สุดก่อน คิดจัดการบำรุงการศึกษาระดับต่ำก่อน และอีกประการหนึ่ง ทางที่คิดจะหาเงินมาบำรุงโดยทางบังคับให้ราษฎรต้องเสียเงินบำรุงเป็นกำหนด เอาเงินนี้เป็นกำลัง จะเอาไครยเงินของรัฐบาลอุดหนุนบ้างก็แต่เพียงเล็กน้อย ความคิดของกรมศึกษานั้น จะเอาไครยเงินของรัฐบาลอุดหนุนเป็นพื้น และจะได้คิดอ่านเกลี้ยกล่อมให้บุคคลออกเงินช่วยบำรุงโรงเรียนบ้างตามแต่ศรัทธา นี้กล่าวชัดอยู่เช่นนั้นในร่างระเบียบของกรมศึกษา จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าทางของมณฑลภูเก็ตลงร่องรอยดีกว่า ถ้าแม่จะเดินตามความคิดของกรมศึกษา อีกก็บ่จึงจะได้ลงมือ เพราะจะมัวเกี่ยวเอาเงินกับคลังอยู่รำไป คลังก็ไม่มีจะให้ รับสั่งว่า เจ้าพนักงานกรมศึกษาก็ได้ไปเที่ยวตรวจการศึกษาในประเทศต่าง ๆ มามากแล้ว แต่มัวไปหลงตรวจแต่การศึกษาชั้นสูง เริ่มดูและคิดตั้งวิทยาลัยเสียก่อนที่จะจัดการศึกษาชั้นต่ำ ๆ ถ้าแม่ได้พิจารณาดูวิธีที่เขาจัดการศึกษาอย่างชั้นต่ำคงจะได้แลเห็นว่า โรงเรียนชั้นต่ำเป็นของมิวนิซิตี หาใช่ของกรมศึกษาธิการ

ไม่ กรมศึกษามีหน้าที่แค่จะตรวจเท่านั้น ที่ไหน ๆ โดยมากเขาก็จัด
 เช่นนี้ ถ้าแม่เจ้าพนักงานกรมศึกษาจะตรวจดูวิธีที่เขาจัดกันในประเทศ
 ที่ใกล้เคียง เช่น ในหัวเมืองมลายูของอังกฤษ ฤๅในเมืองพม่า ซึ่งต้อง
 อาศัยรวัดเช่นในเมืองเวหน^๕ ก็คงจะแลเห็นว่า จะควรจัดอย่างไร แต่
 มิใช่ว่าจะมีพระราชประสงค์ให้ถ่ายแบบของเขามาตรง ๆ เพราะการที่
 จัดสำเร็จไปได้ในเมืองหนึ่ง ไม่จำเป็นจะต้องจัดได้เหมือนกัน ในอีกเมืองหนึ่ง
 ระเบียบที่พระยารัษฎาได้ร่างมานั้น เขาก็คิดสำหรับใช้ในมณฑลภูเก็ต
 เขาคงเห็นว่าจะจัดให้สำเร็จได้แล้วจึงได้วางลง แต่ที่จะเป็นการสะดวก
 ในมณฑลภูเก็ตก็ไม่จำเป็นต้องกำหนดแน่ลงไปว่าควรจะใช้ได้เหมือนกัน
 ทุก ๆ มณฑลในพระราชอาณาจักร แต่ที่โปรดความคิดของมณฑลภูเก็ต
 นั้น โปรดข้อที่ว่า จับดูหัวข้อที่สำคัญว่าควรจะลงมือที่ไหน ที่โปรด-
 เกล้า ๆ ให้ไปปดุกษากระทรวงมหาดไทยนั้น ก็คือให้ปดุกษาในข้อที่ว่า
 จะเริ่มจัดการศึกษาชั้นต้น อย่างเช่นที่มณฑลภูเก็ตคิดจะทำอยู่นั้น จะจัด
 ไปในตำบลใดได้เพียงใด ไม่ได้มีพระราชประสงค์ให้ปดุกษาในเรื่อง
 กิจจัดการศึกษาทั่วไปจนถึงขั้นสูง ซึ่งนำที่กรมศึกษาโดยเฉพาะ เพราะ
 ฉะนั้น ในทันใดนั้นจึงมีพระบรมราชโองการให้เขียนพระราชหัตถเลขา
 ช^๕แจ้งพระราชดำริห์โดยละเอียด และดำรัสสั่งให้กรมศึกษาไปดำริห์การ
 ตามพระบรมราโชวาทนั้นต่อไป

เฝ้า เวลาค่ำได้เข้าไปเฝ้าที่หน้าพระที่นั่งอภิเศกตามเคย

กรกฎาคม

เจ้าพระยาไทร ในเวลาที่เผ่าอยู่นั้น กรมหลวงดำรงไต้ทูลขึ้นถึงเรื่องสนทนากับนายทวย ออกยาสุริยานุชิต ว่าองค์ศรีสวัสดิ์ยังมีความระลึกถึงพระเดชพระคุณพระจอมเกล้าอยู่เสมอ ทูลกระหม่อมจึงรับสั่งเล่ากับเราว่า พวกเจ้าเขมรมีน้ำใจฝากใฝ่อยู่ในพระจอมเกล้าเช่นเดียวกับพวกเจ้าพระยาไทร มีน้ำใจจงรักภักดีอยู่ในพระองค์ทูลกระหม่อม จึงรับสั่งอธิบายต่อไปว่า เหตุที่เจ้าพระยาไทรมีความจงรักภักดีในพระองค์นั้น เพราะเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปเมืองไทรครั้งแรก เจ้าพระยาไทรอาหมัดตายุจิน บิดาเจ้าพระยาไทรเดียนั้น ได้นำบุตรชายเผ่าและฝากฝังถวาย ๒ คน คือตนกูอับลุซามิตคน ๑ ตนกูไซนาระสิตคน ๑ ตนกูไซนาระสิตนั้น มารดาเป็นไทยชื่อแสง เป็นคนของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ ครั้นเมื่อเจ้าพระยาไทรอาหมัดตายุจินตายลง บุตรทั้ง ๒ จึงชิงกันจะเป็นเจ้าเมือง ข้างสมเด็จพระเจ้าพระยาถือท้ายไซนาระสิต แต่ทรงพระเมตตาอับดุลซามิตผู้เป็นพี่ อับดุลซามิตจึงตกลงได้เป็นเจ้าเมืองต่อมา พวกอับดุลซามิตจึงรู้สึกพระมหากรุณาธิคุณ และมีความจงรักภักดีตลอดมา ทรงมั่นพระราชหฤทัยอยู่ว่า ถึงแม้มามีเหตุที่เมืองไทรจำจะต้องไปอยู่ในความปกครองของอังกฤษก็จริง แต่ในส่วนตัวเจ้าพระยาไทรคงจะยังมีน้ำใจผูกพันจงรักภักดีอยู่ในพระองค์ตลอดไป เมื่อไท้ฟงรับสั่งเช่นนั้น ก็ตั้งทำให้ใจหายมากขึ้น ในการที่เมืองไทรจะต้องพรวดออกไปจากความปกครองของกรุงสยาม เมืองไทรเองในเวลานี้ก็รู้สึกปั่นป่วนอยู่มาก และสังเกตได้ตามหนังสือที่ได้รับมา

อ่านจากออฟฟิศหลวงว่า เมืองไทรคุ่มเชิงอังกฤษอยู่มาก เจ้าเมืองสิงคโปร์ได้พยายามที่จะเกี่ยวอยู่ แต่เมืองไทรคอยบัตไว้เสมอ เจ้าเมืองสิงคโปร์หมั่นดูทำชอบกล ออกความคิดโง่ ๆ บ้า ๆ ต่าง ๆ จนออกรำคาญแทน การยังมีทันจะดำเนินไปถึงที่ ก็ทำปุมปามงุ่มง่ามต่าง ๆ มีหนังสือไปเที่ยวบอกกล่าวตามเมืองมลายูทั้ง ๓ ว่าจะไปเยี่ยมเมื่อสัญญาได้ระติไฟแล้ว ถ้าแม้จะหยุดอยู่เพียงเท่านั้นก็ยังไม่ว่า ตามโทรเลขเจ้าพระยาไทร มีบอกเข้ามาใ้ความว่า เจ้าเมืองสิงคโปร์บอกไปว่าจะให้ทหารเข้าไปที่เมืองไทร ๑๐๐ คน เพื่อไปเปนกองเกียรติยศ สืบต่อไปได้ความว่าผู้บังคับกองทหารมเลสเทศส์ไกต์ (Malay States Guides) ได้มีหนังสือไปถึงมิสเตอร์มิตเชลล์ ผู้บังคับกองตระเวนเมืองไทร ขอให้จัดที่อยู่ไว้ให้ทหารมเลสเทศส์ไกต์ ๑๐๐ คน ม. มิตเชลล์ได้ตอบไปว่า จะจัดให้ไม่ได้นอกจากที่จะได้รับคำสั่งเจ้าพระยาไทรก่อน ฝ่ายเจ้าพระยาไทรได้มีโทรเลขไปถึงเจ้าเมืองสิงคโปร์ว่า ในเวลานี้เจ้าพระยาไทรยังเป็นข้ากรุงสยาม จะพุดจากกับเจ้าเมืองสิงคโปร์ในส่วนการบ้านเมืองไม่ได้นอกจากทางกรุงสยาม ส่วนการที่เจ้าเมืองสิงคโปร์จะส่งทหารเข้าไปในเมืองไทรนั้น เจ้าพระยาไทรขอคัดค้านอย่างแข็งแรง ตกลงตาเจ้าเมืองสิงคโปร์เสียท่าถนัดใจ เมืองไทรเขาอยู่ในที่ถูก สัญญา ยังไม่ทันได้ระติไฟใจร้อนคว่นวุ่นไปก่อนแล้ว ส่วนเมืองไทรเขาทำถูกต้องดี เพราะข้างฝ่ายสยามยังไม่ได้บอกให้เขาทราบทางราชการว่าได้ทำสัญญากับอังกฤษไปแล้วอย่างไร เขาก็ต้องทำไม่รู้มาก่อน

เมืองตรังกนู แต่เชื่อว่าเจ้าเมืองสิงคโปร์จะได้แสดงความเขลา แต่ในส่วนเมืองไหนเท่านั้น ยังมีในส่วนตรังกนูอีก เมืองตรังกนูนี้ คุ่ออกจะหนักใจมาก เพราะพระยาตรังกนูแก่เป็นคนหนึ่ง ๆ จะพูดจะ คุยอย่างไรแกก็ง้อเสีย เจ้าเมืองสิงคโปร์ออกจะวิตกมาก กลัวว่าเมื่อ ไปตรังกนูจะเกิดความ ให้มีความกลัวข้อมที่ตรังกนูนี้เป็นกำลัง จึงได้ มาพูดจาชักชวนจะจูงมือฝ่ายไทยเข้าไปด้วย คือถามเป็นที่ปรึกษาว่า ได้คิดร่างเป็นสัญญาไว้อย่างจะให้พระยาตรังกนูลงนาม ถ้าแม้จะให้ คนนำร่างสัญญานั้นไปให้พระยาตรังกนูไว้ก่อน ฝ่ายไทยจะเห็นชัดข้อ ประการใดฤไม่ และถ้าไม่เห็นชัดข้อแล้ว ถ้าได้มีข้าหลวงไทยไปกับ คนของเขา เพื่อไปช่วยชี้แจงด้วยจะดีกระมัง ก็เป็นธรรมดาเราต้อง ไม่ยอมที่จะเกี่ยวข้องในเรื่องนี้ ฝ่ายเราจะส่งข้าหลวงไปวางตราต่อเมื่อ สัญญาได้ตรีติไฟกันแล้ว พอวางตราแล้วก็เป็นสนธิสัญญา ให้กลับที่เดียว ที่ได้คิดจะจูงมือเราเข้าไปเกี่ยวข้องอยู่ด้วยนั้น ก็เพราะความไม่ไว้ใจ ตรังกนูนั่นเอง แต่เรื่องอะไรฝ่ายเราจะไปเข้าข้างด้วยเปล่า ๆ เมื่ออยาก จะได้เมืองไป ก็ต้องคิดอ่านจัดการไปเองจึงจะควร น้อย่างไร ๆ ก็คง ได้ดุดันกันไป ทูลกระหม่อมรับสั่งอยู่ว่า ทรงทราบใจพระยาตรังกนู คืออยู่ การที่จะคิดสู้รบตบมืออะไรนั้นไม่มี แต่ถ้าไปทำท่าทางไม่ดีให้แก เกิดความหวาดหวั่น แก่ก็คงเปิดเข้ามาไป เพราะแกยังไม่ลืมการที่ อังกฤษได้เอาเรือรบไปยิงเมืองตรังกนูเมื่อครั้งพ่อแกเป็นเจ้าเมือง ถ้า ขึ้นไปทำอะอะหนักเข้า แกหนีไม่พ้น ก็คงจะต้องหันหน้าสู้ เปรียบ

ประจักษ์ตัวที่ถูกไล่จนตรอกจนนี้ ถ้าพวกสิงคโปร์เดินทางตี ๆ บางทีก็จะเรียบบร้อย ถ้าพลาดพลั้งน่ากลัวจะเป็นเหตุได้รับความรำคาญมากในไม่ช้านัก

เสวย เสด็จขึ้นจากพระที่นั่งอภิเศกแล้ว เสวยที่พระที่นั่งอัมพรตามเคย ในที่ประชุมไม่มีราชการอะไรที่จะปลุกษา

เรื่องคนที่รับราชการ ได้รับสั่งกับบรรดาเสนาบดีว่า ในราชการเวลานี้เข้าพระราชหฤทัยว่า ยังใช้เงินเปลืองในแพนเงินเดือนมาก ดูเหมือนจะเปลืองกว่าในประเทศอื่น ๆ เพราะในเมืองเรายังใช้คนมากนัก ทรงทราบอยู่ว่า คนตี ๆ ที่จะทำการงานได้จริง ๆ จัง ให้สมควรกับตำแหน่งนำที่ยังหายากกว่าในประเทศยุโรป แต่ถึงกระนั้นก็ควรจะช่วยกันตั้งใจพยายามจัดการอย่างไรให้ใช้คนน้อยลง คือกวาดให้ทำงานให้จุ ๆ กันขึ้น จะเป็นทางเข็มทิศแซมเงินแผ่นดินได้ดี ข้อที่รับสั่งนั้นก็ความจริงอยู่ในเมืองไทยเรายังต้องใช้คนมากกว่าในประเทศยุโรปมาก ไม่ต้องดูอื่นไกล ดูแต่บ้านในบ้านเท่านั้นพอ งานที่บ่าวฝรั่งคนเดียวอาจจะทำได้ ไทยเราต้องใช้ราว ๓ คน ๔ คน เห็นได้ถนัดที่สุดก็ที่ครัว คนครัวของเราต้องใช้มากกว่าฝรั่งตั้ง ๔ ๕ เท่า ถ้าไม่ใช้เช่นนั้นก็ร้องว่าทำไม่ไหว ในราชการก็เป็นอยู่เช่นเดียวกัน ข้อสำคัญเป็นอยู่ที่หาคนที่ทำงานได้จริง ๆ ไม่ใคร่จะได้ คนที่ใช้ ๆ อยู่โดยมากถ้าขึ้นบรรทุกลงงานเข้าไปอีกก็ล้ม ข้อนั้นคงจะต้องค่อย ๆ แก้ไขไปที่ละน้อย

กำหนดเรื่องยศบรรดาศักดิ์ขุนนาง รับสั่งกับเราว่า จะต้องทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำริห์จัดอย่างหนึ่ง คือเรื่องยศบรรดาศักดิ์ขุนนาง ซึ่งเวลานั้นทรงสังเกตว่ายังไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยดี เจ้ากระทรวงยังขอกันเข้ามาตามอำเภอใจโดยมาก จริงอยู่ มีบางกรมบางกระทรวงที่ได้ตั้งเกณฑ์ขึ้นไว้แล้วบ้าง เช่นกระทรวงมหาดไทยตั้งเกณฑ์ไว้ว่า เจ้าเมืองเป็นพระยาฤๅพระปลัดเป็นพระฤๅหลวงยกบัตรเป็นหลวงฤๅขุน ตั้งนี้เป็นต้น ที่เป็นกระทรวงเก่า ๆ มีระเบียบที่พอจะเทียบได้ก็ยังมีหลัก แต่ถ้าเป็นกระทรวงใหม่อย่างเช่นกระทรวงยุติธรรมเป็นต้น ก็ไม่ปรากฏว่ามีเกณฑ์อันใด บรรดาเนติบัณฑิตยที่สอบไล่ได้แล้วต้องเป็นหลวงทั้งนั้น หลวงในกระทรวงยุติธรรมจึงคืนันท์ อีกประการหนึ่ง ทรงสังเกตทั่ว ๆ ไปว่า ไม่ใคร่มีใครสมัคเป็นขุน พอเป็นขุนนางก็จะเป็นหลวงทีเดียว กับไม่ใคร่ชอบเป็นพระอีกอย่างหนึ่ง พอเลื่อนจากหลวงขึ้นเป็นพระได้หน่อยก็ต้องทเหยอทยานเป็นพระยา เพราะฉะนั้นพระยาก็มีมากนัก จนตำแหน่งพระยานั้นจึงไปเสียแล้ว และอีกไม่ช้าจะต้องหาตำแหน่งหนุนให้สูง ๆ ขึ้นไปอีกจนไม่มีที่สุด จึงเป็นเวลาอันสมควรแล้วที่จะมีเขตรชิตขึ้นเสียอย่างใดอย่างหนึ่งให้แน่นอน ทรงพระราชดำริห์ว่า มีทางที่จะใช้เพื่อกำหนดได้อย่างหนึ่ง คือกำหนดเวลาไว้ว่า บรรดาข้าราชการรับสัญญาบัตรให้มีกำหนดอยู่ในบรรดาศักดิ์ชั้นนั้น ๆ เท่านั้น ๆ ปี ส่วนดีคือ เป็นขุน ๓ ปี เป็นหลวง ๕ ปี เป็นพระ ๗ ปี ดังนี้ พอถึงเวลาที่ควรจะได้เป็น

พระยา อายุก็จะได้ประมาณ ๓๕ เป็นอย่างต่ำ พอเป็นผู้หลักผู้ใหญ่
 สมควรอยู่แล้ว แต่มีใช้ว่าจะท้องถือนั้นเช่นนี้ อยู่เสมอ ถ้ามีเหตุผล
 สมควรที่จะเลื่อนยศก่อนกำหนดเวลาก็เลื่อนได้ แต่ต้องนับว่าเป็นพิเศษ
 ถ้ามีกำหนดเวลาไว้เช่นนั้นแล้ว เจ้ากระทรวงก็จะได้พ้อมีเครื่องแก้ตัวได้
 บ้างว่า การที่ไม่ขอให้เลื่อนยศเพราะยังไม่ถึงกำหนดเวลา แต่ไม่ใช่
 จะเอาเวลาเป็นเกณฑ์ได้อย่างเดียว ย่อมต้องเอาตำแหน่งหน้าที่ราชการ
 เป็นเกณฑ์อีกด้วย (เช่นหลวง กยกรบัตรเมือง ข ได้เป็นหลวงมาได้ ๕ ปี
 แล้ว ถึงกำหนดเวลาควรเป็นพระได้แล้ว แต่ตำแหน่งยกบัตรเป็นพระ
 ไม่ได้ ต้องคงเป็นหลวงอยู่อย่างนั้นเอง ทั้งนี้เป็นตัวอย่าง) ในเรื่อง
 เลื่อนยศบรรดาศักดิ์นี้ ต่างกรมต่างกระทรวงก็มีความเห็นมีธรรมเนียม
 ต่างกัน จึงเป็นการสมควรที่จะคิดวางระเบียบลงเสียให้เป็นแบบใช้ได้
 เหมือนกันทั่วกัน จึงต้องทรงมอบการอันนี้แก่เราผู้เป็นคนกลางให้เป็น
 ผู้คิดวางระเบียบ ให้กรมขุนสมมตเป็นผู้ช่วย ให้ถามความเห็นของ
 เจ้ากระทรวงทุก ๆ กระทรวง แล้วเอามาเทียบกันลองวางระเบียบเป็น
 กลางลงให้ใช้ได้ทั่วไป พระราชทานหนังสือกรมยุทธนาธิการในเรื่อง
 วิธีขอพระราชทานสัญญาบัตรนั้นมาให้เราอ่านด้วย เรื่องนี้ก็เป็น
 การที่สมควรแล้วที่จะต้องจัดลงให้เป็นระเบียบเสียสักทีหนึ่ง แต่ไม่ใช่ของ
 ง่ายนัก การที่จะวางแบบนี้ไม่ยาก จะมายากอยู่ที่ตรงจะทำให้เป็นที่
 พอใจทั่วกันเท่านั้น เพราะฉะนั้นในการเรื่องนี้ ถ้าตัวเราผู้ที่เป็นผู้รับ
 นำที่ กำหนดวางระเบียบนี้ พันถูกคนนับว่าได้ก็ถ่วงนับว่าเคราะห์ดีอย่างยิ่ง

ฝนตกมาก วันอังคาร ที่ ๒๐ วันนั้นฝนตกมากและเรื่อยไม่หยุดตั้งแต่เวลาบ่าย ๔ โมงจนตลอดคืน จึงเลยไม่ได้ไปไหน

คำไทยใช้แทนคำฝรั่ง วันนั้นได้อ่านหนังสือราชกิจจา เห็นแจ้งความของกรมราชเลขาณการ เรื่องใช้คำไทยแทนคำอังกฤษ คือ (๑) คำว่า “วอเตอร์สปีปอล” (การจำหน่ายน้ำ) ให้เรียกว่า “ประปา” (๒) คำว่า “สเตชัน” ให้ใช้ว่า “สถานี” เช่นสเตชันรถไฟให้เรียกว่า “สถานีรถไฟ” ดังนี้ เป็นต้น (๓) “รถโมเตอร์” ให้เรียกว่า “รถยนต์” (๔) “เรือโมเตอร์” ให้เรียกว่า “เรือยนต์” การที่หาคำไทยใช้แทนคำภาษาฝรั่งเสียเช่นนี้ดีมาก และเมื่อได้เริ่มขึ้นเช่นนี้แล้ว หวังใจว่าคงจะมีขึ้นอีกต่อ ๆ ไปเป็นลำดับ

ให้เรียกคำว่า “โค๊ด” เป็นคำไทยว่า “ประมวล” ในเวลาที่ประทับที่ราชฤทธินั้น รับสั่งว่าคำว่า “โค๊ด” ที่ไม่มีคำภาษาไทยใช้เทียบอยู่ก่อนนั้น กรมหลวงนริศได้คิดถวายเป็นไปหลายคำ แต่โดยมากมีเป็นคำภาษามคธฤาสงสกฤต และจำออกจะยาก ๆ ไป จึงทรงตกว่าให้ใช้คำว่า “ประมวล” ซึ่งเป็นคำไทยแท้และคนเข้าใจกันอยู่มากแล้ว คำ “ประมวล” นี้ ใช้ได้แทนคำว่า “โค๊ด” ทั่วไปทุกแห่ง เช่นประมวลกฎหมายอาญา ฤาประมวลคำโทรเลข เป็นต้น เมื่อไม่มีใครคัดค้านแล้วก็เป็นอันตกลง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลงประกาศในราช-

ก็จําให้ปรากฏต่อไป ต่อนี้ไปรับสั่งว่าจะได้ให้คิดหากำไทยใช้แทนคำ
ภาษาต่างประเทศที่เรายังคงใช้อยู่กันต่อไป ค่อยแก้ไขไปที่ละเล็ก
ละน้อย

สิงหาคม

เข้าแดงแก้โรคเหน็บชา เรื่องโรคเหน็บชานี้ได้ถามมิสเตอร์
ลอสัน ผู้บังคับการกองตระเวนตุ ได้ความว่า ตั้งแต่ให้กินเข้าแดง
ไม่มีผู้เป็นโรคเหน็บชาเลย ซึ่งเป็นของนำปลาต้อยู๋บ้าง ข้อที่เป็นเช่นนี้
น่าจะเป็นเพราะเข้าขาวที่สีที่โรงสีนั้น จะไม่เป็นเข้าที่สีที่อื่น โรงสี
ไม่ได้เลือกคัดกันเข้าที่เสียออก สีปนเปไปกับเข้าดี และมีคำกล่าวกันว่า
ใช้ใส่ปูนขาวด้วย ข้อนี้จะทำให้เป็นเหตุให้เกิดโรคขึ้นก็จะเป็นได้ อีก
นัยหนึ่งกล่าวกันว่า เปลือกเข้าเป็นยาในตัว เพราะฉนั้นกินเข้าแดงซึ่ง
เป็นเข้าซ้อมด้วยมือ และยังมีเปลือกคิต้อยู๋บ้าง จึงเป็นประโยชน์ ให้ผล
ในทางป้องกันโรคเหน็บชาได้ โรคเหน็บชานี้ แพทย์ได้พยายามคิดหา
ทางแก้และป้องกันมาช้านานแล้ว ก็หาสำเร็จไม่ จนได้ทดลองเข้าแดง
จึงแลเห็นผลคิต้อยู๋บ้าง แต่จะถือเอาว่าเป็นแน่ได้ฤยง ๆ ไม่ปรากฏ

จดหมายเหตुरายวัน

รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

เล่ม ๒

แต่วันที่ ๑๕ สิงหาคม

ถึง

วันที่ ๘ กุมภาพันธ์

ตุลาคม

เห็นอัศจรรย์ที่พระปฐมเจดีย์ วันอาทิตย์ ที่ ๒๔ - คินวันนี้
 ได้แลเห็นสิ่งมหัศจรรย์บังเกิดขึ้นที่องค์พระปฐมเจดีย์ ในคินวันนี้ เมื่อ
 กินเข้าเย็นแล้ว เพราะเป็นวันอาทิตย์ จึงนัดกันประชุมเล่นชิงนางกันที่
 โรงโชนเป็นอย่างดีพร้อมเพรียงกันดีทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ครั้นเวลา ๒ ยาม
 ๕๕ นาที นายวรการมาชวนเราให้ไปดูพระปฐมเจดีย์ จึงได้แลเห็น
 ว่า องค์พระเจดีย์มีเปลวแสงสว่างโพลงไปทั้งองค์ เหมือนตามไฟ แต่สี
 เป็นสีคล้ายหิ้งห้อย ผู้ที่อยู่ด้วยกันในที่นั้นได้แลเห็นด้วยกันทุกคน ครั้น
 เอาการ้องส่องก็ยิ่งแลเห็นถนัดขึ้น มีประจุกเปลวต่อจากยอดขึ้นไปอีกที่
 หนึ่ง เมื่อก่อนที่จะเห็นรัศมีนี้ ฝนได้ตก แต่ขณะที่แลเห็นนั้นฝนหาย
 แล้ว และเวลานั้นเดือนจวนตก ถ้าแม้จะลองอธิบายไปตามทางวิชา
 อย่างใหม่ ก็คงจะมีได้แต่ว่าองค์พระปฐมนั้นแยกฝนอยู่ พอแสง
 เดือนทอพอเหมาะจึงทำให้เห็นเป็นรัศมีโพลงไปเช่นนั้น แต่ทางคาน
 ตะวันตก ซึ่งเป็นคานที่เห็นได้จากสนามจันทร์นี้ ยังหาได้ระดับกระเบื้อง
 ไม้ และปูนก็เก่าจนดำ เพราะฉะนั้นไม่น่าจะทำให้แสงเดือนจับเป็นเงา
 ขึ้นเช่นนั้นได้ คุกกันอยู่เป็นนาน จนเวลา ๗ ทุ่ม ๑๒ นาที รัศมีที่ตอนบน
 คือตงแต่ยอดมงกุฎจนหมดปล้องฉนวนจึงวูบหายไป ตอนนั้นมากประมาณ
 กึ่งนาที ตอนที่กระหมั่งจึงหายไป ได้สังเกตเห็นแสงเดือนยังสว่างดีไม่มี
 เมฆบังเลย บรรดาผู้ที่อยู่ที่นั่นต่างพากันร้องว่าชนลูกชนพอง ใจคอ
 ชอบกลเหลือที่จะอธิบายได้ พอเราชักชวนให้นั่งลงไหว้และสวดอธิติป
 โส จึงไหว้และสวดอย่างพร้อมเพรียงกัน และเชื่อว่าในใจรู้สึกคล้าย

ตุลาคม

๒๑

กันทั้งนั้น คือว่าได้เห็นสิ่งมหัศจรรย์อันหนึ่ง ซึ่งจะไม่ลืมได้อีกเลย และนับว่าเป็นบุญจริง ๆ ที่ได้เห็น นึกออกเวทนาผู้ที่มาด้วย แต่ไปนอนเสียก่อนจึงมิได้แลเห็น ได้ลงพร้อมกันว่าควรจะมีการฉลอง จึงได้สั่งให้เตรียมการฉลองพร้อมกันกับมรณรวมเป็น ๒ วัน พอเป็นเครื่องเฉลิมศรัทธา

ผู้ที่ได้เห็นพระปฐมปาฏิหาร วันจันทร์ ที่ ๒๕ - วันนั้นได้ให้จตรายนามผู้ที่ได้เห็นมหัศจรรย์เมื่อคืนนี้ คงได้จำนวนและรายนามดังต่อไปนี้:-

๑. ตัวเราเอง
๒. นายवरการบัญชา (เทียบ)
๓. หม่อมหลวงเพ็ญ } บุตรพระยาประสิทธิศุกการ (ม.ร.ว. ลม้าย)
๔. หม่อมหลวงพน }
๕. หลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ (นกยูง)
๖. หม่อมเจ้าชัชวลิต ในกรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์
๗. หลวงพิทักษ์มานพ (น้อย)
๘. หม่อมเจ้าเววจักร ในกรมหมื่นอนุพงษ์จักรพรรดิ
๙. นายเทศน์ บุตรนายสิน
๑๐. นายจิตร (เล็ก) บุตรนายจ้าง
๑๑. นายประณีต บุตรพระยาประชาภิจักรจักร (เข้ม)
๑๒. นายใช้ บุตรหลวงทูลการกำจัด (เทียม)

๑๓. นายลวม บุตรพระภาชีสมบัติบริบูรณ์ (เล็ก)
๑๔. นายประเสริฐ บุตรพระยาประชาภิจักรจักร (แหม่ม)
๑๕. นายเงิน บุตรนายนาท
๑๖. นายสัน บุตรนายคำ
๑๗. นายพันโท หลวงอาจสรศิลป์ (ถั่ว)
๑๘. นายร้อยเอก หลวงภูเบนทรนุรักษ์ (เปลื้อง)
๑๙. นายพลตรี พระยาราชาวัลลภานุสิษฐ์ (อ้อต)
๒๐. นายฉันท บุตรนายอู่ (เหล)
๒๑. นายทองแดง บุตรขุนนัญฎากานุรักษ์ (ทองดี)
๒๒. นายโต บุตรพระอรรคการประสิทธิ์ (ปล้ม)
๒๓. ขุนทำนุกันจนิกร (เพิ่ม)
๒๔. นายมูล (พิจิตร) บุตรหลวงเกษตรเสนา (ละมุด)
๒๕. นายประยง บุตรหลวงอุปเทศทวยหาญ (แหม่ม)
๒๖. หม่อมหลวงอรุณ บุตรหม่อมอมรวงษ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม)
๒๗. นายเคลือบ บุตรนายบัว
๒๘. นายตี บุตรนายเปลี่ยน
๒๙. นายพิง บุตรนายจอห์น
๓๐. นายสมบุญ บุตรพระยาศิรินครเทพสัมพันธ์ (โต)
๓๑. นายอู่ (ชอ) บุตรนายพยอม
๓๒. นายจวน บุตรพระยาอินันทริกามาตย์ (จ้าง)
๓๓. นายก่อง บุตรนายวัน

๓๔. นายบุญนาค บุตรพระอินทราสา (สมบุญ)
๓๕. นายทิม บุตรนายอ่อง
๓๖. นายคล้าย บุตรเจ้าพระยาสุรพันธ์วิสุทธิ์
๓๗. นายผิว บุตรนายเพิก
๓๘. ขุนระบำภาษา (ทองใบ)
๓๙. ขุนนัฏกานรักษ์ (ทองดี)
๔๐. นายเปลี่ยน (หมื่นนรวัตร) บุตรนายเอี่ยม
๔๑. นายเจ็ด บุตรพระยาไกรเพชรรัตนสงคราม (แดง)
๔๒. นายประยูร บุตรหลวงอุปเขตทวยหาญ (แย้ม)
๔๓. นายเถา บุตรจันทน์
๔๔. นายยง บุตรจันทน์
๔๕. นายอ่ำ
๔๖. นายท้วน (ปลัดกรมวัง)
๔๗. นายอู่ต บุตรพระยารัตนโกษา (เล็ก)
๔๘. พระเทพทวาราวดี (สาย)
๔๙. นายเพิ่ม (จำอวด) บุตรนายเอี่ยม
๕๐. นายหลาบ บุตรนายบัว
๕๑. นายสุน แพทย์ บุตรจันทน์
๕๒. นายพิศวง บุตรพระรักษาเทพ (สมบุญ)
๕๓. นายอุ้น (เหล)
๕๔. นายนวล บุตรนายชุ่ม

๕๕. หลวงบุรีนรราชรัฐ (จัน)
๕๖. นายบัวน บุตรนายเอี่ยม
๕๗. นายจ้านงราชกิจ (บุญชู)
๕๘. นายอุ้น (วรรณุญ) บุตรพระยาเพชรปาณี (เอม)
๕๙. นายประสิทธิ์ บุตรพระยาประชาภิจักรจักร (แหม่ม)
๖๐. นายล้อม
๖๑. นายช่วง บุตรนายอิน
๖๒. นายจำลอง บุตรพระยาสุรนารถเสนี (เป่า)
๖๓. นายชก บุตรเจ้าพระยาสุรพันธ์วิสุทธ์
๖๔. นายสิบโท เปลื้อง น. ๑๗๗
๖๕. พลทหารนายแบ็น น. ๓๓๓ (บุตรนายสี)
๖๖. พลทหารนายหทัย น. ๓๕๐ (บุตรนายมา)
๖๗. พลทหารนายบุญ (บุตรนายเขียว)
(ทหารทั้ง ๔ นี้ อยู่ในกรมทหารราบที่ ๑๒)
๖๘. หม่อมหลวงปล้ม

นอกนี้ยังมีคนที่ตื่นอยู่ แต่พะเอินไปอยู่เสียในโรงไฟฟ้า คือ หม่อมราชวงศ์โปิ๊ะ แต่นอกพวกที่เห็นทางสนามจันทร์นี้ สืบได้ความว่ามีผู้เห็นที่ทางในเมืองอีก คือเงินทำงานที่ศาลารัฐบาล ซึ่งอยู่ที่ทิศวันออก ก็กับคนที่ตลาดบางคน ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือ

อะไรแน่ ในวันนี้ทุกคนเกือบจะไม่มีเรื่องอะไร นอกจากเรื่อง ที่เห็นอัศจรรย์เมื่อคืนนี้ ต่างคนต่างถามกันอยู่ว่าเป็นเพราะอะไรแน่

ถ้าแม้จะเป็นเพราะแสงพระจันทร์ทอก็ควรจะแลเห็นแต่ค้ำเดียว ยังจะมีได้อีกอย่างหนึ่งก็ต้องว่ามีแร้วฟอสฟอรัสซึ่งทำให้เรืองขึ้นได้เช่นนั้น แต่ธรรมดาฟอสฟอรัสต้องได้ถูกแสงแดดเผาอยู่อย่างน้อยตลอดวันก่อน จึงจะมีแสงเรืองขึ้นได้ ในวันที่ ๒๔ ตุลาคม (ซึ่งตรงกับวัน ๑^{๑๐} ๑๑ ค่ำ ปีมะกา เอกศก จุลศักราช ๑๒๗๑) นั้น ฝนได้ตกอยู่ตลอดวัน และได้ตกอยู่ก่อนนั้น ๓ วัน ๓ คืนแล้ว เพราะฉะนั้นฟอสฟอรัสไม่น่าจะเรืองได้ เพราะเหตุเหล่านี้จะอธิบายว่า พระปฐมเจดีย์เรืองขึ้นด้วยอะไรเป็นอันพันวิสัย และมีเชื่อว่าเคยมีแต่ครั้งนี้ ได้เคยมีมาบ้างแล้วในครั้งก่อน ๆ แต่ที่คนรู้จักกันอยู่โดยมากก็คือเมื่อครั้งพระจอมเกล้าคราวหนึ่ง ตอนนั้นมาก็ไต่ยีนพุต ๆ กันอยู่ว่าไต่เห็นของปลาตกที่พระปฐมเจดีย์อยู่บ้างเป็นราย ๆ แต่ไม่ปรากฏแจ่มแจ้ง และคนไม่ได้เห็นพร้อม ๆ กันมากเท่าคราวนี้ จึงเป็นที่น่าปลื้มอยู่บ้างที่ไต่แลเห็นเป็นขบวนการ

สวตมณฑลลงพระปฐมเจดีย์และเดินเทียน เวลาพลบได้ไปที่วิหารหลวงพระปฐมเจดีย์ สวตมณฑลลง มีพระนิกรมมุนีเป็นประธาน พระสงฆ์สวตมณฑลรวม ๑๐ รูป สวตมณฑลแล้วไต่พร้อมกันเดินเทียนเวียน ๓ รอบพระปฐมเจดีย์ พระนิกรมมุนีและพระสงฆ์วัดพระปฐมเจดีย์ทั้งหมดไต่เดินนำด้วย

เลี้ยงพระ วันอังคาร ที่ ๒๖ — เวลาเพลไต่ขึ้นไปเลี้ยงพระข้าราชการและราษฎรจัดสำรับมาช่วยทำบุญด้วย เลี้ยงพระไต่ทั้งวัด รวม ๖๘ รูป สำรับมากจนเหลือจำนวนพระ ข้าราชการไต่จัดของมาถวาย

พระคนละสิ่งทั่วทุกรูปด้วย อยู่ข้างจะเป็นการครึกครื้นมาก และเป็นที่น่าปลื้มใจในความพร้อมเพรียงของชาวเมืองนี้ ถึงแม้มิได้บอกล่วงหน้าว่าจะทำบุญก็ดี พอตกลงบอกให้ทราบก็พากันมาโดยความเต็มใจ ต่างคนอุย็นทีจริง ๆ ที่ได้มีโอกาสทำบุญเลี้ยงพระ

มีลคร ตอนค่ำได้हाลครตลกของนายบัวนไปเล่น ปลูกโรงที่ถนนตรงบรรรโตนาค เพราะเป็นที่ใกล้ตลาดเหมาะดี ลครเล่นเรื่องสุวรรณหงษ์ ตอนกุมพลดวยม้า นายเปลี่ยนเป็นสุวรรณหงษ์ นายบัวนเป็นกุมพล ชุณห์กานารักษ์เป็นนางเกตุสุริยงค์ นายเพิ่มเป็นนางยักษ์ แปลง คนดูแน่นจริง ๆ และเสียงฮาครื้น ๆ จนเลิก

กลับกรุงเทพฯ วันพุธ ที่ ๒๑ - วันนีกลับมากกรุงเทพฯ โดยรถไฟเวลาบ่าย กว่าเจ็ดกัค่า ฟ้าเวลานี้กำลังมากจริง ๆ

เฝ้า เวลาค่ำเข้าไปเฝ้าที่อฉมจันทร์หน้าพระที่นั่งอภิเศก รับสั่งถึงเรื่องพระปฐมเจดีย์ปาฏิหาร ว่าตามที่เราได้เห็นและมีจดหมายกราบบังคมทูลมานั้น เหมือนที่ได้ทอดพระเนตรเห็นเองไม่มีผิด รับสั่งว่าแสงสว่างนั้น ผู้ที่ฟังแต่เล่ามิได้เห็นเอง จะนึกไม่ได้เลยว่าสว่างมากเพียงไร คงจะคะเนผิดข้างน้อยไปทั้งนั้น การที่เปนเช่นนั้น จะเป็นด้วยเหตุใดก็เหลืออธิบาย ทรงทราบแต่ว่าสว่างขึ้นได้เช่นนั้นเท่านั้น เปนเคราะห์ดีที่ทูลกระหม่อมก็ได้เคยทอดพระเนตรเห็น ถ้ามิฉนั้นเราเล่าจะไม่สู้มีคนอื่นซัก

กลับเข้ามานีมาอยู่ที่วังสราญรมย์อีก เพราะยังไม่แน่ใจว่าที่สวน

จิตรลดาจะไปอยู่ได้ก็ยังไม่ที่ในกรุงเทพฯ ๗ นรัสูกร่อนกว่าที่พระปฐมเจดีย์

ทำบุญพระบรมอัฐิทูตกระหม่อมบู วันพฤหัสบดี ที่ ๒๘ - วันเสด็จแม่และสมเด็จพระเจ้าได้เสด็จมาทรงทำบุญพระบรมอัฐิทูตกระหม่อมบูที่นี่ตามธรรมเนียม คือมีเลี้ยงพระเพลแล้วสวดปกรณ์ บ่ายเทศ แล้วสวดมนต์

เวลาค่ำได้เข้าไปถึงงานพระบรมอัฐิในพระที่นั่งอมรินทรมนต์ สวดปกรณ์ เทศนา แล้วมีสวดปกรณ์รายร้อยต่อตามธรรมเนียม ฝนตกเป็นพัก ๆ ตอน ๆ ตลอดวัน

พระปฐมปาฏิหาร วันนี้ได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาตอบเรื่องพระปฐมเจดีย์ปาฏิหาร ทรงเล่าถึงที่ได้ทอดพระเนตรเห็นมาแล้วดังต่อไปนี้

“เรื่องพระปฐมเจดีย์กระทำปาฏิหารตามลักษณะที่เล่ามานี้ ช่างไม่มีผิดกับที่เคยเห็น ๒ คราวแต่สักนิตหนึ่งเลย เวลาที่ได้เห็นนั้น คนมากยิ่งขึ้นกว่าที่นับมา เวลาเพียงยามเดียว กำลังเสด็จออกคนเฝ้าแน่น ๆ อยู่ก็ได้เป็นเช่นนี้ เห็นปรากฏด้วยกันหมด จึงได้มีเรื่องตรวจตรา ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พ่อเข้าใจชัดเจนลักษณะที่เล่ามานั้นเป็นอย่างไร และเชื่อว่าได้เป็นเช่นนั้นจริงเพราะเคยเห็น แต่จะเป็นด้วยอันใดเหลือที่จะยืนยันนฤการรับรองให้คนอื่นเห็นจริงด้วยได้ จึงไม่ได้เล่าให้ใครฟังในชั้นหลัง ๆ นี้ เพราะห่างจากเวลาที่ได้เห็นนั้น

มาก เข้าใจว่าการที่เบนเช่นนี้จะได้เป็นอยู่เนื่อง ๆ แต่หากคนที่นี่ ตกกำลังก็เข้านอนเสียไม่ได้สังเกต แปลกอยู่หน่อยหนึ่งแต่ที่เวลาเป็น มักจะเป็นเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ เดือนนี้ เวลาเดินบวมมาที่นั่นฤๅเสด็จ ออกไปหลายครั้งไม่เคยมีเลย ”

เรื่องราวที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งไว้นั้น ละเอียดละเอียด และอ่านสนุกเพลินดี ตอนที่เล่าเรื่องกรมอลงกฎ พระยาอนุชิต กับพระวิสูตรโยธามาตย์ (โหมตกระสาปณ์) ไปชันสูตรด้วยเครื่องมือทำ “ฟาสกุเรศ” (ฟอสฟอรัส) นั้นอยู่ข้างข้างดีมาก

จดหมายเหตुरายวัน

รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๕

ปีจอ จุลศักราช ๑๒๗๒

พุทธศักราช ๒๔๕๒-๓

เล่ม ๑

วันที่ ๑ เมษายน

ถึง

วันที่ ๓๑ สิงหาคม

พฤศจิกายน

ตั้งธรรมเนียมการไว้ทุกข์ในราชสำนักให้เป็นการมั่นคงสืบไป ส่วนการไว้ทุกข์ในราชสำนักนั้น ธรรมเนียมเมืองยุโรปเขามีกันทุกเมือง แต่ในเมืองเรากลับจะขาด ๆ ไม่ใคร่จะได้คิดเรื่องนี้ เพราะถือเสียว่าเขาก็ไม่ไว้ทุกข์ให้เราเหมือนกัน เราจึงกราบบังคมทูลว่า แต่ก่อน ๆ เขายังไม่นับถือเรา มาในกาลบัดนี้เขากำลังจะเริ่มนับถือเราอยู่แล้ว ถ้าเราทำเฉย ๆ เสีย ในเรื่องไว้ทุกข์ครั้งนี้ จะเป็นที่ตจฉันทินนาได้ ก็จะเห็นว่าเรานั้นป่าเถื่อนไม่รู้จักขนบธรรมเนียมไป ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย และตรัสต่อไปว่า พระเจ้าเอ็ดเวิร์ดนั้น ฤกษ์นับว่าได้ทรงรู้จักคุณเคยดี จะทำเพิกเฉยเสียไม่เป็นการสมควร จึงตกลงว่าให้ออกหมายให้ไว้ทุกข์ในราชสำนัก และให้ตั้งขนไว้เป็นธรรมเนียมแต่กาลบัดนี้เป็นต้นไป

จดหมายเหตुरายวัน

รัตนโกสินทรศก ๑๓๐

ปีกุน จุลศักราช ๑๒๗๒

พุทธศตวรรษกาล ๒๔๕๓-๔

เล่ม ๑

วันที่ ๑ เมษายน

ถึง

วันที่ ๑๒ มกราคม

พศุภภาค

ตั้งกองเสื่อป่า วันเสาร์ที่ ๖ - วันนี้เป็นวันฤกษ์ดี จึงเลือกเป็นวันที่ทำพิธีตั้งกองเสื่อป่าขึ้น ความคิดความประสงค์ในการตั้งกองนี้มีอยู่อย่างไร ได้กล่าวไว้ชัดเจนในคำปรารภต้นข้อบังคับของกองนี้แล้ว การที่คิดตั้งกองเช่นนี้ขึ้นไม่ใช่จะพึงริคิดขึ้น มีมานานแล้วเกิดจากเล่นซอมรบที่สนามจันทร์ และเห็นว่าผู้ที่ได้เข้าซอมเช่นนั้นแล้ว เป็นคนที่ใช้คล่องแคล่วดีขึ้น จึงได้เกิดมีความคิดจะตั้งเปนกองอย่างเช่นกองเสื่อป่านี้ เมื่อไปเที่ยวชมทะเลบักซ์ไต้ บี ร. ศ. ๑๒๘ นั้นได้พูดกันเรื่องตั้งกองเช่นเสื่อป่านี้อยู่มาก แต่เราเห็นว่าในเวลานั้นยังไม่เป็นเวลาอันเหมาะที่จะตั้งขึ้น เพราะคนที่จะไม่เข้าใจความมุ่งหมายฤกษ์ที่จะแก่งัดทำไม่เข้าใจมีอยู่หลายคน ผู้ที่พอใจจะหาว่าเราจะเปนขบถนั้นก็มีอยู่... เราจึงได้พักการตั้งกองเสื่อป่าไว้ เพื่อรอหาโอกาสให้เหมาะก่อน ก็รอเวริตมาจนเมื่อไปเที่ยวทะเลเดือนก่อนนี้ จึงได้ลองพูดชวน ๆ กันขึ้นในหมู่เจ้านายข้าราชการที่ไปในเรือมหาจักรีด้วยกันแลเห็นท่าทางว่าเป็นที่ดูใจกันโดยมาก จึงได้เรียกประชุมเปนครึ่งแรกที่เรือมหาจักรี เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน เพื่อชี้แจงความประสงค์ในการที่ตั้งกองเสื่อป่า ผู้ที่ประชุมในวันนั้นก็เห็นชอบพร้อมกัน จึงได้ตั้งกรรมการขึ้นสำหรับปกครองการร่างข้อบังคับและลักษณะปกครองต่อไป กรรมการนั้นมี คือ ตัวเรา (ผู้บังคับกอง) พระยาสุรเสนา (ปลัดกอง) พระยานุรุช (ยกรบัตร) กรมขุนสรรพสาทร (ผู้ช่วยยกรบัตร) นายชั้น (นายหมวด) นายฉั่น (นายหมวด) หลวง

บุรีนรราชฐ (นายหมู่ใหญ่กองกลาง เป็นเลขานุการ) หม่อมเจ้า
 บิษุบุตรและนายวรกิจบรรหาร (นายหมู่เอก) นายรองสนิท และ
 นายวรการบัญชา (นายหมู่โท) พระยาเทพทวาราวดี พระยาอภัย-
 วรรณฤทธิ์ นายพิไนยราชกิจ (นายหมู่ตรี) ได้เริ่มรับให้คนลงนาม
 สมัคแต่ในเรือมหาจักรีแล้ว ก็ได้มีผู้ลงนามครั้งนั้นบ้าง ครั้นกลับมา
 ถึงกรุงเทพ ฯ พอใคร ๆ รู้เรื่องที่จะตั้งกองนี้ขึ้น ก็พากันมาเข้ามา
 จนปลัดกองจะรับลงนามแทบไม่ทัน และการตระเตรียมต่าง ๆ ก็ได้
 กระทำเรื่อย ๆ มา การพิธีถือน้ำ เสด็จได้ทรงเป็นผู้กำหนดตลอด และ
 คุเป็นที่พอพระทัยมาก ธงของกองได้ให้ปักข้างในด้วยไหมสี เป็น
 อันสำเร็จพอที่จะถือน้ำได้

กนิยาน

กองกรุงเทพ ฯ รับธง และกองลูกเสือหลวงเข้า วันเสาร์
 ที่ ๒ - วันนั้นย้ายเป็นวันที่เสือป่ากองมณฑลกรุงเทพ ฯ เผ่าถวายเป็น
 เป็นครั้งแรก และกองลูกเสือหลวงก็ได้มาเผ่าในวันนั้นเป็นครั้งแรก
 เหมือนกัน เดินตรวจแถวลูกเสือและเสือป่ากรุงเทพ ฯ ตลอดแล้ว
 ได้ให้ธงประจำกองมณฑลกรุงเทพ ฯ เจ้าพระยายมราชผู้บังคับกอง
 รับธงแล้ว เดินตรงผ่านแถวไปเข้าประจำหัวแถว แล้วกองกรุงเทพ ฯ
 เดินไป การฝึกหัดของกองนี้นับว่าเรียบร้อยควรชม เพราะตั้งมาแล้ว
 ก็ไม่นานนัก และมีสมาชิกเหยียบพัน

ฝ่ายกองลูกเสือชั้น ในมณฑลกรุงเทพ ฯ ฟังตั้งขึ้นที่โรงเรียน

มหาดเล็กหลวงเป็นที่ ๑ ก็มีลูกเสือได้ถึง ๖๐ เศษ การฝึกหัดสั่งสอนก็เรียบร้อยน่าชื่นใจ

ปลื้มใจด้วยเสือป่าและลูกเสือ การที่ได้เห็นเสือป่าและลูกเสือตั้งขึ้นได้โดยรวดเร็ว และเป็นที่ยอมรับกันทั้งหลายทั่วถึงกันเช่นนี้ ทำให้เรารู้สึกยินดีหาที่เปรียบได้โดยยาก รู้สึกว่าถึงอย่างไร ๆ ก็จะได้เขียนชื่อตนเองไว้ในพงษาวดารตำนานของชาติไทยแล้วอย่างน้อยบรรทัด ๑ นับว่าไม่เสียชาติที่เกิดมา ถ้าเสือป่ายังตั้งยั้งยืนอยู่ตราบไตชื่อเราก็คงจะยังยืนอยู่ได้ตราบนั้น การที่ได้ตั้งเสือป่าขึ้นสำเร็จเช่นนี้ ทำให้เกิดปิติยิ่งกว่าได้ทำสิ่งใด ๆ มาแล้ว เพราะรู้สึกว่าได้เป็นผู้นำทางให้คนไทยรู้จักรักชาติของตน และรู้จักประโยชน์แห่งความสามัคคีเท่านั้นก็เป็นบำเหน็จพออยู่แล้ว เปนอนุสาวรีย์อันมั่นคงยิ่งกว่ารูปฤๅวัตถุใด ๆ ที่จะพึงสร้างขึ้นได้ด้วยทุนทรัพย์มาก ๆ ยิ่งกว่าที่ได้ลงทุนมาแล้วในการตั้งเสือป่านี้ เมื่อรู้สึกอยู่เช่นนั้นแล้ว การที่ผู้ใดจะกล่าวว่าเรารักเสือป่ายิ่งลูกยิ่งเมียก็ยอม เพราะถ้าแม่มีเมียอย่างปรกติ จะได้ลูกอันพึงพาเอาไครยกำลังกันได้เร็วและเป็นจำนวนมากเช่นนี้ฤๅ

ใน ๓ } เดือน ลูกเกิดนับกัวยพัน และมีกำลังวังชาขึ้นทันตาเห็น ผู้
๔ }

ที่เคยต้องคอยประคับประคองก็มาแข็งแรงขึ้นจนเลี้ยงตัวได้มากขึ้นเป็นลำดับ ที่เคยอ่อนแอก็กลับแข็งแรง ที่เคยตามใจตัวอยู่เป็นเนืองนิตย์ก็กลับคิดทรมานจิตรของตนให้นึกถึงผู้อื่นและนึกถึงคุณ ที่เคยสำมะเลเทเมาอยู่ก็มาลดหย่อนลง และตั้งใจกลับตัวประพฤติให้เรียบร้อย ซ่อน

เจ้าพระยามรธาอังกษานให้เห็นปรากฏ คือ รานชายเหล่าพากัน
 ร้องว่าชายตกไป ยังมีหน้าซ้ำเสือบ้าแข่งกันหาชื่อเสียงในทางช่วยกอง
 ตระเวนจับผู้ประพตติชั่วต่าง ๆ อยู่แทบทุกวัน เหล่านี้ล้วนเปนพยาน
 ปรากฏอยู่ว่าคนไทยเราที่จริงเป็นผู้ที่รักชาติ และมีใจดี แต่ในเมื่อ
 ก่อน ๆ นี้เหมือนหนึ่งคนนอนหลับ การตั้งเสือบ้าขึ้นเหมือนปลุกให้
 ตื่นขึ้นแล้ว อีกประการ ๑ แต่ก่อนนี้ความสามัคคีในหมู่ข้าราชการ
 ต่างกระทรวงไม่มีใครจะมีต่อกัน เพราะต่างคนต่างคิดแต่จะหาความ
 ชอบความดีในแพนของตน และต่างคนต่างมุ่งนิยมอยู่แต่เฉพาะใน
 ตัวบุคคลผู้เปนนายเหนือตน ได้เคยมีผู้บ่นอยู่มากแล้วเมื่อตอนปลาย
 รัชกาลที่ ๕ แต่ยังมีได้มีใครหาวางให้ถูกได้เลย ฝ่ายตัวเรา นี้ ได้
 นึกอยู่ว่าเสือบ้านี้จะเปนยาขนานที่ถูก แต่ก็ยังมีได้กล่าวพูดขึ้น
 เพราะรู้สึกคนอยู่ว่าเหมือนหมอกที่ฟุ้งจะออกจากโรงเรียนมาใหม่ ๆ และ
 ยังไม่พ้นเวลาศึกษา ถ้าจะหาญแสดงความคิดวางยาตามตำราของตนเอง
 ขึ้น ก็เปนการยากอยู่ เพราะยานั้นยังมีได้ทดลองให้เห็นคุณปรากฏ
 แก่คนทั้งหลาย ถึงแม้ว่าจะได้ทดลองยานั้นบ้างก็เปนแต่ในเซตรบ้าน
 ของตนเอง ไม่ใช่ในโรงพยาบาลอันเป็นที่เปิดเผย ครั้นว่าจะขอ
 ลองยาโดยทำเปนการใหญ่ ก็ยังไม่เป็นที่แน่ใจได้ว่า ผลจะมีดีอย่างไร
 บางทีจะกลับตรงกันข้ามก็เป็นได้ ถ้ายานนั้นไม่ดี รักษาโรคไม่หายได้
 โดยรวดเร็ว ก็คงถูกขนาบและถูกเขาหัวเราะเยาะรอบข้าง และทางที่จะ
 สำเร็จก็มีน้อยนัก เพราะจะทำการไม่ได้เต็มมือ คงจะได้แต่บก ๆ
 พร่อง ๆ คงจะมีผลได้ช้า เพราะการทดลองยาถ้าผู้ปกครองโรงพยาบาล

ไม่เห็นด้วยโดยเต็มที่ ก็คงจะทำได้แต่ไปไม่ได้ตลอดเป็นแน่ และถ้าไม่สำเร็จ
 ไปได้ตามปากที่อวดไว้แล้ว ก็ต้องกลายเป็นคนเสียไปจนตลอดชีวิต
 แต่ถึงแม้ต่างว่าการทดลองยานนั้นจะเป็นผลสำเร็จ คือรักษาโรคหายได้
 ผู้ที่หายแล้วนั้นก็คงจะต้องรู้สึกนิยมในตัวหมอผู้วางยานนั้นมากขึ้นเป็นแท้
 ความนิยมนี้เองจะเป็นเครื่องทำลายหมอผู้นั้น เพราะหมออื่น ๆ คง
 จะต้องมีความอิจฉา ก็คงจะพากันคอยแกล้งหาความร้ายใส่ด้วยประการ
 ต่าง ๆ จนผู้ปกครองโรงพยาบาลระอาหนักเข้า ก็จะต้องสั่งให้หมอ
 เจ้าของยานนั้นงดการรักษาใช้ต่อไปเท่านั้น ข้ออุปมาดังนั้นฉันใด ใน
 เรื่องเสือป่าก็อุปมาฉันนั้น หมอผู้มียาดีในข้ออุปมานั้น ถ้าเป็นผู้
 ที่มีความฉลาดและมีความอดกลั้นอยู่ได้ ก็คงจะเก็บยาดีไว้ในลุ่มของ
 ตน แม้จะใช้ก็ใช้รักษาแต่เพียงคนในบ้านตนเอง ฤๅที่เป็นเพื่อนบ้าน
 คงงดการโอ้อวดคุณวิเศษแห่งยาของตนไว้ รอหาโอกาสอันดีต่อไป
 จนเมื่อถึงคราวที่ตนได้รับมอบให้เป็นผู้ปกครองโรงพยาบาลเมื่อใด จึง
 ขยายยาออกมาจากลุ่มฉันนี้ ฝ่ายตัวเราในเรื่องเสือป่าก็เช่นคน เพราะ
 ฉนั้นถ้าแม่จะมีผู้กล่าวติเตียนเราว่า รู้ทางอันดีที่จะแก้โรคร้ายในตัว
 คนไทยอยู่แล้ว เหตุไฉนไม่ขยายออกมาแต่เมื่อรัชกาลก่อนฉันนี้ไซ้
 ก็จะต้องขอทอด้วยข้ออุปมานักกล่าวมาแล้ว ทางถึงจะตีปานใด
 ถ้าขยายออกมาผิดเวลา ก็จะกลับกลายเป็นทางร้ายไปได้ และถ้าเป็นไป
 เสียทั้งนั้นก็จะเป็นที่น่าเสียดายมิใช่น้อย ของดีและความคิดดีหายาก
 นาน ๆ จะเกิดมีขึ้นครั้ง ๑ จึงต้องระวังมิให้เสียไปสูญไปโดยไม่พอ
 ไปได้เลย

สนทนากับพระยาภิรมย์ภักดีเรื่องเสือบ้า วันอังคาร

ที่ ๒๖ - เวลาบ่ายได้พบพูดคุยกับพระยาภิรมย์ภักดีเรื่องเสือบ้า เหตุที่ต้องพูดคุยครั้งนี้ เพราะ ม. กิง อรรถราชทูตอะเมริกกันมีหนังสือมายังกรมหลวงดำรงขอทราบเรื่อง กรมหลวงดำรงมอบให้พระยาภิรมย์ภักดีเป็นผู้ทำจดหมายบรรทึกรเรื่องนี้ เราจึงนัดมาพบพูดคุยจากกันที่สโมสรเสือบ้า ได้อธิบายข้อความโดยย่อตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในหนังสือปลุกใจเสือบ้า พระยาภิรมย์ภักดีแสดงความเห็นว่า เขาได้สังเกตแล้วเหมือนกันว่า ในเมืองเรานี้มีสิ่งบกพร่องสำคัญอยู่ คือความปรองดองระหว่างกระทรวงต่อกระทรวง ข้าราชการต่างกระทรวงกันไม่ใคร่จะทำการช่วยกันเพื่อความสรวกแห่งราชการทั่วไป มักจะมัวแต่ฝึกฝนในทางที่จะให้งานแพนงของตนเองดี หาแต่ข้อดีให้แก่แพนงคน เพราะฉะนั้นเขาก็หวังใจอยู่ว่าการที่ตั้งเสือบ้าขึ้นนี้จะมีผลดีสมความคาดหมายของเรา และ

พูดคุยต่อไปว่าตัวเราคงจะยังต้องอุ้มเสือบ้าต่อไปอีกสัก $\left. \begin{matrix} ๒ \\ ๓ \end{matrix} \right\}$ ปี จนกว่าจะตั้งมั่นคงแน่นอนแล้วจึงจะปล่อยมือได้บ้าง

โทษของความเจริญตามแผนยุโรป มีอีกเรื่อง ๑ ซึ่งได้พูดกันเนื่องต่อไปจากเสือบ้า คือว่าภัยโทษของความเจริญ (ซีวิลเซชัน) ซึ่งได้มาสู่ชาติเราจากประเทศยุโรป คือสังเกตเห็นได้ว่า ตั้งแต่คบค้ากับชาวยุโรปมากขึ้น เราได้รู้สึกว่าคุณไทยเรียนอย่างความประพฤติก้าวจากชาวยุโรปมามากแล้วหลายประการ ที่แลเห็นเด่นชัดคือในทาง

กินเหล้ากันจัดขึ้นอย่าง ๑ การเที่ยวเล่นผู้หญิงอีกอย่าง ๑ จริงอยู่ความ
 ชั่ว ๒ ประการนี้ ไม่ใช่เป็นของที่เกิดขึ้นใหม่แท้ ถึงในเวลาก่อน ๆ
 ก็เคยมีอยู่แล้ว แต่ต้องนับว่าเป็นส่วนน้อย และไม่สู้จะเห็นปรากฏ
 มากเช่นในสมัยนี้ เพราะผู้ที่ประพฤตินั้นยังได้รู้สึกอยู่ว่าการกิน
 เหล้าและเล่นผู้หญิงเป็นความประพฤติชั่ว และใครที่ประพฤติก็ปิด
 มาก และเมื่อปรากฏขึ้นแล้วก็ถูกติเตียนทั่วไป แต่มาในชั้นหลัง ๆ นี้
 เมื่อได้คบค้ากับชาวยุโรปมากขึ้น และเมื่อคนไทยที่ไปเรียนที่ประเทศ
 ยุโรปกลับมามากขึ้น ชักจูงให้คนไทยประพฤติเมาเหล้าและเป็นคน
 เล่นผู้หญิงมากขึ้น โดยอ้างว่าเป็นของเก๋ เป็นคน “ซีวิไลซ์” อย่าง
 ฝรั่ง เรื่องนี้ทำให้เราวิตกอยู่มาก เพราะถ้าปล่อยให้ไปเช่นนี้แล้ว
 ก็แลเห็นอยู่ถนัดว่าชาติไทยเรากำลังจะเดินไปสู่ทางพินาศฉิบหายแน่แล้ว
 เราจึงได้พยายามในทางเสื่อป่าที่จะแก้ไขเรื่องนี้ คือจะหาสิ่งไรให้เป็น
 เครื่องชักจูงใจคนไทยให้มีเรื่องอื่นคิดและสนุกเสียบ้าง นอกจากหา
 ความเพลิดเพลินในทางกินเหล้าเมาและทางเที่ยวเล่นผู้หญิง ซึ่งทั้ง
 ๒ อย่างนับว่าเป็นชั่วศึกแห่งกำลังกายและกำลังความคิด พระยาภักดี
 รับว่าจริงอยู่ความเจริญ (ซีวิไลเซชัน) ของชาวยุโรปเป็นสิ่งซึ่ง
 ได้มาชาติที่อ่อนมาแล้วมาก ถึงชาติที่มีกำลังก็ตีได้ “ซีวิไลซ์” มาก ๆ
 ขึ้นแล้ว ก็มักอ่อนแอลง จึงมีตัวอย่างปรากฏอยู่ในตำนานของชาติ
 ที่เคยเป็นใหญ่มีอำนาจมามาก ๆ แล้ว (เช่นโรมและโยนิกเปนต์ัน)
 และพระยาภักดียังมีความเห็นต่อไปอีกว่า ญี่ปุ่นตั้งแต่ได้มีไชยชนะ
 แครัสเซียมาแล้ว ก็ออกจะละเล็งจนโรค “ซีวิไลซ์” จับมากแล้ว

พระยากัลยาว่าถ้าแม่มีการสงครามอีกครั้ง ๑ ญี่ปุ่นน่าจะไม่วุ่นวายง่าย ๆ เหมือนคราวที่แล้วมา เพราะคงจะไม่มีความรักพร้อมเช่นคราวก่อน

ความจำเริญของชาติไทย ข้อที่พระยากัลยากล่าวเช่นนั้นเป็นข้อจับใจอยู่บ้าง เพราะพะเอินตรงกับความรู้สึกของเราเองอยู่ เรา^{นี้}ก็กลัวโรค “ซิวไลซ์” นี้และยิ่งกว่าโรคอื่น ไทยเรายังมีพื้นที่จะได้ตั้งขึ้นไปเท่าเทียมเขา เราจะมาเริ่มเดินลงเสียแล้วๆd อย่างไม่ค่อยจะยอมหนึ่งไม่ได้ จะนั่งเฉยแลดูอยู่ ฤๅคอยให้บุญมีมาเองไม่ได้ ต้องพยายามแก้ไขต่อสู้โรคนี้จนเต็มสติกำลัง แต่ถ้าเราจะทำไปแต่โดยลำพังตัวคนเดียวที่ไหนจะทำสำเร็จได้ ต้องช่วยกันหลายคน ต้องพร้อมใจกัน จึงจะทำไปสำเร็จได้ คนไทยเราต้องการมีผู้ชักจูง มักจะให้เขาจูงไปง่าย ๆ เพราะฉะนั้นผู้ที่มีอำนาจานาจาจึงต้องช่วยกันประพฤตินให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้น้อย ต้องช่วยกันคอยชี้แนะให้ได้มีความละเอียดในความประพฤติชั่ว ต้องให้เลิกความคิดว่าการประพฤตินั้นผิดต่าง ๆ ที่ในทางสุราและนารีเป็นอาทิ ไม่ใช่เป็นของเก่ ถ้าเมื่อใดคนชั้นใหม่เลิกความคิดผิดอันนี้เสียได้แล้ว เมื่อนั้นแลจะพอเบาใจและจะพอหวังได้ว่าชาติไทยเราจะจำเริญรุ่งเรืองและมีกำลังต่อไป จะไม่ต้องน้อยหน้าชาติอื่น ในเวลานี้ชาติเราฤๅก็กำลังเริ่มจะเงยหน้าจะพ้นตัวอยู่แล้ว คนชวกำลังเริ่มจะรู้จักชาติเราอยู่แล้ว ยังมีพยานปรากฏอยู่คือ ประการ ๑ น้องชายเล็กออกไปช่วยงานราชาภิเศกพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ อังกฤษก็รับรองยกย่องดีมาก ทั้งเมื่อเธอไปในเมืองอื่น ๆ นอกจากอังกฤษ ผู้เป็นใหญ่เช่น ประธานในเมืองนั้น ๆ

ก็ได้ต้อนรับอย่างแข็งแรงและสนิทสนมเป็นฉันท์กันเอง เจ้าผู้ปุ่นนั้น
ถึงแม้ว่าเขาจะรับรองยกย่องให้เกียรติยศมากกว่า ก็ไม่สนิทสนมเท่า
รับรองเจ้านายของเรา อีกประการ ๑ ในงานราชาภิเศกของเราเอง
เมื่อแจ้งความไปให้เขาทราบแล้ว ก็ต่างเมืองต่างเลือกส่งเจ้านายมา
แทนพระองค์ พระราชาเป็นหลายเมือง เมืองฝรั่งเศสก็ตั้งทูตพิเศษ
มาแทนตัวประธานาธิบดี ครั้นนับว่าเป็นครั้งที่ ๑ ที่เจ้านายประเทศ
ยุโรปจะได้มาช่วยงานในประเทศข้างบูรพทิศ นับว่าเมืองเราได้เปรียบ
เมืองญี่ปุ่นอย่าง ๑ แล้ว จึงต้องนับว่าเป็นเวลาอันสมควรที่ไทยเราจะ
ปลุกตนเองขึ้นให้รู้สึกหน้าที่ซึ่งจะต้องช่วยกันรักษาชื่อเสียงและเกียรติยศ
ของชาติ และต้องไม่ละเลิงใจปล่อยคนให้มัวเมาในความชั่วแห่ง
“ซิวโลเซชัน” ใต้ชื่อไป “ซิวโลเซชัน” เป็นยาที่ต้องรู้จักใช้ ถ้า
ใช้ดีและโดยพิจารณา ก็จะให้คุณ แต่ถ้าใช้ไม่ดี มุมมาม ก็จะกลับให้
โทษร้ายจนถึงแก่ฉิบหายล่มจมได้ในไม่ช้า

ฝนตกมาก วันพุธที่ ๒๑ - ทั้งวานนี้และวันนี้ฝนตกมาก จึง
ทำการฝึกหัดเสือป่าไม่ได้เต็มตามระเบียบ แต่การที่ฝนตกเช่นนี้คิด ๆ
กันหลายวันก็จะไม่ต้องวิตกในเรื่องนี้อีกแล้ว เข้มคงจะไม่น้อย ถึง
การที่เข้าแพงมาแล้วใน $\left. \begin{array}{l} ๒ \\ ๓ \end{array} \right\}$ วันนี้ ก็เข้าใจว่าเป็นเพราะมีคนจำพวก ๑
ได้คิดทำให้แพงโดยประสงค์จะหากินให้มีทุนรอนเร็ว ๆ เท่านั้น ไม่ใช่
ว่าในเมืองไทยมีเข้าน้อยกว่าธรรมดาปานใด

เสร็จงาน

งานราชาภิเศกสมโภชนับว่าเป็นอันแล้วสำเร็จ

บริบูรณ์ และสำเร็จไปโดยเรียบร้อยทุกประการ ปราศจากอุปสรรคขัดข้องทั้งหลาย และไม่มีสิ่งใดที่มาทำลายความเรียบร้อยของงานเลยที่จริงคิด ๆ คุงก็น่าปลื้มใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะอันจริงที่มีงานเช่นนี้นับว่าอยู่ข้างจะหาญาติ เชื่อความสามารถของตนเองจัดอยู่ งานที่มีเจ้านายและทูตต่างประเทศมาช่วยพร้อม ๆ กันเช่นนี้ ไม่ใช่แต่จะยังไม่เคยมีในกรุงสยาม ถึงในประเทศใด ๆ ในภาคอาเซียนก็ยังไม่เคยมีเมืองเราเป็นที่ ๑ ที่ได้มีคนสำคัญ ๆ มาช่วยงานพร้อมกัน ก็น่าจะรู้สึกภาคภูมิใจอยู่บ้าง แต่ก็ต้องเขม่นชะม๊กทำตัวให้จำเริญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนและต้องระวังแต่มีดียิ่งขึ้นอีก เพราะชาติยุโรปต่าง ๆ เขาเริ่มจะนับหน้าถือตาเราอยู่แล้ว ต้องสำแดงให้เขาแลเห็นปรากฏว่าชาติเราตื่นแล้วจริง ไม่งัวเงียต่อไป และเป็นชาติที่สมควรเขาจะรับรองคบค้าในสมาคมแห่งชาติได้ แต่ก็ต้องระวังไม่หลงเกินไป เหลิงเกินไป ผู้ที่ฤศยาและไม่พอใจไม่อยากจะเห็นความจำเริญรุ่งเรืองของชาติเราก็มีอยู่ และเป็นผู้ที่เป้นเพื่อนบ้านกลาย ๆ อยู่ด้วย ที่ไหนเลยเขาจะพอใจในการที่เราจะตะเกียกตะกายให้เทียมทันเสมอหน้าเขา ยังมีทางที่จะแข่งขันหน้าไปด้วยเขาก็จะยังไม่พอใจหนักขึ้น แต่เราได้เริ่มขึ้นแล้ว ก็ไม่ยอมถอยหลัง จะต้องเดินนำเรื่อยไปเท่านั้น จึงจะไม่เสียที่ที่ได้ยอมลงทุนเป็นมากมายก่ายกองในงานครั้งนี้ การลงทุนครั้งนี้ จะมีผู้เห็นว่าเปลืองเงินแผ่นดินมากมายเหลือเกินบ้างฤาอย่างไร ก็รู้ไม่ได้ เพราะถึงแม้ว่าจะมีใครได้คิดได้เห็นเช่นนั้นบ้าง ก็คงไม่พูดออกมา ถึง

จะพูดออกมาก็คงจะไม่สู้ต้งนัก จึงไม่มีมากระทบหูเราเข้าบ้างเลย แต่
 ใจว่าถ้ามากระทบหูเข้าแล้วจะมีความหวาดเหว่น หามิได้เลย จะรับ
 สารภาพว่าเป็นความจริง ครั้นได้เสียเงินมากจริง ไม่ใช่ไม่รู้สึกรู้
 สึกแต่ก็ทำไปทั้งรู้สึกเช่นนั้น เพราะหวังประโยชน์ภายน่า เพราะ
 เชื่อว่าการที่ลงทุนไปเช่นนั้นไม่เสียเปล่า ไม่สูญเปล่า ต่อไปคงจะได้
 เห็นผล ไม่เร็วก็ช้า การบ้านเมืองในสมัยนั้นก็เหมือนการค้าขาย จะคง
 ใช่วิธีอย่างเก่าก็แพ้เปรียบเขาเท่านั้น ถ้าไม่หาญลงทุนบ้างก็กำไรขึ้น
 ฉันทใด ในส่วนชาติบ้านเมืองก็ฉันทนั้น คนไทยเราโดยมากบกพร่อง
 ในพานิชการ ก็เพราะมีความคิดแคบและสั้นนัก ลงทุนไปแล้ววิต
 หน้อยก็จะต้องการแลเห็นกำไรในทันที และจะต้องการตั้งชั่งละ ๒ สลึง
 ทันที ครั้นไม่ได้ผลเช่นนั้นก็ระอา เลยทั้งการค้าขายอันนั้น ไปคิดหา
 ทางอื่นใหม่ ถึงในกิจการบ้านเมืองก็เป็นเช่นนั้น ความตั้งใจของ
 เราก็คือจะจูงความคิดคนไทยให้คิดการกว้างแลทางยาวขึ้น และงาน
 ครั้นนี้ว่าเป็นส่วน ๑ แห่งอุบายอันนั้น ในขั้นต้นนั้นน่าจะมีคนเข้าใจ
 ไม่ถึงอยู่บ้าง เมื่อได้ยินคำอธิบายว่างานครั้นนี้ที่ยอมลงทุนมากเพราะ
 เชื่อว่าจะได้ผลอันงามฉันทที่ไม่เชื่อเสียเลยก็คงมี แต่โดยมากคงจะตกลง
 ยอมเชื่อไว้ที และคนจำพวกนี้คงจะนั่งคอยมองหาผลอยู่ ครั้นผล
 ไม่มีมาให้เขารู้สึกและตัวเขาเองไม่ได้รับประโยชน์อย่างใดอย่าง ๑ โดย
 ทันทีเท่าที่เขาเห็นควรจะได้ ก็คงจะมีที่กลับเลื่องงานเอาเราเข้าบ้าง ทั้ง
 ผู้ที่เป็นผู้ช่วยเหลือเป็นนายต้นในการงานครั้นนี้ก็คงพลอยถูกตำหนิไป
 บ้าง ความไม่เชื่อในความสามารถของคนไทยด้วยกันนั้นและ เป็นสิ่ง

ซึ่งทำให้คนไทยที่พอจะมีความคิดและที่พอจะแลเห็นประโยชน์เบื้องต้น
 ได้บ้างนั้น พวกกันหัดหุ้ไม่มีใครกล้าทำการเริ่มริการอันใดลงไป ไม่
 ต้องหาใครอื่นไกล แต่ทุลกระหม่อมของเราเองในตอนปลาย ๆ รัชกาล
 ของท่าน ยังสังเกตได้ว่าท่านทรงระวังมากขึ้น ไม่ใคร่จะทรงผาดโผน
 เหมือนในชั้นต้น เช่นเมื่อมีงานรัชม้งคลาภิเศก รัฐบาลต่างประเทศ
 ได้ถามกันอยู่มากว่าจะส่งใคร ๆ มาช่วยงานจะทรงรับฤาไม่ ตัวเรา
 และพวกหนุ่ม ๆ พร้อมอยู่ที่จะกราบบังคมทูลให้รับ และทุลกระหม่อม
 ก็ทรงทราบอยู่ว่าจะกราบทูลให้รับ จึงไม่ทรงปฤกษาเสียทีเดียว ตรัส
 คัดตอนเสียว่า การที่จะให้เขามาทำงานของเราบกพร่องไปก็จะเป็น
 เครื่องให้เขาเยาะให้เปล่า ๆ พระองค์ท่านทรงพระชราแล้ว ถ้าพลาด
 พลงลงก็จะแก้ไขลำบาก เพราะจะไม่มีพระชนมายุยาวพอที่จะแก้ไขได้
 ข้อนั้นมาคิดก็เห็นพระไทยอยู่ ประการ ๑ ภายในรัชกาลของท่าน ท่าน
 ได้ทรงบันดาลให้การต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไปและบังเกิดขึ้นใหม่ อันเป็น
 คุณเป็นประโยชน์และเป็นเครื่องประดับพระบารมีและเกียรติคุณแห่ง
 ชาติบ้านเมืองมาหลายอย่างหลายประการแล้ว ก็ย่อมจะไม่มีพระราช-
 ประสงค์ที่จะให้มีสิ่งซึ่งจะมีผู้หยิบยกขึ้นเป็นข้อติฉินนินทาได้ในสมัย
 ซึ่งพระองค์ทรงรู้สึกว่าเป็นปลายรัชกาลแห่งพระองค์ การที่ทรงระวัง
 เช่นนี้ก็เป็นพยานอีกอย่าง ๑ แห่งพระปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพ อัน
 จะทรงยอมให้กันตีปลายทรมานั้น เปนอันไม่ได้ตัวเอง ส่วนตัวคนละ
 อย่าง เราพึงจะเริ่มรัชกาล จึงพอจะหาญลองคิดทำการใหญ่และอ้ออิ่ง
 เช่นงานครั้งนี้ได้ ถึงแม้ว่าจะมีบกพร่องไปในทางใดบ้าง ก็พอจะมี

ทางแก้ตัวได้ว่า ยังใหม่ไม่สันหัดในกิจการ เชื่อความสามารถของตน
 เกินไป หาญเกินไปตามวิสัยคนหนุ่ม ทั้งต่อไปก็ยังมีโอกาสทำการ
 แก้ตัวแก้หน้าได้ด้วย แต่พะเอินงานครั้งนี้ก็ได้เป็นไปโดยเรียบร้อย
 สำเร็จสมดังปรารถนา ทำให้เป็นที่ปลื้มใจและพอใจในความพร้อมเพรียง
 แห่งคนไทยทั่วหน้ากัน ทั้งยอมอยู่ว่า ที่สามารถทำการได้เพียงนี้
 ก็เพราะทุลกระหม่อมได้ทรงเริ่มก่อรากไว้มั่นคงแล้ว เราเป็นแต่ผู้ที่
 ก่อสร้างขึ้นบนรากเดิม เสริมขึ้นตามแผนเดิมจึงรู้สึกพระ } เกษ
 ยี่ง และรำฤกถึงอยู่มิได้ขาดเลย } คุณ } อย่าง

จดหมายเหตุนรายวัน

รัตนโกสินทรศก ๑๓๐

ปีกุน จุลศักราช ๑๒๑๒

พุทธศตวรรษกาล ๒๔๕๔

เล่ม ๒

วันที่ ๑๓ มกราคม

ถึง

วันที่ ๓๑ มีนาคม

มกราคม

การแต่งงานและการอย่า วันเสาร์ที่ ๑๓— ในเวลาค่ำเมื่อกิน
เข้าแล้ว ได้ชวนกรมเทววงษ์กับกรมตำรวจสนทนากันด้วยเรื่องต่าง ๆ
ทำให้แลเห็นหนทางที่จะคิดจัดระเบียบการปกครองต่อไปได้ล่องร่องรอย
ข้อสำคัญก็คือ เรื่องกฎหมายที่เกี่ยวข้องเรื่องแต่งงานและเรื่องอย่าขาด
กัน ส่วนเรื่องแต่งงาน ฤจะพูดให้กว้างออกไปอีก ว่าลักษณะผิวเมีย
ในเวลานี้ในเมืองเรายังไม่มีระเบียบอันใดเป็นแน่นอน จึงทำให้เป็น
ข้อลำบากในการที่จะร่างกฎหมายให้เรียบร้อยได้ และเป็นหนทางให้
ยุ่งยากในเรื่องมรฎกเป็นอันมาก ข้อสำคัญคือในเวลานี้ ไม่มีหลักที่จะ
วินิจฉัยว่าเป็นสามีภรรยาอันแน่นอนเพียงไร เพราะผู้ที่เปนสามีภรรยา
กัน ไม่ใช่เฉพาะแต่จะมีแต่ที่ตกแต่งงานี้กัน ยังมีที่อยู่กันด้วยกันเฉย ๆ
ก็มี เช่นที่เมียหลาย ๆ คนเป็นต้น เราได้รู้สึกอยู่นานแล้วว่า มีทาง
ที่จะแก้ไขได้อย่างเดียวแต่ให้มีการลงทะเบียนเสีย โดยทำนองเดียวกับ
ลงทะเบียนพิภคและตายที่ได้มีกฎหมายอยู่แล้ว ความเห็นได้มีอยู่เช่นนี้
แต่เมื่อรัชกาลก่อนแล้ว แต่เป็นเรื่องที่จะเอ่ยขึ้นยาก และเมื่อทุกกระ-
หม่อมท่านยังมีใ้ทรงตั้งปัญหาขึ้น จะไปพูดขึ้นก็ดูกระไร ๆ อยู่ อาจ
จะมีเป็นเหตุให้เข้าพระราชหฤทัยผิดไปได้ ครั้นเมื่อเราเองมาได้เป็น
เจ้าแผ่นดินขึ้นแล้ว ครั้นว่าจะเอ่ยขึ้นในเมื่อแรก ๆ ก็ยังไม่แน่ใจพอ
ยังไม่แน่ใจว่าเสนาบดีและผู้ใหญ่จะมีความเชื่อถือในความสามารถของ
เราพอ จึงนั่งไว้จนกาลบัดนี้ เมื่อรู้สึกว่เสนาบดีและคนสำคัญ ๆ พวกกัน
แสดงความเชื่อถือในตัวเรามากขึ้นแล้ว จึงพูดขึ้น กรมเทววงษ์และ

กรมตำรวจก็เห็นชอบตามความเห็นของเราโดยทันที เราจึงเลยพูดต่อไป ถึงการอย่าขาดจากสามีกรรยา ก็คงลงเนื้อเห็นตามเราอีก คือถ้าทั้ง ๒ ฝ่าย ยินยอมพร้อมใจกันจะอย่าขาดจากกันแล้ว เป็นอันอย่าได้โดยไม่ต้องฟ้องร้องในโรงศาลต่อเมื่อฝ่าย ๑ ประสงค์จะอย่า อีกฝ่าย ๑ ไม่ยอม จึงต้องไปว่ากล่าวกันในโรงศาล ที่จะวางลงเป็นบทกฎหมายเช่นนั้น ก็ไม่ผิดเพี้ยนไปจากธรรมเนียมเดิมของเมืองเราเลย การอย่าค้าง ๆ ซึ่งมีกำหนดไว้ในกฎหมายอังกฤษเรียกว่า “พรากกันตามกฎหมาย” นั้น เป็นทางอันไม่ตีให้ผลร้ายมากกว่าตี การอย่ากันครึ่ง ๆ เช่นนี้ ตามกฎหมายอังกฤษผู้ต้องให้เงินเลี้ยงเมียตามแต่ศาลจะกำหนดให้ และผู้เมียไม่ได้อยู่กับตัวกันก็จริง แต่จะแต่งงานใหม่ไม่ได้ทั้ง ๒ ฝ่าย เป็นการคาราคาซังไม่เป็นเรื่อง และเป็นเหมือน ๑ บังคับให้ต้องประพฤดิชั่ว คือถ้าฝ่ายใดทนการอย่าครึ่งเช่นนี้ไม่ได้ ก็ต้องคิดอ่านประพฤดิอย่างใดอย่าง ๑ ซึ่งจะให้อีกฝ่าย ๑ มีสาเหตุพอที่จะยกขึ้นอ้างเพื่อขออย่าขาดกันได้ เมื่อแลเห็นผลร้ายอยู่เช่นนี้ เราก็ไม่ควรเอาเยี่ยงเขา การที่เราได้พูดกับท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ ๒ องค์ เป็นที่ตกลงตรงความเห็นกันได้ เช่นนี้ทำให้รู้สึกยินดีมาก และเชื่อว่าจะเป็นที่ตกลงกันได้โดยง่ายในที่ประชุมเสนาบดี เพราะในที่ประชุมมีผู้ที่มีเสียงสำคัญอยู่ก็คือท่านทั้ง ๒ นี้ เมื่อท่านทั้ง ๒ นี้ได้ตกลงแล้ว จึงแลเห็นหนทางโล่งไปในข้างหน้า

ข้อตระกูล ยังมีอีกเรื่อง ๑ ซึ่งได้พูดกันลงความเห็นกัน ก็ว่า ด้วยชื่อเส้าฤตระกูล ซึ่งในเมืองอื่น ๆ เขาก็มีกันแบบทั่วไป แต่ในเมืองเรายังหาไม่มี เห็นว่าคุณถึงเวลาอยู่แล้วที่จะต้องจัดให้มีขึ้น การมี

ชื่อตระกูลเป็นความสทวมาก อย่างต่ำ ๆ ที่ใคร ๆ ก็ย่อมจะมองเห็น
ได้ คือชื่อคนในทะเบียนพสามโนครัวจะได้ไม่ปนกัน แต่อันที่จริงจะมี
ผลสำคัญยิ่งกว่านั้น คือจะทำให้คนเรารู้จักว่าถูกถึงบรรพบุรุษของตน
ผู้ได้อุสหาก่อร่างสร้างตัวมา และได้ตั้งตระกูลไว้ให้มีชื่อในแผ่นดิน
เราผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของท่านได้รับมรดกมาแล้ว จำจะต้องประพฤติตนให้
สมกับที่ท่านได้ทำดีมาไว้ และการที่จะตั้งใจเช่นนั้น ถ้ามีชื่อที่ต้องรักษา
มิให้เสื่อมทรามไปแล้ว ย่อมจะทำให้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวห่วงใยคน
มิให้ตามใจตนไปฝ่ายเดียว จะถือว่า “ตัวใครก็ตัวใคร” ไม่ได้อีกต่อ
ไป จะต้องรักษาทั้งชื่อของตัวเอง ทั้งชื่อของตระกูลด้วยอีกส่วน ๑

มินาคม

.....เรื่องราวของผู้อื่นก็จะเห็นชั้นอยู่บ้าง ก็จะเห็นชั้นว่าคน
ยังมีความคิดศุขยาหยมหมิมอยู่นั้นๆ จะเป็นผู้ที่จัดการปกครองชาติบ้าน
เมืองอย่างเรียบร้อยได้ อย่าว่าแต่เรียบร้อยเลย ถึงแม้จะปกครองอย่าง
ลักษณะเจ้าแผ่นดินมีคอนสติทุชั้นก็ไม่น่าจะทำได้ ยังไม่รู้จักเอาความ
รักชาติเข้าข่มความศุขยาในใจตนเองแล้ว จะทำการให้เป็นประโยชน์
แก่ชาติฝ่ายเดียวอย่างไร

ถ้ามีผู้ต้องการ “คอนสติทุชั้น” จริง ๆ และเป็นไปได้จริง
จะเป็นคุณอย่างใดๆไม่ แต่ถ้าแม้ต่างว่ามีคนอยู่จำพวก ๑ ซึ่งตั้งใจ
ที่จริง มีความมุ่งดีต่อชาติจริง จะมาร้องฎีกาขึ้นโดยตรง ๆ ขอให้

คอนสติตูชัน เราเองจะไม่มีความเห็นเคืองเลย ตรงกันข้าม เราจะยอมพิจารณาว่า จะสมควรยอมตามคำขอร้องของคนนั้นๆ หรือไม่ ถ้ายังมีคอนสติตูชันได้จะยิ่งดี เพราะเรารู้สึกอยู่แล้วเหมือนกัน ว่าการที่มอบการปกครองไว้ในมือเจ้าแผ่นดินคนเดียวผู้มีอำนาจสิทธิ์ขาดนั้น คุณเป็นการเสี่ยงบุญเสี่ยงกรรมอยู่ ถ้าเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ที่มีสติปัญญาสามารถ และมีความตั้งใจมั่นอยู่ว่า จะทำการให้บังเกิดผลอันดีที่สุดแก่ชาติบ้านเมืองนั้นแล้ว ก็จะเป็นการดีที่สุด จะหาลักษณะปกครองอย่างไรมาเปรียบปานได้ โดยยาก แต่ถ้ามัวเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ที่โง่เขลาเบาปัญญา ซาดความสามารถ ซาดความพยายาม เพลิดเพลินไปแต่ในความสุขส่วนตัว ไม่เอาใจใส่ในหน้าที่ของตน ฉะนั้นก็ ฤๅเป็นผู้ที่มีน้ำใจพาลสันดานหยาบ ทุร้ายและไม่ตั้งอยู่ในเราธรรม เห็นแก่พวกพ้องและบริวารอันสอพลอ และประจบ ฉะนั้นก็ ประชาชนก็อาจจะได้รับความเดือดร้อน ปราศจากความสุข ไม่มีโอกาสที่จะเจริญได้ ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าเป็นการเสี่ยงบุญเสี่ยงกรรมอยู่

แสดงคุณแห่งลักษณะปกครอง โดยมี "คอนสติตูชัน" สรร
 การมีคอนสติตูชันนั้น เป็นอันดีที่ความไม่แน่นอนไปได้มาก เพราะอำนาจมิได้อยู่ในมือคน ๆ เดียว ซึ่งถึงแม้ว่าจะดีฤๅชั่วปานใดก็เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ประชาชนได้มีเสียงในการปกครองชาติบ้านเมืองของตนเอง เสนาบดีผู้รับตำแหน่งหน้าที่ปกครองก็รับผิดชอบต่อประชาชน จำเป็นต้องทำการให้เป็นไปอย่างดีที่สุดที่จะเป็นไปได้ เพราะถ้าแม้ว่าทำการในหน้าที่บกพร่อง ประชาชนไม่เป็นที่ไว้วางใจต่อไป ก็อาจจะร้องขึ้นด้วยกัน

มากๆ จนเสนาบดีต้องลาออกจากตำแหน่ง คนที่ประชาชนไว้วางใจก็จะ
 ได้มีโอกาสเข้ารับตำแหน่งหน้าที่ ทำการงานให้ดำเนินไปโดยทางอัน
 สมควรและถูกต้องตามประสงค์แห่งประชาชน เช่นนี้เป็นการสมควร
 อย่างยิ่ง และถ้าแม้จะกล่าวไปแต่โดยทางว่าเป็นแบบแผนที่ดีๆ ไม่คงไม่มี
 ใครเถียงเลย คงต้องยอมรับว่าดีทั้งนั้น แต่แบบอย่างใด ๆ ถึงแม้ว่าจะดี
 ที่สุดเมื่อเขียนอยู่ในกระดาษ เมื่อใช้จริงเข้าแล้วบางทีก็มีที่เสียหาย
 ปรากฏขึ้น ทั้งปรากฏอยู่แก่ผู้ที่ได้ศึกษาและรู้เหตุการณ์ที่เป็นไปในนานา
 ประเทศ เพราะเหตุหลายประการ จะยกมาว่าแต่พอเป็นสังเขปก็มีอยู่คือ
แสดงโทษอันอาจจะมีมาได้ แม้เมื่อใช้ลักษณะปกครองมี

“**คอนสติตูชัน**” ๑. ประชาชนยังไม่มีความรู้พอที่จะทำการปกครอง
 ตนเองได้ เพราะฉะนั้นอาจที่จะใช้อำนาจอันอยู่ในมือตนในหนทางที่ผิด
 วิปลาศ บางทีสิ่งซึ่งต้องการให้มีขึ้นฤๅให้เป็นไป จะไม่เป็นสิ่งซึ่งนำ
 ประโยชน์มาสู่ชาติ ฤๅกลับจะให้โทษ แต่ประชาชนมีความเห็นพร้อม ๆ
 กันมาก ก็ต้องเป็นไปตามความเห็นของพวกเขา ต่อเมื่อกระทำไปแล้ว
 จึงแลเห็นว่าให้ผลร้ายเพียงใด จะยกอุทาหรณ์ได้อย่าง ๑ คือต่างว่ามี
 สาเหตุเกิดวิวาทบาดหมางกันกับชาติอีกชาติ ๑ ซึ่งถ้าแม้ทำความเข้าใจ
 กันเสียแล้วก็อาจจะเป็นที่เรียบร้อยไปได้ แต่ประชาชนพากันเห็นไปว่า
 ถ้าแม้ยอมผ่อนผันให้จะเป็นการเสียเกียรติยศเสียรัศมีของชาติ ก็อาจจะ
 พากันร้องแข็งเข้าให้ทำสงครามได้ การทำสงครามนั้นในขณะที่กำลังรบ
 พุ่งกันอยู่ไม่สู้จะกระไรนัก เพราะใจประชาชนกำลังฮึกเหิม คิดแต่ถึง
 ส่วนการต่อสู้และหวังเอาไชโยแก่ศัตรูเท่านั้น ต่อเมื่อสงบศึกแล้ว จึงจะ

รู้สึกโทษแห่งการสงคราม คือการทำมาหาเลี้ยงชีพจะผิดเคือง การค้าขาย
ซึ่งต้องงัดไว้ในระหว่างสงครามนั้น มาจับลงมือทำขึ้นอีกก็ยอมจะไม่
สทวกเหมือนแต่ก่อน เปรียบเหมือนเครื่องกลไกอันจักรและโยเคลื่อนที่
เสียหายแล้ว กว่าจะแก้ไขให้เดินดีและเรียบร้อยอย่างเดิมก็เป็นการยาก
นัก ทั้งการปกครองท้องถิ่นที่ต้องจัดการเอาลงระเบียบอีก เมื่อแลเห็น
ผลแห่งการสงครามฉนั้นแล้ว ประชาชนจึงรู้สึกตัว ถ้ายิ่งในกาลสงคราม
นั้นได้พ่ายแพ้แก่ศัตรูภายนอกด้วย ความลำบากยากเข็ญต่าง ๆ อันจะมี
มาเป็นเครื่องตามหลังก็จะยิ่งมากขึ้นเป็นทวีคูณเป็นแน่แท้ ที่กล่าวมา
แล้วนี้เป็นโทษแห่งการที่ประชาชนอันไม่รู้จักใช้อำนาจจะใช้เองในที่ผิด
แต่ยังมีอยู่อีกประการ ๑ ซึ่งควรคำนึงและพิจารณาดูเหมือนกันคือ

๒. ประชาชนรู้สึกตนว่าไม่มีความสามารถพอที่จะถืออำนาจและ
ใช้อำนาจทุก ๆ คน จึงไว้ใจมอบอำนาจให้บุคคลบางคนถืออำนาจและ
ใช้อำนาจนั้นแทน บุคคลเหล่านั้นคือที่เลือกสรรให้เข้าไปนั่งในรัฐสภา
(ปาร์ลีย์เมนต์) เป็นผู้แทนประชาชน ผู้แทนเช่นนั้น ถ้าแม้ว่าประ-
ชาชนรู้จักจริง รู้แน่นอนว่าเป็นคนดีจริงแล้ว จึงเลือกเข้าไปเป็น
ผู้แทนตน ดังนั้นก็ไม่มีที่เสียหายจะบังเกิดขึ้นได้เลย แต่ตามความจริง
หาเป็นเช่นนั้นไม่ ตามความจริงนั้น ประชาชนโดยมากก็มีกิจธุระทำ
มาหาเลี้ยงชีพอยู่ด้วยกันทุกคน จะมีเวลาเพื่อกระทำความวิสสาสะ
กับผู้ที่จะเป็นผู้แทนตนในรัฐสภาก็ไม่ได้อยู่เอง เพราะฉนั้นแบบธรรม-
นิยมจึงมีอยู่ว่า เมื่อถึงเวลาจะต้องเลือกผู้แทนเข้านั่งในรัฐสภา ก็มีคณ

๒ คน ฤๅ ๓ คน มายืนขึ้นให้เลือกว่าจะชอบคนไหนใน ๒ ฤๅ ๓ คนนั้น เมื่อชอบคนไหนก็เลือกคนนั้นโดยต่างคนต่างให้คะแนนของตน ใครได้คะแนนมากที่สุดก็ไ้เข้าไปนั่งในรัฐสภาทั้งนี้ แต่ถ้ามีผู้ที่มารับเลือกแต่คนเดียว ก็นับว่าไม่เป็นปัญหา ประชาชนไม่ต้องลงคะแนน คน ๆ นั้นเป็นอันได้เข้านั่งในรัฐสภาทีเดียว ส่วนการที่จะจัดให้มีคนมารับเลือกนั้น ตามคอนสติติวชันว่า ให้มีผู้ใดผู้ ๑ ในเซกตรอนั้น ๆ เป็นผู้นำขึ้นว่าผู้ใดควรได้รับเลือก ถ้าไม่มีผู้อื่นนำเสนอนามใครขึ้นอีกคน ๑ แล้วคนที่ ๑ ก็เป็นอันได้เข้ารัฐสภาอยู่เอง แต่ถ้ามีผู้เสนอนามบุคคลใดขึ้นอีกคน ๑ จึงต้องนัดวันให้ประชาชนในเซกตรอนั้นลงคะแนนในระหว่างคน ๒ คน ที่ได้มีผู้เสนอนามขึ้น ดูเผิน ๆ เพียงนี้ก็ยังไม่ดี แต่ตามความจริงนั้น ไม่ใช่ใคร ๆ สักแต่เป็นมนุษย์แล้วก็จะมีโอกาสได้รับเลือกได้ ผู้ที่หยิบยกตัวบุคคลมาให้ราษฎรเลือกนั้น คือคณะฤๅปาร์ตี ซึ่งมีแบ่งกันอยู่ตั้งแต่ ๒ ขึ้นไป การที่ต้องมีปาร์ตีนั้น เพราะถ้าแม่ผู้เข้าไปนั่งประชุมในรัฐสภา ต่างคนต่างพูดไป แสดงความเห็นไปตามอัตโนมัตของตน ๆ ทุกคน ก็คงจะไม่มีใครความตกลงกันได้ในเรื่องใดเลยสักเรื่องเดียว จึงต้องเกิดใช้วิธีจัดรวมเป็นคณะ คือผู้ที่มีความเห็นพ้องกันในปัญหาสำคัญ ๆ รวมกันเข้าเป็นคณะฤๅปาร์ตี เพื่อจะได้ช่วยกันลงความเห็นเหมือน ๆ กันมาก ๆ ในเมื่อเข้าที่ประชุมรัฐสภา ทั้งนี้เป็นที่ควร ครั้นเมื่อเวลาจะมีการเลือกสมาชิกเข้ามาใหม่ ต่างคณะก็ย่อมจะต้องมีความประสงค์ที่จะให้ผู้มีความเห็นพ้องกับคณะตนได้รับเลือก ต่างคณะจึงต่างจัดหาบุคคลอันพึงประสงค์ไปให้รับเลือก และต่างคณะจึง

ต่างคิดดำเนินการให้คนของตนได้รับเลือก วิธีดำเนินอันถูกต้องตาม
 กฎหมายนั้น คือแต่งตั้งสมาชิกแห่งคณะไปเที่ยวพูดจาเกลี้ยกล่อมราษฎร
 ให้แลเห็นผลอันดีที่จะพึงมีมา โดยทางที่ให้คณะได้มีโอกาสทำการโดย
 สดวก เมื่อกล่าวมาถึงแค่นี้แล้ว ก็ยังไม่มีส่วนที่นับว่าเสียหายอันจะ
 บังเกิดมีมาแต่จากการใช้วิธีเช่นนี้ และถ้าความจริงเป็นไปแต่เพียงเท่านั้น
 ก็เป็นอันไม่มีที่ติ แต่ความจริงมิได้หมดอยู่เพียงแค่นี้ คือการเกลี้ย-
 กล่อมมิได้ใช้แต่เฉพาะทางเที่ยวพูดจา ไม่ได้ใช้พ้อใจราษฎรแต่ด้วย
 ถ้อยคำเท่านั้น ยังมีพ้อใจโดยทางอื่น ๆ อีก ตั้งแต่ทางเสียงตะโกน จัตุยาน-
 พาทนะให้ไปมาโดยสดวกและไม่ต้องเสียทุนทรัพย์ จนถึงติดสินบน
 ตรง ๆ เป็นที่สุด คณะใดมีทุนมากจึงได้เปรียบมากอยู่ ก็ตกลงรวบรวม
 ใจความว่า ราษฎรไม่ได้เลือกผู้แทนของตน เพราะรู้แน่ว่าเป็นคนดี
 สมควรจะเป็นผู้แทนตนด้วยประการทั้งปวงอยู่แล้ว ตามจริงเลือก
 บุคคลผู้หนึ่งผู้หนึ่งเพราะมีผู้บอกให้เลือกฤๅติดสินบนให้เลือกเท่านั้น เมื่อ
 เป็นเช่นนั้นแล้ว ก็นับว่าผิดความมุ่งหมายเดิมของคอนสติติวชันแล้ว คือ
 อำนาจไม่ได้อยู่ในมือประชาชนจริง ๆ แต่ไปอยู่ในมือแห่งคนส่วน ๑ ซึ่ง
 เป็นส่วนน้อยแห่งชาติเท่านั้น แต่ถ้าคนเหล่านั้นมีความตั้งใจอยู่ และ
 เป็นผู้ที่มีความรักชาติบ้านเมืองของตน ก็คงจะอุสาห์พยายามกระทำการ
 งานไปตามหน้าที่อันได้รับมอบไว้นั้นโดยสุจริต แต่ผู้ที่มีความคิดซื่อตรง
 ต่อชาติฝ่ายเดียว ไม่คิดถึงตนเองฤๅผลประโยชน์ของตนเองมีอยู่บ้างฤๅ
 เข้าใจว่าถึงจะมีก็จะไม่มากปานใด คนโดยมากถึงว่าจะรักชาติบ้านเมือง
 ก็มักจะมีความคิดถึงประโยชน์ส่วนตัวเจือปนอยู่เป็นอันมาก คงยังมี

ความต้องการอำนาจและต้องการผลอันจะพึงมีมาแต่การเป็นผู้มีอำนาจ
ต้องการโอกาสที่จะได้อำนาจเพราะเหตุแก่ญาติพี่น้องญาติคนชอบพอกันบ้างเป็น
ธรรมดาอยู่ ความประสงค์อันนี้ทำให้เกิดมีผลอัน ๑ ซึ่งเชื่อว่าผู้ที่
ริเริ่มคิดวิธีปกครองด้วย “คอนสติทิวชัน” มิได้ตั้งใจไว้ว่าจะให้มี คือ

๓. เกิดมีคนชั้นจำพวก ๑ ซึ่งเอาการบ้านเมือง (ปอลิติค)
เป็นทางหาชื่อเสียง เอาเป็นงานประจำสำหรับทำ เอาเป็นทางเลี้ยงชีพ
ทีเดียว ที่มีบุคคลทำเช่นนั้นได้ถนัดก็เพราะเหตุผลอันได้กล่าวมาแล้วใน
ข้อ ๒ คือโดยเหตุที่ประชาชนโดยมากมีฐานะและกิจการประจำต้อง
กระทำอยู่ ไม่มีเวลาพอที่จะดูแลราชการในทาง “ปอลิติค” จึงยอม
ให้ผู้ที่เขามีเวลาจะดำรงทาง “ปอลิติค” นั้น นึกแทนพูดแทนไป
การที่มีบุคคลจำพวก ๑ ซึ่งทำการกิจการทาง “ปอลิติค” ชั้นนี้ ถ้าจะ
ว่าไปตามตำราก็ต้องว่าไม่สมควร เพราะตำราว่าการบ้านเมืองให้เป็นไป
ตามแต่ประชาชนจะเห็นชอบพร้อมกันต่างหาก การที่มีบุคคลจำพวก ๑
ซึ่งหาชื่อทาง “ปอลิติค” มาเป็นผู้คิดแทนตั้งนี้ ก็กลายเป็นอำนาจ
อยู่ในมือคนจำพวกนี้โดยเฉาะ จำพวกอื่นถึงจะต้องการอะไร ๆ ก็ไม่
ได้สัมประสงค์ นอกจากที่ความปรารถนาจะไปตรงเข้ากับพวกนักเลง
ปอลิติค ถ้าจะเถียงว่า การที่เป็นเช่นนั้นมิทางแก้ได้ง่าย ๆ คือจัดหากัน
ที่ไม่ใช่พวก “ปอลิติคเซียน” เข้าไปรับเลือกเสียงบ้างก็แล้วกันนั้น
ไซ้ ก็ต้องตอบว่า ขอให้ดูความจริงว่าเป็นไปได้ฤาไม่ บุคคลที่เรียก
กันว่า “อิสระ” (อินดิเพนเดนต์) คือไม่ได้อยู่ในปาร์ตีใดปาร์ตี ๑
นั้น นาน ๆ จะหลุดเข้าไปนั่งเป็นสมาชิกแห่งรัฐสภาได้สักคน ๑ ฤๅ ๒

คน แต่ถึงเข้าไปได้แล้วก็ไม่เข้าไปทำประโยชน์อะไร เพราะการงาน
 ไท ๆ ที่จะบรรลุถึงซึ่งความสำเร็จได้ก็โดยปรากฏว่าคนโดยมากเห็นชอบ
 ร่วมกัน คือเมื่อถึงเป็นปัญหาขึ้นในที่ประชุมปาร์ลีย์เมนต์แล้ว เมื่อ
 ถึงเวลาลงคะแนนกัน ก็ต้องเป็นไปตามความเห็นของคะแนนข้างมาก
 เสมอ ก็ผู้ที่ลงคะแนนนั้น โดยมากก็จะลงคะแนนตาม ๆ กัน สุด
 แต่หัวหน้าแห่งคณะของตนจะบอกให้ลงทางไหน ผู้ที่เรียกกันว่า "อิสระ"
 นั้น ไม่มีพวกมีพ้องที่จะนัดจะแนะกัน เพราะฉะนั้นถึงแม้ว่าจะมีความคิด
 ความเห็นที่ปานใดก็ตาม แต่ก็ยังไม่สามารถจะบันดาลให้การเป็นไป
 ตามความคิดความเห็นของตนได้ เมื่อการเป็นอยู่เช่นนี้แล้ว จะหาผู้ที่
 สัมค้เข้าไปเป็นสมาชิกอิสระเช่นนั้นก็ยาก ผู้ที่ประสงค์เข้าปาร์ลีย์เมนต์
 โดยมากจึงมักแสดงตนว่าเป็นผู้เห็นพ้องด้วยปาร์ตีไต่ปาร์ตี ๑ แล้วแต่
 จะเป็นการสวดและตรงความเห็นของคนในขณะนั้น ลักษณะปกครอง
 เช่นนี้จึงมีนามปรากฏว่า "ปาร์ตี สิสเต็ม" (ลักษณะปกครองด้วย
 คณะ) คณะผลัดเปลี่ยนกันเข้ารับหน้าที่ปกครอง ฤ็เรียกตามภาษาของ
 เขาว่าเป็น "รัฐบาล" (เคาเวอร์นเมนต์) อีกคณะ ๑ เรียกว่าเป็น "ผู้
 คัดค้าน" (ออปโปสิชั่น) คณะที่เป็นรัฐบาลนั้นคือคณะที่มีพวกมาก
 ในที่ประชุมปาร์ลีย์เมนต์ สามารถที่จะเชื่อใจได้ยู่ว่าการไท ๆ ที่จะคิด
 จัดขึ้น แม้ว่าจะเกิดเป็นปัญหาขึ้นในที่ประชุมบ้าง ก็สามารถที่จะทำให้
 ลงคะแนนกันได้ โดยไม่ต้องวิตกว่าจะต้องแพ้กั้นในทางจำนวนคะแนน
 พอเมื่อใดไม่มีความเชื่อใจแน่นอนในข้อนี้แล้ว ฤ็เมื่อทำลงคะแนน
 กันแล้วแพ้ข้างฝ่ายผู้คัดค้าน ฝ่ายรัฐบาลก็ลาออกจากตำแหน่ง ผู้คัดค้าน

เข้ารับตำแหน่งแทนต่อไป กลับกันไปมาอยู่เช่นนั้น อีกประการ ๑ ในขณะเมื่อปาร์ตีโตได้รับหน้าที่ปกครอง ฤๅพูดตามศัพท์อังกฤษว่า “ถืออำนาจ” (“อินเปาเวอร์”) ปาร์ตีนั้นก็เลือกเอาแต่คนที่มีความเห็นพ้องกับตนไปตั้งแต่งไว้ในตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ ในรัฐบาล เปนทางรางวัลผู้ที่เปนพวกพ้องและที่ได้ช่วยเหลือปาร์ตีโนเมื่อกำลังพยายามหาอำนาจอยู่นั้น พอเปลี่ยนปาร์ตีใหม่ได้เข้าถืออำนาจ เจ้านาที่ต่าง ๆ ก็เปลี่ยนไปด้วยทั้งชุด ตั้งแต่ตัวเสนาบดีลงไป การเปลี่ยนเจ้านาที่ทำการงานของรัฐบาลทั้งชุดเช่นนั้น ถ้ายิ่งเปลี่ยนบ่อยเท่าใดก็ยิ่งชอกช้ำมากเท่านั้น การงานก็อาจที่จะเสียหายไปได้มาก ๆ เพราะบางทีคนพวก ๑ ได้เริ่มคิดไว้แล้ว แต่ยังมีหันจะโต้กระทำไปให้สำเร็จก็มีคนอื่นเข้ามารับหน้าที่เสียแล้ว งานการก็เท่ากับต้องเริ่มริไปใหม่ เขาแลเห็นกันอยู่เช่นนั้นทั่วกัน จึงต้องจัดให้มีคนจำพวก ๑ ซึ่งเรียกว่า “ข้าราชการประจำ” (“เปอระยะเนนต์ ออฟฟิเชียล”) ไว้ในกระทรวงและกรมต่าง ๆ ทุกแห่ง เพื่อเป็นผู้ดำเนินการงานของรัฐบาลไปตามระเบียบเรียบร้อย ซึ่งไม่ผิดอะไรก็มักกับวิธีจัดระเบียบราชการในรัฐบาลแห่งเมืองอันพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจเต็มเป็นผู้ปกครองนั่นเอง เสนาบดีฤๅพวกหัวหน้ากรมกระทรวงที่ผลัดกันเข้าออกอยู่นั้น เปนแต่ผู้คิดทางการที่จะทำเนิ่นต่อไปอย่างไร เมื่อคิดแล้วก็ต้องมอบให้พวกข้าราชการประจำเป็นผู้ทำต่อไป จะทำได้แค่ไหนก็แค่นั้น พวกข้าราชการประจำเหล่านี้คือผู้ที่ต้องเห็นใจเห็น้อยจริง กรากกรำลำบากจริง นิ่งออฟฟิซจริง ทำการงานของรัฐบาลจริง แต่พวกเหล่านี้ฤๅได้รับบำเหน็จรางวัล

ลาภยศฤาณันตรศักดิ์ หามิได้เลย ผู้ที่ได้รับบำเหน็จรางวัลคือผู้ทมาซึ่ง
 หลัง คือผู้ที่เข้ามาครอบ คือผู้ที่เป็นพวกพ้องของหัวหน้าปาร์ตีที่ถือ
 อำนาจ ถ้าแม้ว่าใคร ๆ ที่มีความรู้พอและพยายามพอที่จะอ่านหนังสือ
 พิมพ์ต่างประเทศอยู่เนื่อง ๆ และหมั่นตรวจดูอยู่ว่าผู้ที่ได้รับบำเหน็จ
 มีเลือนยศ รับยศใหม่ รับตรา เปนต้นเหล่านี้ คือใครบ้าง แล้วและ
 สืบสาวดูว่าบุคคลนั้น ๆ ได้กระทำความชอบแก่ชาติบ้านเมืองอย่างไร
 คงจะได้แลเห็นว่า ในจำพวกที่รับบำเหน็จนั้น มีผู้ที่ปรากฏว่าได้ทำ
 ประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองจริง ๆ เป็นส่วนน้อย (และทหารบกทหาร
 เรือนาน ๆ จะมีนามอยู่ในหมู่ผู้รับบำเหน็จสูง ๆ สักคราว ๑) โดยมาก
 เป็นผู้มึนทรัพย์เท่านั้น ซึ่งเห็นได้ว่าการมึนทรัพย์นั้นแลเป็นเครื่องที่จะ
 บันดาลให้คนได้รับบำเหน็จ ๆ ไปก็คล้าย ๆ ซ้อบำเหน็จกันได้ วิธี
 ซ้อนั้น ไม่ใช่ซ้อกันตรง ๆ มักจะไปทางอ้อม คือทางส่งเงินไปเข้า
 เรี่ยรายในเงินกองกลางของปาร์ตี ปาร์ตีใช้เงินกองกลางสำหรับใช้จ่าย
 ในเมื่อจัดให้คนพวกของตนไปรับเลือกเป็นเมมเบอร์ปาลีเมนต์ นับ
 ว่าเป็นอันได้ช่วยโดยทางอ้อมเพื่อให้ปาร์ตีได้ถืออำนาจ ยกเอาว่าเป็น
 ความชอบแก่รัฐบาล จึงให้บำเหน็จเพื่อแสดงความพอใจของปาร์ตี เมื่อ
 เป็นเช่นนั้นแล้ว ก็ไม่ผิดอะไรกันกับเจ้าแผ่นดินบำเหน็จรางวัลแต่พวก-
 พ้องของคนที่ประจบประแจง บำเหน็จรางวัลก็คงเป็นอันไปได้แก่คน
 หัวประจบอีก ไม่ใช่ได้แก่ผู้ที่ทำการทำงานจริง ๆ คราวนี้ก็ต้องแก้กันว่า
 ถึงแม้ว่าจะเป็นไปได้เช่นนั้นก็ตาม แต่ถ้าเมื่อใดปรากฏขึ้นว่าคณะซึ่ง
 เป็นรัฐบาลมีความลำเอียงฤาประพฤติไม่เป็นยุติธรรม ราษฎรก็อาจจะ

ร้องขึ้นได้ และอาจที่จะร้องให้คณะนั้นออกจากหน้าที่รัฐบาลเสียได้ เพราะฉะนั้น คณะที่เป็นรัฐบาลจำจะต้องระวังอยู่ ข้อนี้จริงและถูกต้องทุกประการตามคำรา แต่ตามความจริงนั้นเป็นอยู่อย่างไร? ประชาชนจะร้องทักท้วงขึ้นได้ก็โดยอาสาศรยปากแห่งผู้แทนซึ่งได้เลือกให้เข้าไปเป็นสมาชิกแห่งรัฐสภาอยู่แล้ว ก็ในที่ประชุมปาร์ลียเมนต์นั้น แล้วแต่คะแนนมากและน้อยมิใช่ฤฯ พวกรัฐบาลเขามีอยู่มาก ถึงใคร ๆ จะร้องจะว่าเขาอย่างไร ๆ เมื่อทำลงคะแนนกันเข้าเมื่อใดก็ต้องแพ้เขาเมื่ออื่นอีกประการ ๑ การให้บำเหน็จรางวัลผู้ที่ให้เงิน “ลงขัน” กองกลางของปาร์ตีนั้น มิใช่ว่าจะกระทำอยู่แต่เฉพาะปาร์ตีเดียว ย่อมจะกระทำอยู่ด้วยกันทุกปาร์ตี เพราะฉะนั้นปาร์ตีใดจะร้องติเตียนอีกปาร์ตี ๑ ก็ไม่มีใครฉันทเป็นเรื่อง “โก๋เห็นตีนงู งูเห็นนมโก๋” อยู่ฉนั้น จึงเป็นการยากที่จะแก้ไขให้หายไปได้ ข้อที่แสดงมาแล้วนี้ ก็นับว่าร้ายอยู่แล้ว แต่ยังมีต่อไปอีกชั้น ๑ คือ

๔. คณะฎาปาร์ตีทั้ง ๒ ฝ่ายต่างตกลงกันเสียว่าจะผลัดเปลี่ยนกันเข้าเป็นรัฐบาล ผลัดเปลี่ยนกันมีโอกาศได้อุดหนุนพวกพ้องของตนเมื่อได้ตกลงกันเช่นนั้นแล้วเมื่อใด ก็แปลว่าถึงที่สุดแห่งความเลวทราม เพราะเป็นอันหมดทางที่จะแก้ไขได้ ในระหว่างที่ปาร์ตี “ก” เป็นรัฐบาล ก็อุดหนุนพวกพ้องของตนเสียเต็มที่ ฝ่ายปาร์ตี “ข” ก็ไม่คัดค้านจริงจังอันใด จะคัดค้านบ้างก็แต่พอเป็นกิริยา เพราะนี่ก็อยู่ว่าไม่ช้าก็จะถึงคราวฝ่ายตนได้เข้าไปนั่งกินบ้าง ความเสียหายอันนี้มีอยู่แก่ปาร์ลียเมนต์แทบทุกเมือง แม้แต่ที่เมืองอังกฤษซึ่งนิยมกันว่าเป็น

ประเทศซึ่งมีปาร์ลีย์เมนต์อันดีที่สุด ก็ยังมีคนอังกฤษเองร้องทืออยู่ว่า ในเรื่อง “ชายบำเหน็จ” นั้น ถึงแม้ใคร ๆ จะร้องขึ้นในปาร์ลีย์เมนต์ก็ไม่เป็นผลอันใด เพราะทั้งคณะลิเบรลและคอนเซอร์วาทิฟพากันตัดรอนปัญหาเสีย มิได้ทันต้องถึงได้ไปถูกปากกันฤลงคะแนกันเลย ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินนั้น ถึงแม้ว่าจะทรงทราบเรื่องนี้ ก็ไม่มีอำนาจจะทรงแก้ไขอย่างใดได้ การที่จะประทานบำเหน็จรางวัลแก่ผู้ใด ก็ต้องเป็นไปตามความแนะนำของเสนาบดีเป็นพื้น จะมีที่เลือกประทานเองได้บ้างก็แต่พวกข้าราชการในราชสำนักเท่านั้น ก็เมื่อในประเทศอังกฤษเป็นเช่นนี้ได้แล้ว ในประเทศอื่นจะเป็นอย่างไร

การมีปาร์ลีย์เมนต์ ฤาเป็นริบับลิกไม่ตัดการฉ้อโกงฤการไม่สม่าเสมอให้หมดได้ แต่ว่า—ข้อความที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ก็เป็นแต่หัวข้อบางข้อ ซึ่งตามความเห็นของเราเห็นว่าเป็นสำคัญ และโทษทั้งปวงที่ได้แสดงมาแล้วนั้น อาจจะมีได้ไม่เฉพาะแต่ที่ในประเทศซึ่งใช้ลักษณะปกครองเป็น “ลิมิเตดมอนาร์คี” ถึงในประเทศที่ใช้ลักษณะปกครองเป็น “ริบับลิก” ก็มีได้เหมือนกัน การมีปาร์ลีย์เมนต์ก็ดี ฤาถึงแม้ว่าจะเปลี่ยนลักษณะปกครองเป็นริบับลิกไปทีเดียวก็ดี ไม่ตัดการฉ้อโกงฤการไม่สม่าเสมอให้หมดไปได้เลย ถ้าผู้ถืออำนาจยังมีทางที่เลือกให้บำเหน็จรางวัลแก่ใคร ๆ ได้ตามใจอยู่ทราบใด คนสอพลอและหัวประจบก็คงยังต้องมีอยู่ทราบนั้น จะผิดกันก็แต่ชื่อที่เรียกผู้มีอำนาจเท่านั้น แต่ว่า—มันก็มีข้อที่ควรคำนึงต่อไปอยู่บ้าง และถึงแม้ว่าจะเป็นข้อที่ไม่พึงใจก็จำจะต้องมองดูตรง ๆ คือ

“เสียงประชาคือเสียงของเทวดา” ความนิยมของคนโดยมากในสมัยนี้ทั่วไปมีอยู่ว่า การที่มอบอำนาจไว้ในมือบุคคลคนเดียว ให้เป็นผู้จัดการปกครองชาติบ้านเมืองคนเดียวนั้น ต้องได้คนที่ ดีจริง เก่งจริง สามารถจริง จึงจะควรไว้ใจให้เป็นผู้ครอบครองได้ โดยไม่ต้องเกรงว่าบุคคลผู้นั้นจะใช้อำนาจในที่ผิดและไม่เป็นประโยชน์แก่ความสุขแห่งประชาชน แต่การที่จะหาคนเช่นนั้นก็มีใช่ง่าย และถ้าพระเจ้าแผ่นดินไม่เป็นผู้ที่เหมาะสมแก่น้ำที่แล้ว จะเปลี่ยนตัวก็ยาก นอกจากที่เจ้าแผ่นดินนั่นเองจะมีความรู้สึกว่าเขาไม่มีความสามารถพอที่จะทำหน้าที่ได้ และมีความรักชาติพอ มีใจเด็ดเดี่ยวพอที่จะสละอำนาจ สละลาภยศและราชสวรัยจึงหลีกไปเสีย เพื่อให้ผู้ที่ประชาชนนิยมมากกว่าได้มีโอกาสทำการเพื่อบังเกิดผลอันใหญ่ยิ่งขึ้นแก่ชาติบ้านเมือง แต่เจ้าแผ่นดินที่จะรู้สึกตัวว่าตัวไม่สามารถนั้นก็หายาก และถึงแม้ว่าจะมีบ้าง การที่จะออกจากหน้าที่ที่ไม่ใช่จะทำไปได้โดยง่าย อาจจะมีเครื่องขัดขวางอยู่หลายประการ เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว มหาชนจึงได้พากันค้นหาทางแก้ไขความไม่แน่นอนแห่งลักษณะปกครองโดยมีเจ้าแผ่นดินถืออำนาจสิทธิ์ขาดนั้น โดยวิธีใดวิธี ๑ บางเมืองก็แก้ไปทางมี “คอนสตีต्यूชัน” ขึ้น และตัดอำนาจเจ้าแผ่นดินเสียทั้งหมด คงเหลือให้ไว้แต่อำนาจที่จะห้ามกฎหมาย (“วีโต”) บางครั้งบางคราว ก็กับการทำสงครามและเลิกสงคราม แต่ถึงแม้อำนาจทั้ง ๓ นี้ ก็ไม่ได้ใช้ได้โดยลำพัง คงต้องใช้ได้ด้วยความแนะนำของคณะเสนาบดีโดยมาก แต่ถึงแม้ตัดอำนาจเจ้าแผ่นดินลงไปปานนี้แล้ว บางชาติก็เห็นไม่พอ จึงเลยเปลี่ยนเป็นริบับลิกไปอีกชั้น ๑

จึงเห็นได้ว่า ความนิยมของมหาชนเวลานี้เดินไปหาทางประชาธิปไตย คือทางให้อำนาจอยู่ในมือของประชาชนเอง ต้องการที่จะมีเสียงฤทธิ ส่วนในการปกครองชาติบ้านเมืองของตนเองให้มากที่สุดที่จะเป็นไปได้ และเมื่อความเห็นของคนมาก ๆ ตรงกันเข้าแล้ว ก็ยากที่จะตัดทาน ฤกัคักันไว้ได้ คงจะต้องเป็นไปตามความเห็นอันนั้นคราว ๑. จะผิดกันก็แต่เวลาจะช้าฤเร็วเท่านั้น นักปราชญ์โรมันจึงได้แสดงเป็นภาษิตไว้ว่า “Vox populi vox dei” แปลว่า “เสียงประชาคือเสียง เทวดา” ขยายความว่าเทวดาเป็นผู้ที่นิยมกันว่ามีความอนุภาพใหญ่สามารถ จะบันดาลให้สิ่งทั้งปวงเป็นไปตามปรารถนาทุกประการ อันประชาชน ซึ่งมีความประสงค์ตรงกันอยู่แล้วโดยมาก และได้แสดงความประสงค์ อันนั้นให้ปรากฏชัดแล้ว ก็ไม่มีผู้ใดจะสามารถตัดทานได้ จึงนับว่ามี อนุภาพเปรียบด้วยเทวดาฉะนั้น เมื่อปรากฏอยู่เช่นนั้นแล้ว ก็ไม่มีข้อควร สงสัยเลยว่า เมืองไทยเราในขณะนี้จะต้องเป็นไปอย่างประเทศอื่น ๆ ได้ เป็นมาแล้ว คงจะต้องมี “คอนสติตูชัน” อัน ๑ เป็นแน่แท้ ถึงแม้ การมี “คอนสติตูชัน” จะมีโทษเช่นที่กล่าวมาแล้วก็ตาม แต่ลักษณะ ปกครองโดยมอบอำนาจไว้ในมือพระเจ้าแผ่นดินผู้เดียวก็มีโทษอยู่ เหมือนกัน (ซึ่งในเวลาบัดนี้มีผู้แลเห็นและรู้สึกอยู่หลายคน!) จึงตก อยู่ในปัญหาว่าจะเลือกเอาอย่างไร และคำตอบปัญหาอันนี้ ก็มีอยู่ว่า แล้วแต่ประชาชนจะเห็นชอบและประสงค์ทั่วกันเถิด ส่วนตัวเราเองนั้น ย่อมรู้สึกอยู่ที่ว่า การเป็นเจ้าแผ่นดินมีความลำบากปานใด คับใจ เพียงใด ที่ยังคงอุสาห์ทำการไปโดยเต็มสติกำลังและความสามารถก็โดย

หวังใจให้บังเกิดผลอันดีที่สุดแก่ชาติบ้านเมืองของเราเท่านั้น การใดๆ
 ที่เราจะทำไปให้บรรลุถึงซึ่งความสำเร็จได้ ก็ด้วยอาไศรยความพร้อมใจ
 แห่งข้าราชการอันเป็นผู้รับหน้าที่ทำกรงานของรัฐบาล ตั้งแต่เสนาบดี
 ลงไปจนถึงผู้มีตำแหน่งหน้าที่น้อยๆ อาไศรยความไว้วางใจแห่งท่านเหล่านั้น
 อันมีอยู่ในตัวเรา ไว้วางใจว่ามีความมุ่งมั่นและมีความสามารถพอที่จะเป็น
 หัวหน้าเป็นนายเหนือเขาทั้งหลายได้ ถ้าเมื่อใดความไว้วางใจอันนี้เสื่อมถอย
 ลงไป ฤษัสนไปแล้ว ตัวเราก็เท่ากับท่อนไม้อัน ๑ ซึ่งบุคคลได้ทำขึ้น
 ไว้เป็นเคว้ตคั้งไว้ในศาล จะมีผู้เคารพนับถือก็แต่ผู้ที่มีบุญญาถ้อย
 ปราศจากความคิดเท่านั้น.

จดหมายเหตुरายวัน

รัตนโกสินทรศก ๑๓๑

ปีขวด อุดตักกราบ ๑๒๗๒

พุทธศตวรรษกาล ๒๔๕๕

เล่ม ๑

วันที่ ๑ เมษายน

ถึง

วันที่ ๑๘ มิถุนายน

เมษายน

ความเห็นของมิสซันเนอร์อเมริกัน ในเรื่องการกำเริบและ
ความเห็นของเราแสดงต่อ หนึ่งเมื่อคืนนี้ได้อ่านพบข้อความอัน ๑
ซึ่งสกิดใจอยู่บ้าง เป็นความเห็นของหมอบริกส์ (Briggs) มิสซัน
เนอร์อเมริกัน ซึ่งลงนามตนเองในหนังสือพิมพ์ว่า “หนานไชยลังกา”
กล่าวด้วยเรื่องการกำเริบ ดังได้ตัดจากหนังสือพิมพ์ “บางกอกไทมส์”
ประจำวันที่ ๒๓ เดือนนี้ มาปิดไว้ที่หน้าตรงข้ามนี้แล้ว ข้อความ
เหล่านั้นที่จริงอ่านแล้วก็ต้องยอมรับสภาพว่าเขาพูดจริง เพียงเขาไม่ได้
และคิดไปก็น่าละอายอยู่บ้างที่ชาวต่างประเทศเขากล่าวว่าเราเช่นนั้น
และเดือนเราเช่นนั้นได้ อันที่จริงเราเองก็มีใจจะไม่แลเห็นความจริงว่า
เป็นอย่างไร เพราะเห็นแล้วจึงได้พยายามที่จะหาทางปลุกใจคนไทยให้
คิดถึงชาติและรักชาติของตนเองบ้าง จึงได้คิดตั้งคนเสื้อป่าขึ้นและแต่ง
คำ “ปลุกใจเสื้อป่า” ขึ้น แต่ผลมีมาอย่างไรเล่า เสื้อป่าซึ่งเราได้
ตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์แห่งชาตินั้นเอง อ้ายพวกคิดกำเริบกลับยกเอาไป
อ้างเป็นพยานอัน ๑ แห่งความที่เรากดขี่ข่มเหงคนไทย ส่วนหนังสือ
ปลุกใจนั้น ใครจะได้อ่านจริงจังสักเพียงเท่าใดก็ไม่ได้รู้ได้เลย แต่ถ้าแม้
ได้อ่านก็นับว่าอ่านเฉิน ๆ ไม่ได้เข้าใจข้อความตามที่เรามุ่งหมายเลย
เข้าใจไขว้เขวไปต่าง ๆ ฤ็บางคนก็จะไม่ได้พยายามที่จะเข้าใจทีเดียว
ได้พยายามอ่านจนเข้าใจข้อความชัดเจนแล้ว ที่ไหนเลยจะมีผู้ร้องได้ว่า
“ถูกบังคับให้เข้าเป็นเสื้อป่า” ถ้าเข้าใจแล้วคงจะไม่มีความคิดอร่อน
ในข้อที่ถูกบังคับให้รักชาติของตนเลย

A NOTE ON THE CONSPIRACY

And now comes word of "Rebels" in Bangkok. Insurgents in Krung Tep! And to my amazement I am told in awful whispers, *It Is Everywhere!* I am told that there are even some discontents right herein Chieng Rai. Oh my Siamese friends, why are you so blind in this your day and generation? Can you not see that while you are quarrelling among yourselves, as you have been quarrelling since my first acquaintance with you, not for Siam, but for your self, the very existence of the Tai race as an ethnological entity and the very existence of this the last trench in your national struggle, is at stake? Three thousand years ago your forefathers gave their life blood for freedom. For the right to live in a land of the free; the struggle continued through the centuries. But gradually the ferment of narrow selfish clannish jealousy worked its way in until the most splendid racial fight recorded in Asiatic history seems doomed to end in a quarrel of words. *Unity*, my fellow freemen, *Unity*, not uniformity of opinion. Rejoice in the diversity of opinion, in the growth of individual ideas, in variety of thought; but keep—or rather cultivate—among yourselves *Unity*, for the common cause. Let *Service* be the ambition. Why not? Have you not all felt the joy of service rendered another? Let not your country and your nation be an impersonal thing. From His Majesty to the humblest, most ignorant peasant your whole race is crying out to

you for your service. Not in getting but in giving shall you find satisfaction for the highest and best in you.

Is it a far cry from Chieng Rai to Bangkok? I have travelled a month farther north, and still found myself among those proud to be known only as Tai. And yet another month's journey north and north-east from there, and still you will find your brother freemen, of your own flesh and blood. I am what you may call an adopted brother, if you please, but though I have not concerned myself with your political affairs, and may be known to only a few whom I have had the human privilege of serving in some slight way, yet I confess to a sincere hope that in these days of final testing you will prove that *United Patriotism* is a thing not unknown among you—in whose hands lies the destiny of the Tai race.

NAN CHAI LANGKA

April 4th, 1912

ยังข้อเท็จจริงอื่น ๆ ของเสือบ่า ที่ได้มีผู้นำมาเสนอที่จะแสดงมา
แล้วก็มีอีกหลายข้อ เช่นข้อที่ว่าฝึกหัดมากไปและไปซ้อมรบมีความ
เห็นใจน้อยจนเป็นต้น ก็เสือบ่านั้นต้องพร้อมอยู่ที่ทะเลชีวิตและ
เลือดเนื้อให้แก่ชาติบ้านเมืองแล้ว เหตุไฉนจะมาร้องทุกข์เมื่อต้องทน
ลำบากแต่เล็กน้อยเล่า แต่นอกในส่วนเฉพาะเรื่องเสือบ่า ก็ยังมีเรื่อง
อื่น ๆ เป็นอันมาก ซึ่งล้วนเป็นพยานปรากฏอยู่ว่า “หนานไชย
ลังกา” เขาพูดจริง เขาจับหัวเงื่อนถูกจริง ชาติไทยเรามีความน่า
เบียด มีโรคร้ายเข้ามาแทรกอยู่ คือโรคอุศยาซึ่งกันและกันในการส่วน
ตัวและพวกพ้อง แม้อัยพวกฟุ้งสร้างซึ่งคิดการกำเริบนั้น ก็มีการ
อุศยาส่วนตัวนั้นและเป็นพิษ และเป็นแม่เหล็กเครื่องพ้อให้คนนิยมใน
ความคิดของมันมาก โรคร้ายอันนี้มีฝังอยู่ในสันดานคนไทยหลายชั่วมา
แล้ว จึงมีคตินิยมในความคิดซึ่งรวบรวมเรียกว่า “ศาสนาพระศรีอารีย”
นั้นอยู่ตลอดมาแต่โบราณกาล ในสมัยนี้ถึงแม้จะไม่มีผู้ใดสารภาพออก
มาโดยตรงว่าตนนิยมใน “ศาสนาพระศรีอารีย” ก็ตาม แต่ก็มีอยู่
โดยมากที่นิยมอยู่ในใจ ฤๅที่กล่าวพูดออกมาก็แก่ไปเสียว่าตนนิยมใน
ความคิดอย่าง “โซเซียลิสต์” ซึ่งคุเข้าที่ตี เป็นภูมิยุโรปอยู่ แต่
ตามความจริงนั้น ลัทธิ “โซเซียลิสต์” ที่คนไทยเราเข้าใจและนิยม
คือศาสนาพระศรีอารียนั่นเอง ถ้าจะเปรียบดูกันเล่นเป็นข้อ ๆ ก็พอ
จะแลเห็นได้ว่าคล้ายกันเพียงไร ดังเขียนในตารางต่อไปนี้

พระศรีอารีย์กับโสเชยลิสต์
เปรียบเทียบผลดีอันจะพึงมีมา ในศาสนาพระศรีอารีย์กับ
โดยทางปกครองตามลัทธิของ “โสเชยลิสต์”

พระศรีอารีย์	โสเชยลิสต์
๑. บ้านเมืองจะราบคาบ เพราะคนจะพากันใจบุญ ไม่รบราฆ่าฟันกันอีกต่อไป	๑. เหมือนกัน เพราะจะเป็นสัมพันธมิตรต่อกันและกันหมด โดยเหตุที่จะไม่มีเจ้าแผ่นดินฤคนักใหญ่หาอำนาจในทางสงคราม
๒. จะไม่มีใครต้องได้รับความโทมนัสในทางได้เปรียบเสียเปรียบ เพราะคนทั้งหลายจะได้รับความเสมอหน้ากันหมด จนกระทั่งพอออกจากบ้านแล้วจำกันไม่ได้	๒. เหมือนกัน คนเสมอกันหมด ไม่มีใครมียศฤอำนาจสูงกว่าใคร
๓. ไม่มีเสวรีและไม่มีคนจน ใครมีอะไรก็มีเท่ากัน	๓. เหมือนกัน และเพื่อจะให้เป็นไปเช่นนี้ควรบังคับให้ผู้มีทรัพย์เอาทรัพย์ออกเฉลี่ยให้ผู้ไร้ทรัพย์
๔. มีต้นกัลปพฤกษ์ขึ้น ๔ มุมเมือง ใครจะต้องการสิ่งไรก็ไปปลิดเอาที่ต้น	๔. รวบรวมบรรดาทรัพย์สมบัติในแผ่นดินไว้ในปกครองของรัฐบาล เช่น บ่อถ่านบ่อแร่ เป็นต้น

พระศรีอารีย์	โสเชยลิสต์
<p>๕. พระสงฆ์จะไม่ผิดกับคนอื่น นอกจากมีแต่ผ้าเหลืองห้อยหู ก็คือ แปลว่าเลิกพระพุทธรศาสนา</p>	<p>เพื่อจะได้รวบรวมผลประโยชน์อันเกิด มาแต่ย่อนั้น ๆ ไว้อุทิศหนุนผู้ที่ต้องการความอุทิศหนุน</p> <p>๕. ศาสนาทั้งปวงเล็กลงหมด เพราะ เป็นการขัดแก้ความเจริญของคน เป็นการบังคับจิตใจให้คิดในทางแคบ และเพนบรรทัดให้เดินไปไต่เงาะ ทางเดียวเพนเครื่องบิบสมองคนไม่ให้ใช้ความคิดของตนเอง โดยเติม ที่ ๆ มีอยู่</p>

ในเวลาสั้นนี้ออกเพียง ๕ ข้อ ที่พอจะเปรียบเทียบกันได้ แต่ ยังมีอยู่อีกข้อ ๑ ซึ่งนี่ออกบ้นนี้ แต่ฝ่ายข้าง “พระศรีอารีย์” เราไม่มี จึงมิได้เอาลงไว้ในตารางเปรียบเทียบ คือพวกโสเชยลิสต์บางคนมีความ เห็นว่า การรวบรวมทรัพย์สินสมบัติเป็นกลางนั้น ก็เพื่อความประสงค์จะ มิให้บุคคลผู้ใดได้เปรียบเพื่อนบ้าน เพราะฉะนั้นจึงเห็นควรรวมผู้หญิง เป็นกลางเสียด้วย ไม่ให้ผู้ ๑ ผู้ใดได้ผู้หญิงใดไปเลี้ยงไว้สำหรับเพน เมียตนผู้เดียว อันจะเพนทางเอาเปรียบเพื่อนบ้านอยู่ทาง ๑ ผู้หญิงให้ เป็นกลางสำหรับเพนมารดาของพลเมืองที่จะเกิดต่อไป เหมือนอย่าง

ธรรมเนียมฝังมีนางตัวเดียวสำหรับเพื่อนำที่มีไซ้ แต่ข้อนี้แม้ในพวก
 โสเซียลิสต์ด้วยกันก็เห็นว่าแรงเกินไป และจะเป็นทางให้โทษมากกว่า
 ให้คุณ เพราะตามตำราแพทย์ก็มีปรากฏอยู่ว่า หญิงที่สำส่อนมักไม่มีลูก
 ฤถ้ามีลูกทารกก็ไม่ใคร่จะรอด แม้อวดก็มักไม่เป็นผู้ที่บริบูรณ์ในกำลัง
 ภายและกำลังสมอง มักเป็นคนมีโรคภัยประจำกายอันเป็นพันธุกรรม
 มีโรคผีในท้องเป็นอาทิ ฤมักเป็นผู้มีจิตรทุพผลภาพ (เบาเต็ง)
 ฤาเป็นบ้า ฤามีคนนั้นเป็นผู้ที่มากด้วยโรคตะถันหาไม่มีประมาณ เพราะ
 หนักอย่างไร ๆ ก็คงจะไม่เป็นพลเมืองดีได้ พวกโซลิสต์จึงบังเกิดมีขึ้น
 อีกจำพวก ๑ ซึ่งแนะนำทางที่เขาเองเรียกว่า “ทางกลาง” คือผู้ที่
 จะเปนสามีภริยากันให้ทำสัญญากันมีกำหนด ๕ ปีเป็นอย่างมาก ถ้าอยู่
 ด้วยกันจนครบกำหนดตามสัญญาแล้ว ถ้าไม่พอใจที่จะอยู่ด้วยกันต่อไป
 ก็ให้เลิกกันไปได้โดยไม่ต้องอย่างกันตามวิธีที่ใช้อยู่บัดนี้ แต่ถ้ายังก
 อยากรจะอยู่ด้วยกันต่อไปก็ทำสัญญากันต่อไปอีกได้ ความคิดอันนี้ แม้
 จะมาแล้วให้ไทยเราก็เห็นจะไม่มีใครตื่นตื่นเห็นอัศจรรย์อะไร เพราะ
 ในเมืองเราตามที่เปนมาแล้วหลวมยิ่งกว่านี้อีก คนไทยเราเปน “ผัวเมีย”
 กันและเลิกกันง่ายพออยู่แล้ว จนบางที่ถ้าไม่ได้พบกันนาน ๆ ถึงแม้
 เปนเพื่อนสนิทก็ไม่อาจที่จะรู้ได้ว่าเมียของเพื่อนนั้นยังคงเดิมฤเปลี่ยน
 ตัวใหม่แล้ว เพราะฉะนั้นในส่วนเฉพาะเรื่องผัวเมียนั้น ไทยเราเป็น
 “โซเซียลิสต์” อยู่แล้ว และเป็นที่ไปกว่า “ครู” เสียอีก เชื่อว่า
 ถึงแม้ “ครู” ก็คงต้องยอมเช่นนั้น

รบบรมาห์พันกันวินิจฉัยโดยอนุญาโตตุลาการ ข้อ ๑ ที่ว่าจะ
 เป็นสัมพันธมิตรทั่วกันหมด จึงจะไม่มีการรบบรมาห์พันกันอีกต่อไปนั้น
 ถ้าเป็นไปได้จริงเช่นนี้ก็จะเป็นการดีมาก ไม่มีใครเถียงเลย แต่ปัญหา
 สำคัญนั้นมีอยู่คือ ทำอย่างไรจึงบรรเทาให้เป็นเช่นนั้นได้ มีบางคน
 ตอบว่าจะให้เป็นไปได้โดยทางใช้วินิจฉัยบรรดาข้อวิวาททั้งปวงทาง
 อนุญาโตตุลาการ (อาร์บิเตรชั่น) แต่องค์ของการวินิจฉัยเช่นนี้ ผู้
 วิวาทต้องยินยอมทั้ง ๒ ฝ่าย จึงจะทำได้ ถ้าข้าง ๑ ไม่ยอมแล้ว ก็ใช้
 ไม่ได้ เพราะไม่มีอำนาจที่จะบังคับให้ฝ่ายใดฝ่าย ๑ มาขึ้นศาลอย่างเช่น
 ศาลยุติธรรมของบ้านเมือง เช่นในเรื่องที่คนชุกถ่านลิลาในเมือง
 อังกฤษหยุดงานเมื่อเร็ว ๆ นี้เป็นตัวอย่าง ข้างเจ้าของบ่อก็ไม่ยอมตาม
 คำขอของคนชุกถ่าน คนงานก็จะเอาอย่างใจให้ได้ รัฐบาลอังกฤษแนะ
 ให้วินิจฉัยโดยอนุญาโตตุลาการ พวกหัวหน้าคนงานก็ไม่ยอม จะออก
 ราชบัญญัติใหม่กำหนดค่าอย่างต่ำแห่งสินจ้าง (“Minimum
 Wage Bill”) คือจะมีขีดไว้ว่าให้เจ้าของบ่อถ่านให้สินจ้างอย่างต่ำ
 เพียงเท่านั้น ๆ ต่ำไปกว่านั้นไม่ได้ ฉะนั้น หัวหน้าคนงานก็ยังไม่ยอม ก็
 ตกลงหมดหนทาง จนพวกคนงานพากันออกอยากหนักเข้าจึงกลับไป
 ทำงานเอง ก็ถ้าแม้การใช้วิธีวินิจฉัยโดยอนุญาโตตุลาการ แม้แต่ใน
 หมู่คนชาติเดียวกันยังไม่สำเร็จไปได้ฉะฉานแล้ว จะหวังให้เป็นความสำเร็จ
 ได้ในทางวินิจฉัยคดีระหว่างประเทศกับประเทศอย่างไรก็ยังไม่เห็น
 เพราะฉนั้นการรบบรมาห์พันและใช้กำลังต่อสู้ปราบปรามกันนั้น จะเลิก
 ไปด้วยประการใดก็ยังไม่แลเห็นเหมือนกัน

“จะได้รับความเสมอหน้ากันหมด” ข้อ ๒ ที่ว่าคนจะได้รับความเสมอหน้ากันหมด และจะเท่ากันหมด ไม่มีใครดีกว่าใคร ฤ็มียศมีอำนาจมากกว่าใครนั้น ถ้าเป็นไปได้จริงเช่นนั้นก็ไม่มีใครเถียงเลยว่าจะเป็นการดียังยิ่ง เพราะแปลว่าคนไม่ต้องอิจฉาอศุขยากันอีกต่อไป เมื่อไม่มีความอศุขยากันและกันแล้ว ก็ไม่ต้องสงสัยเลยว่าจะพากันมีความสุขไปทั่วกัน แต่ก็มีปัญหาว่าจะเป็นไปได้จริงเช่นนั้นฤ็ไม่ ต่างว่าเลิกเจ้าแผ่นดินเลิกเจ้า และเลิกขุนนางเสียให้หมด เปลี่ยนลักษณะปกครองเป็นประชาธิปไตย (ริบหรี่) อันตามตำราว่าเป็นลักษณะปกครองซึ่งให้โอกาสให้พลเมืองได้รับความเสมอหน้ากันมากที่สุด เพราะใคร ๆ ก็มีโอกาศที่จะได้เป็นถึงประธานาธิบดี ข้อนี้ก็อยู่ (ตามตำรา) แต่พิจารณาตามความจริงก็คงจะแลเห็นได้ว่าไม่มีพลเมืองแห่งใดในโลกนี้ที่จะเท่ากันหมดจริง ๆ เพราะคนทุกคนไม่ได้มีความรู้ปัญญาสามารถเสมอกัน ใครมีปัญญาสามารถมากก็คงได้เปรียบเพื่อนบ้านที่มีปัญญาสามารถย่อมเยาว์กว่า แต่ใช้จะหมกอยู่เพียงปัญญาและความรู้ ยังความชำนาญ (เอ็กซ์พีเรียนซ์) ก็เป็นสิ่งสำคัญอันทำให้คนได้เปรียบซึ่งกันและกันอยู่มาก เพราะทำให้คนมีความเชื่อถือ ยิ่งในทางปกครองบ้านเมืองด้วยแล้วยิ่งสำคัญ เช่น จีนที่ได้เป็นขบถต่อเจ้าวงศ์เม่งจุนสำเร็จตั้งเป็นริบหรี่ขึ้นได้แล้ว ในขั้นต้นก็ได้เลือกชุนยัตเซ็นเป็นประธานาธิบดี แต่ตัวชุนยัตเซ็นเองเป็นคนทีฉลาดพอที่จะรู้สึกตนว่าไม่มีความสามารถพอที่จะทำการในหน้าที่ผู้ปกครองต่อไปได้ จึงต้องยอมมอบให้วนซีโกเป็นประธานาธิบดีต่อไป นี่ก็เป็นพยาน

อยู่อย่าง ๑ แล้วว่าคนไม่เท่ากัน และชุนยัตเซ็นก็รู้สึกว่าจะไม่เท่ากัน แต่ชุนยัตเซ็นเป็นคนฉลาดจึงไม่รู้สึกแค้นเคืองฤทธิจนยวนซีไก้ แต่มิใช่ว่าคนจะเป็นอย่างชุนยัตเซ็นทุกคนก็หามิได้ ทั้งปรากฏอยู่ในเรื่องพวกจีนชาวปักกิ่งและเมืองแถบนี้ อันพอจะยกมาเป็นตัวอย่างได้ พวกจีนที่ปักกิ่ง สิงคโปร์ เฟเดอเรเตดมะเลย์สเตตส์ อย่างกึ่ง และชวา ฯลฯ เมื่อการขบถกึกเหมิงเป็นที่สำเร็จลงแล้ว ได้พากันไปเมืองจีนกันมาก โดยมุ่งไปว่าคงจะได้รับตำแหน่งสูง ๆ เพราะถือว่าตนเป็นพวกพี่น้องของชุนยัตเซ็น และได้ออกเงินค่าเรียรายมากคนละมาก ๆ บางคนมุ่งหมายไปถึงจะเป็นจกติกก็มี แต่ครั้นไปถึงเขาก็กะตำแหน่งให้ตามความสามารถของตน ๆ มีเงินเดือนคนละ ๓๐ เหรียญ ๔๐ เหรียญ และรัฐบาลจะให้เงินเดือนจริง ๆ ได้เพียงส่วน ๗๐ ใน ๑๐๐ เท่านั้น (เพราะเงินยังไม่พอจะให้เต็ม) มีหน้าซ้ำบางคนเมื่อเห็นงานเข้าแล้วก็ทำไม่ได้ ต้องพากันกลับมาหมด แล้วก็พากันมาโกรธชุนยัตเซ็นว่าไม่อุกหนุนให้ไปไปตามที่เขาทั้งหลายได้มุ่งมาทปรารถนาไว้ เรื่องนี้พอเป็นพยานอยู่ว่าคนไม่เท่ากัน เพราะความสามารถของตนน้อยจึงไม่ได้เสมอหน้ากับเขา และเป็นพยานอีกด้วยว่า คนยิ่งมีความสามารถน้อยยิ่งมีความปรารถนาสูง เมื่อไม่สำเร็จได้ตั้งปรารถนาแล้วก็มีความไม่พอใจ และก็คงจะไม่ฟังในเรื่องที่จะมีความอิจฉาผู้อื่นที่ได้รับตำแหน่งและเงินเดือนสูงกว่าตน ข้อนี้ได้เป็นมาแล้วแก้เงินอย่างไร แก้คนชาติอื่นก็คงเป็นอย่างนั้นเหมือนกัน การที่จะแก้ความไม่เสมอหน้ากันและแก้ความไม่พอใจอันบังเกิดขึ้นแต่ความไม่เสมอหน้ากันนั้น ก็เห็นมียา

อยู่ชานานเดียวที่จะแก้ไขได้ คือจัดลักษณะปกครองเป็นอย่างประชาธิปไตย
แต่ชาชนานนั้นก็มีความคิดต่าง ๆ ลองใช้กันมาหลายรายแล้ว มีเงินเป็นที่
สุด ก็ยังไม่เห็นว่าเป็ผลดีได้จริง ไม่บ่าบัก “โรคอิจฉา” และ
“โรคมักใหญ่มีมาก” แห่งพลเมือง จึงเป็นที่สนใจอยู่ มีคนเมือง
ไหนที่จะได้รับความเสมอหน้ากันยิ่งกว่าไทย

เฉลียวทรัพย์ ข้อ ๓ ที่ว่าคนทุก ๆ คนควรจะได้รับความสุข
เสมอ ๆ กัน เพราะฉะนั้นไม่ควรที่จะให้มีคนพวก ๑ เป็นเสรีรัฐมี
ทรัพย์สินเป็นสมบัติมากมาย และมีบางคนจนกรอบจนแทบจะหาอาหาร
ใส่ปากใส่ท้องแต่ละมื้อก็แสนยาก ควรจะพอมีพอกินทั่ว ๆ กันฉัน
พวกโสเชียลิสต์ซึ่งเห็นว่า การที่มีคนจนก็เพราะมีคนมั่งมี คือคนมั่งมี
รวบรวมเอาสมบัติไปไว้ในมือของตนเสียหมด จึงไม่มีสมบัติเหลือมาถึง
มือคนอื่นได้ ฝ่ายคนมั่งมีนั้นมั่งมีทรัพย์สินเหลือเพื่อจนสามารถที่จะใช้
สุรุ่ยสุร่ายได้ในทางบำรุงความสุขส่วนตัว ทรัพย์สินที่คนมั่งมีใช้ในทาง
บำรุงความสุขส่วนตัวนั้น ถ้าแม่เป็นของคนจนก็จะเกินพอในทางที่จะ
จับจ่ายใช้สอยในทางที่จำเป็นโดยแท้ เมื่อเป็อยู่เช่นนี้เขาจึงได้ตรอง
หาวิธีแก้ คือคิดว่าให้อาทรัพย์สินสมบัติทั้งสิ้นมาเฉลี่ยเป็นส่วนเท่า ๆ กัน
แล้วให้พลเมืองทุกคนได้รับส่วนแบ่งเท่ากัน เมื่อได้ทำเช่นนี้แล้วก็จะ
เป็อันได้รับความสุขเสมอหน้ากัน จะไม่มีเสรีรัฐไม่มีคนจน มีแต่คน
มีทุนทรัพย์เสมอ ๆ กันทั้งสิ้น ความคิดอันนี้เขาก็คิดกันหนา แต่เมื่อ
คิดดูก็ยังมิมีปัญหายุ่งยาก ซึ่งนำถามและนำฟังคำตอบ คือ

(ก) การเฉลี่ยและแบ่งทรัพย์สินนั้น จะทำแต่ครั้งเดียวฤ ?

ถ้าทำครั้งเดียว คนที่เกิดมาภายหลังเวลาที่แบ่งนั้นจะไม่เสียเปรียบฤ ?
 ถ้าตอบว่า ไม่เสียเปรียบ เพราะคงเป็นลูกของคนที่ได้รับส่วนแบ่ง
 แล้ว เพราะฉะนั้นก็คงได้รับมรดกของพ่อ ชื่อนั้นจริง แต่คนทุก ๆ คน
 จะมีลูกเท่า ๆ กันฤ ? สมมุติว่านายแดงกับนายเขียวเป็นผู้ที่ได้รับ
 ส่วนแบ่งแล้ว ต่างว่าได้เงินไปคนละแสนบาท นายแดงมีลูก ๒ คน
 ชื่อนายดำกับนายก่อน เมื่อนายแดงตายลง นายดำกับนายก่อนคงจะ
 ได้รับเงินเป็นส่วนมรดกคนละห้าหมื่นบาท ฝ่ายนายเขียวมีลูกคนเดียว
 ชื่อนายขาว เมื่อนายเขียวตาย นายขาวคงได้รับมรดกเต็มแสนบาท
 ดังนั้นนายขาวก็ยิ่งมีกว่านายดำนายก่อนถึงเท่าตัวแล้ว ถ้าไม่เฉลี่ยทรัพย์สิน
 กันใหม่อีกคนทั้ง ๓ นี้ก็ไม่เสมอหน้ากันเสียแล้ว และยิ่งหลาย ๆ ชั่ว
 คนไปอีก ก็จะมีเสมอหน้าน้อยลงไปเป็นลำดับ แต่นอกจาก
 การที่ทรัพย์สินแยกกองไปดังกล่าวแล้วนั้น ก็ยังมีอีกทาง ๑ คือ คนบาง
 คนที่ขยันทำการงาน รับจ้างทำการงานต่าง ๆ ก็คงได้สินจ้างแทนค่า
 แรงที่ออกฤเป็นค่าความคิดที่ดี - ในไม่ช้าคนที่ขยันและคนที่มีความคิด
 ดีทำของที่ต้องใจคนอื่น ก็คงจะได้รับสินจ้างมากขึ้น สินก็คงจะไป
 สะสมอยู่ในมือคนขยันนั้นอีก ในไม่ช้าก็อาจจะเป็นผู้ที่มีทรัพย์สินมากกว่า
 เพื่อนบ้านที่ไม่ขยันเท่าฤที่ไม่มีความคิดจะขายเขานั้นอีก คนที่ทำการ
 งานและที่ค้าขายถึงมีรายจ่ายเขาก็มีรายรับ พอเป็นทางเพิ่มเติมทรัพย์สินที่
 พร่องไป ฤถ้าทำงานที่ค้าขายดี รายรับก็อาจที่จะถึงแก่ท่วมรายจ่าย
 จนเก็บสะสมสินทรัพย์ที่ท่วมรายจ่ายนั้นไว้ได้จนเป็นคนมั่งมีได้ ฝ่ายผู้ที่ไม่
 ทำการงานและไม่ค้าขาย มีแต่รายจ่ายออกไป ไม่มีรายรับ ทรัพย์สินก็มี

แต่จะร่อยหรอลงไปทุกที จนไม่ช้าก็อาจจะถึงแก่หมดตัวเป็นคนจนไป
ได้ ถ้าแม้ว่าไม่มีการเฉลี่ยทรัพย์สินใหม่อีกครั้งหนึ่ง ก็เป็นอันว่าคนคง
กลับลงเป็นเค้าเดิม คือคงมีคนมั่งมีบางคนจนบ้าง ไม่เสมอหน้ากัน
ไม่ได้รับความสุขเสมอกันได้ ตกลงเป็นการที่เฉลี่ยทรัพย์สินนี้ ไม่มีผลดี
จริงทั้งปราตนา เป็นยาที่ไม่บำบัดโรคได้

(ข) เมื่อการเฉลี่ยครั้งเดียวเห็นว่าไม่เป็นการเพียงพอแล้ว
ก็ควรจะคิดวิธีเฉลี่ยเรื่อย ๆ ไป ตามกาลสมัยอันสมควร ฉะนั้นจะได้ฤ
ไม่? ลองตรองดูที ต่างว่าได้จัดการเฉลี่ยแล้ว และต่างว่านายเขียว
กับนายแดงได้รับส่วนแบ่งไปคนละแสนบาทแล้ว ต่อมานายเขียวไปที่
ร้านนายแดงซื้อขนมจากนายแดงเป็นราคา ๕๐ สตางค์ ถ้านายเขียวยัง
ถือขนมนั้นไว้ในมือยังไม่กินก็ยังไม่เป็นไร แต่พอกินเข้าไปแล้ว ขนม
นั้นก็หมดราคา แต่เบียด ๕๐ สตางค์ (ฤเงิน ๒ สลึง) ที่นายเขียว
ใช้ซื้อขนมนั้น ก็ยังคงมีราคาอยู่ที่เท่าเดิม ฤถ้าจะหักราคาแบ่งและของ
อื่น ๆ ซึ่งนายแดงต้องลงทุนซื้อหามาเพื่อทำขนมนั้น ก็เสียว่า ๒๐
สตางค์ นายแดงก็ยังคงได้กำไรอยู่ ๓๐ สตางค์ ก็อนายแดงเป็นอันจะ
มีเงินขึ้นเป็น ๑๐๐,๐๐๐ บาท ๓๐ สตางค์ ฝ่ายนายเขียวสิดังมีเงินเหลือ
อยู่เพียง ๙๙,๙๙๙ บาท ๕๐ สตางค์ เท่านั้น ถ้าย่าไปคิดคิดตามเอา
๒๐ สตางค์ ซึ่งนายแดงได้ใช้ซื้อของทำขนมนั้น คิดเฉลี่ยแต่เฉพาะใน
ส่วนนายเขียวกับนายแดงให้ได้มีเงินเสมอกัน คือให้มีคนละ ๙๙,๙๙๙
บาท ๙๐ สตางค์นี้ ก็แปลว่าจะต้องเรียกเอาเงินจากนายแดงมาเพิ่มให้
นายเขียว ๔๐ สตางค์ จึงจะได้มีจำนวนเงินเสมอกัน ถ้าเช่นนั้นก็

แปลว่า นายเขียวได้กินขนมที่นายแดงได้ออกนำพักนำแรงทำ เสียเงินให้เพียง ๑๐ สตางค์เท่านั้น ฝ่ายนายแดงผู้ออกแรงทำขนมให้นายเขียวกิน กลับต้องเข้าเนื้อไป ๑๐ สตางค์ ดังนี้ ก็ยิ่งขยันกลับยิ่งต้องเสียทรัพย์สินนี้ ใครเล่าจะเป็นผู้ทำงาน สู้นอนขี้เกียจอยู่ไม่ได้ แต่ถ้าแม่จะหวังว่า ราย ๒๐ สตางค์ที่นายแดงได้ลงทุนไปนั้นถ้าจะเฉลี่ยกันหมดท้าวไป นายแดงก็คงได้กิน เป็นอันไม่ต้องเสียอะไรนี้ ก็จะต้องรับว่าจริงอยู่ แต่ถ้าเช่นนั้นนายเขียวก็คงได้ทรัพย์สินขึ้นมาจนเต็มจำนวนเหมือนกัน แปลว่ากินขนมของเขาเปล่า ๆ ทีเดียว ยิ่งร้ายใหญ่ แต่อุทหาทรณที่ยกมานี้ดูเป็นเรื่องหมุ่หมิมเต็มที และยิ่งจะคัดค้านได้อีกว่าการเฉลี่ยจะมานั่งทำอยู่ทุกวี่ทุกวันทำไม ก็กำหนดวันเดือนให้เป็นเวลาเฉลี่ยเสียเป็นคราว ๆ ก็แล้วกัน เอาไว้เมื่อทรัพย์สินได้หมุนงาถ่ายไปมาก ๆ แล้วจึงเฉลี่ยใหม่ครั้ง ๑ ปี เอาเป็นตกลงกำหนดลงไปว่า ๓ เดือนเฉลี่ยครั้ง ๑ ฤกษ์เอาปีละครั้งก็ได้ แต่ถ้าปีละครั้งน่าจะกลัวจะมีคนบางคนรู้สึกความเดือดร้อนอยู่บ้าง เพราะมีคนบางคนมีความว่องไวในการใช้จ่ายทรัพย์สินนี้ เพราะฉะนั้นเอาเป็น ๓ เดือนต่อครั้ง วิธีที่จะทำนั้นก็คงจะต้องเป็นดังนี้ คือต้องให้พลเมืองทุกคนส่งบาญชีทรัพย์สินสมบัติเข้ามา ถ้าผู้ใดมีทรัพย์สินสมบัติเกินกว่าส่วนแบ่งเดิม ต้องส่งส่วนที่เกินนั้นเข้ามารวมกองกลาง ถ้าใครมีทรัพย์สินสมบัติน้อยลงกว่าจำนวนส่วนแบ่งเดิม ก็ให้ได้รับเพิ่มเติมไปจนเท่าเดิม ถ้าจำนวนพลเมืองยังคงเดิมอยู่ ก็ทำได้ดังนี้ แต่ถ้าจำนวนพลเมืองมีเพิ่มขึ้นก็ต้องแบ่งใหม่ ให้จำนวนทรัพย์สินสำหรับคน ๑ ๆ น้อยลง ฤกว่าจำนวนทรัพย์สินทั้งสิ้นทวีขึ้น โดยพลเมือง

ได้ทำพานิชการได้กำไรเป็นต้น ส่วนแบ่งก็จะได้เป็นก้อนใหญ่ขึ้น ทำเช่นนี้ก็เรียกว่ารวยดี แต่ผลสำคัญอันน่าจะมีขึ้นนั้นคือ น่าจะหากนทำการงานได้ยากขึ้นทุกที เพราะว่าถึงจะทำงานถนัดนอนอยู่เฉย ๆ ก็คงได้ส่วนแบ่ง แปลว่านอนช้เกียจอยู่เฉย ๆ มีกำไรงามดีกว่าทำงาน ถ้าคนไม่ทำงานแล้วบ้านเมืองก็คงจะเจริญไม่ได้ เพราะจะมีแต่ต้องซื้อของจากประเทศอื่น จะไม่มีของขายเขาบ้างเลย เงินก็จะมีแต่ออกจากเมืองเรื่อยไป แต่ถึงแม้ว่าจะมีคนบางคนที่รู้สึกความเสียหายอันนี้แล้ว และจะพยายามทำการงานใด ๆ ขึ้น เพื่อให้ได้เงินมาเข้าเมืองบ้าง ก็จะมีอิทธินาระอาใจ เพราะออกกำลังกายกำลังความคิดและลงทุนไปเท่าใด ก็จะไม่ได้รับผลอันช้ใจ ผู้ที่มีได้ออกกำลังเลยจะนอนคอยรับส่วนแบ่งในกำไรแห่งการงานที่คนช้ขันกระทำนั้นเรื่อย ๆ ไป

(ค) อีกประการ ๑ ยังจะมีทางที่คนอาจจะคิดเอาเปรียบได้อีกทาง ๑ คือเมื่อได้รับสมบัติส่วนแบ่งแล้ว อาจจะทำเงินไปฝากไว้เสียนอกประเทศได้ และเมื่อถึงเวลาเฉลี่ยทรัพย์ก็มารับส่วนแบ่งไปอีก และเอาไปสะสมไว้เสียที่ภายนอกประเทศอีกก็ได้ ถ้าจะป้องกันโดยทางห้ามเสียทีเดียว มิให้คนเอาทรัพย์ไปลงทุนทำการใด ๆ นอกประเทศ ก็เป็นตัดทางเจริญแห่งชาติไปทาง ๑ เพราะทุนที่ไปลงทุนเช่นนั้น ย่อมเป็นเครื่องชักเอาเงินเข้าเมืองทาง ๑ จึงเป็นอันต้องยอม ให้คนนำทุนออกนอกเมือง ถ้าจะไม่ให้คนช้ดินนี้รับส่วนแบ่งในเวลาเฉลี่ย ก็จะเป็นอันเสียประเพณีฝึกระเบียบการที่ตั้งไว้ คนก็เป็นอันไม่ได้รับส่วนเฉลี่ยเท่ากัน และถ้าจะไม่ให้รับส่วนเฉลี่ยก็คงจะต้องเป็นความกั้นยืดยาว

อยู่ในฐานลำบากอยู่นั่นเอง

เมื่อการเฉลี่ยทรัพย์สินเป็นการลำบากยากที่จะทำให้เรียบร้อย และให้เป็นยุติธรรมแก่พลเมืองทั่วไป ดังได้กล่าวมาแล้วฉนี้ จึงต้องหาทางแก้ไปอีกทาง ๑ คือ

รวมทรัพย์สินสมบัติทั้งปวงไว้เป็นของกลาง ข้อ ๔ รวมทรัพย์สินสมบัติทั้งปวงไว้เป็นของกลาง รัฐบาลเป็นเจ้าของทรัพย์สินสมบัติทั้งสินทั้งที่ดิน ชุมทรัพย์ เช่นบ่อถ่าน บ่อแร่ต่าง ๆ เป็นเจ้าของรถไฟและโรงงานทั้งปวง เป็นต้น มีแต่รัฐบาลเท่านั้นเป็นผู้จางพลเมืองเป็นลูกจ้างทั้งหมด การค้าขายของที่เกิดฤทำขึ้นในเมืองเป็นหน้าที่ของรัฐบาล เมื่อได้เงินมาแล้วก็จัดการเฉลี่ยให้ไปแก่ผู้ทำงาน ให้เป็นการทั่วหน้าถึงตากัน ความคิดอันนี้ที่จริงดีมาก และถ้าจัดให้เป็นไปได้จริง ๆ จะดีหาน้อยไม่ แต่ข้อขัดข้องก็ยังมีได้อีกบ้าง ดังจะยกมาพอเป็นตัวอย่างต่อไปนี้

(ก) การให้สินจ้างจะกำหนดอย่างไรจึงเป็นที่พอใจแก่คนงาน จะเอาอะไรเป็นเกณฑ์ว่าทำงานอย่างไรจึงจะควรได้รับสินจ้างฤเงินเดือนเพียงเท่าใด เช่นต่างว่าจะกำหนดว่าคนชุกแร่ให้วันละบาท เพราะเห็นจเห็นน้อยมาก เสมียนให้เดือนละ ๒๐ บาท เพราะเปนงานเบาตั้งนี้เป็นต้น ถ้าเสมียนจะร้องว่า การที่จะทำงานเป็นเสมียนนั้นต้องลงทุนหาวิชาก่อนแล้วจึงมาทำงานได้ ทั้งงานที่ทำก็ต้องใช้ความคิดมากกว่าชุกแร่ เพราะฉนั้นการที่จะให้รับเงินเดือนน้อยกว่าสินจ้างของ

คนชุดแหรณ^๕ไม่เป็นยุติธรรม คำที่พูดเช่น^๕ก็มีจริงอยู่บ้าง ถึงคนทำ
การงานอย่างอื่น ๆ ก็เหมือนกัน คงมีทางที่จะชี้แจงได้ว่าเหตุใดเขา
จึงควรได้รับสินจ้างสูงกว่าที่กำหนดให้เขา เพราะคนเราทุกคนเป็น
ธรรมด้าย่อมเห็นว่างานของตนยากและหนักกว่าของคนอื่น และต้องตี
ราคาของตนค่อนข้างสูงไว้เป็น^๕พิน เพราะฉนั้นยากที่จะให้พอใจทั่วกันได้
เมื่อไม่พอใจแล้วก็คงต้องเกิดความแค้นและฤศยาและต้องมีบ่นมีวุ่น
ก็คงไม่ผิดอะไรรกับในเวลาบัด^๕ จะปกครองอย่างวิธีใด ๆ ก็คงจะไม่ผิด
อะไรรกันนัก

(ข) พลเมืองไม่ใช่จะเป็นคนทำงานไปได้ทุกคน ที่ไม่
สามารถจะทำงานจริง ๆ ก็มีเช่นทหารก คนชรา คนทุพพลภาพ เป็นต้น
พลเมืองเหล่าน^๕รัฐบาลก็ต้องเลี้ยงไว้ โดยไม่ได้ประโยชน์ตอบแทน
อย่างใดเลย แต่ถ้จะไม่เลี้ยงก็เป็นอันบกพร่องในหน้าที่แห่งรัฐบาล
เมื่อเป็นเช่น^๕แล้วก็เหมือนเปิดช่องให้คนมารยาทำเป็นทุพพลภาพบ้าง ฤ
หาโรคใส่ตัวฤทำตัวให้ทุพพลภาพบ้าง เพื่อจะได้นอนกินอยู่เปล่า ๆ ไม่
ต้องทำการงานอะไร การที่จะป้องกันคนมิให้มารยาฤหาโรคภัยใส่ตัว
นั้น ก็มีใช้ของง่าย

(ค) ยังมีคนจำพวก ๑ ซึ่งเราเรียกเดี๋ยวน^๕ตามภาษา
กฎหมายว่า “คนจรจัด” จะต้องคิดอ่านอย่างไรให้พวกเหล่าน^๕ทำการ
งานให้เป็นประโยชน์แก่ชาติ อย่าให้ต้องเลี้ยงไว้เปลืองเข้าสูบกเปล่า คุ
เป็นการยากมาก จะไปชี้แจงอธิบายอย่างไรมันก็คงไม่เชื่อฟังฤยอมทำ
การงานอะไรเลย ถ้จะให้มันทำงานให้ได้ก็ต้องใช้อำนาจบังคับกดขี่

แต่โสเชียลิสต์มี “ศีล” สำคัญอยู่ข้อ ๑ คือเลิกการบังคับกดขี่ด้วยอำนาจ เพราะคนเท่ากันหมดแล้ว ถ้าจะแก้ว่าอำนาจอันนี้รัฐบาลจะเป็นผู้ใช้ ไม่ใช่บุคคล ฉะนั้นไซ้ ก็จะต้องยอมรับว่าจริง ถูกต้อง แต่อำนาจนี้รัฐบาลได้มาจากไหนเล่า? ก็ได้มาจากพลเมืองนั่นสิ พลเมืองมอบอำนาจให้รัฐบาลเป็นผู้ถือไว้แทนและใช้แทน เป็นอันตกลง ถ้าเช่นนั้นถ้าคนจรรยาจัดมันเป็นพลเมืองด้วยฤาเปล่า? มันก็เป็นเหมือนกัน ถ้าฉันนั้นทำไมจะไม่ให้มันมีเสียงถามมีความเห็นบ้าง? ตอบว่าเพราะเสียงของมันเป็นเสียงที่ผิด ที่ไม่ดี จึงไม่ควรฟัง เออ! ถ้าเช่นนั้นก็แปลว่าคนบางคนพูดฤคฤคควรเชื่อถือและทำตาม บางคนก็ไม่ควรเชื่อฟังและไม่ควรทำตาม ถ้าเช่นนั้นก็แปลว่าคนไม่เท่ากันสิ ไม่เสมอหน้ากันสิ? ถ้าเช่นนั้นผิดอะไรกันกับเดิวนั้นเล่า? เรื่องนี้ชอบกลอยู่ ยิ่งคิดไปคดียิ่งวนเวียนมากขึ้นทุกที

“มาสาสนาทั้งปวง” ข้อ ๕ เลิกสาสนาทั้งปวง เพราะเป็นการขัดแก่ความเจริญของคน เป็นการบังคับจิตใจให้คิดในทางแคบ และเป็นบรรทัดให้เดินไปได้เฉพาะทางเดียว เป็นเครื่องบีบสมองคนไม่ให้ใช้ความคิดของตนเต็มที่ ๆ มีอยู่ — ข้อนี้ความเห็นของเรามีอยู่อย่างไรรู้ก็ได้แสดงไว้โดยยี่ชยาวและละเอียดละออใน “ปลุกใจเสือป่า” บทที่ ๕ แล้ว ไม่จำเป็นต้องกล่าวซ้ำในที่นี้อีก แต่จะมีข้อกล่าวเพิ่มเติมได้อีกหนึ่งก็คือ ผู้ที่จะคิดจัดการปกครองให้เป็นไปตามทางแห่ง “โสเชียลิสต์” จำจะต้องคิดทำลายสาสนาเสียก่อน เพราะสาสนาและนัก

บวชทั้งปวงคงจะเป็นผู้ที่มีความนิยมในราชาธิปไตย ไม่ว่าชาติใดภาษาใด เพราะฉะนั้นผู้ที่คิดทำลายอำนาจแห่งราชาจึงต้องนับว่าศาสนาและนักบวชเป็นเครื่องกีดขวางอย่างสำคัญในทางเดินของเขา และเป็นกำลังสำคัญอัน ๑ ของราชา เพราะพระสงฆ์และนักบวชเป็นผู้ที่มีโอกาสชักจูงนำใจพลเมืองให้ไปปฏิบัติตามทางความคิดความเห็นของตนเป็นอันมาก

“รัฐบาลเลียงเต็ก” ข้อ ๖ การเลี้ยงเด็กเป็นปัญหาสำคัญอีกอัน ๑ ซึ่งอยู่ในความดำริห์ของพวกโซเซียลิสต์ เมื่อจับคิดเรื่องนั้นขึ้น เขาก็พยายามที่จะจับต้นเหตุแห่งความไม่เรียบร้อยต่าง ๆ อันเกี่ยวเด็ก เช่น :-

- (๑) เด็กตายมากกว่าที่ควรจะตาย
- (๒) เด็กมีร่างกายไม่แข็งแรงฤๅไม่สมประกอบ
- (๓) เด็กมีโรคเรื้อรังประจำตัวมาแต่กำเนิด
- (๔) เด็กมีจิตทรทุพผลภาพ (เบาเต็งฤๅโง่เขลาเกินประมาณ) ฤๅเสียจริตมากและน้อย
- (๕) เด็กเป็นผู้ร้ายฤๅเป็นคนจรจัด

ทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นข้อสำคัญ อันหาทางแก้ไขมามากแล้ว ยังไม่สำเร็จเรียบร้อยได้ พวกโซเซียลิสต์จึงพยายามสอดส่องมองหาเหตุ ๕ เมื่อจับต้นเหตุได้แล้ว จึงจะคิดหาทางแก้ไขต่อไป เขาเดาต้นเหตุว่า จะเป็นเพราะผู้ที่เป้นพ่อแม่ของเด็กไม่เป็นผู้ที่สมควรจะมีพิชพรรณ เพราะมีโทษภัยอยู่ในตัวต่าง ๆ เช่น มีโรคเรื้อรังอยู่แล้ว มีพิษเสีย

จริตอยู่แล้ว ร่างกายอ่อนแออยู่แล้ว เป็นคนที่ประพฤตินั้นเป็นตัวอย่างไม่ดีแก่บุตร เหล่านี้เป็นอาทิ เมื่อจับเค้าได้ดังนี้แล้ว จึงมีความคิดจะแก้ไขตัดทางที่จะให้โทษลงดังต่อไปนี้ คือ

(ก) รวมผู้หญิงที่มีร่างกายบริบูรณ์ และจิตรก็บริบูรณ์ไว้ในที่แห่ง ๑ กำหนดให้ชายที่มีกายบริบูรณ์และจิตรบริบูรณ์เข้าไปหาและสังวาสกัน ตามวิธีผสมสัตว์ ไม่ให้อยู่ด้วยกันเป็นคู่ผัวตัวเมีย เมื่อเกิดบุตร รัฐบาลก็รับเป็นธุระเลี้ยงดูและให้ได้รับความศึกษาฝึกฝนอย่างดีที่สุด เพื่อให้เป็นพลเมืองที่ดีต่อไป ความคิดอันนี้แลดูเผิน ๆ ก็ดีมาก เพราะเหตุว่า:-

- (๑) จะเป็นที่น่าใจได้ว่า บิดามารดาของเด็กเป็นผู้ปราศจากโรคภัย อันจะเป็นพันธุกรรมติดต่อไปถึงเด็ก
- (๒) เด็กจะได้รับความศึกษาและฝึกฝนเท่ากันหมด
- (๓) จะตัดทางที่เด็กจะแลเห็นความชั่วของบิดามารดาและประพฤตินั้น แต่ความเสียก็มีอยู่เหมือนกัน ที่เป็นข้อสำคัญคือ :-

- (๑) ผู้หญิงต้องเป็นผู้ที่สังวาสสำส่อน และการสำส่อนนั้น แพทย์ว่าอาจที่จะให้โทษได้หลายประการ
- (๒) หญิงที่ไม่อยากมีลูก เพราะเป็นผู้ที่มีราคะจริตมีกรรมเสียแล้วจะเสียเวลา ต้องงดการเสพเมถุนนั้น ก็อาจที่จะมีได้ และไม่มีสิ่งไรที่จะบังคับให้มีลูกได้ นอกจากที่หญิงจะเต็มใจ หญิงที่มีลูกที่ยอมสืบทอดความลำบาก

ในการคลอตลุก โดยมากก็เพราะหวังจะได้ไชยชมลुक
 ฤมิจนนั้นก็เพราะหวังให้ผิวมีความรักตัวยิ่งขึ้น แต่
 เมื่อตัดเครื่องพ้อใจ ๒ อย่างนี้เสียแล้ว หญิงก็คงจะ
 แลเห็นอยู่ แต่ทุกขเวทนาแห่งการคลอตบุตร เมื่อ
 เปรียบกับส่วนสุขเวทนาแห่งการเสพเมถุนแล้ว ก็
 เห็นสุขนั้นเป็นสิ่งพึงปรารถนายิ่งนัก ก็ถ้ายิ่งได้สุขอัน
 นั้น โดยไม่ต้องได้รับทุกข์ภายหลังด้วยก็ยิ่งดี เพราะ
 ฉะนั้นหญิงที่อยากมีลูกจะน้อยส่วนนัก เมื่อเป็นเช่นนั้น
 แลแล้วก็คงจะเสียประโยชน์แห่งชาติเป็นแน่แท้

- (๓) การตัดทางที่เด็กจะได้แลเห็นความประพฤติไม่ดีของ
 บิดามารดานั้น ก็เป็นอันตัดทางที่จะได้แลเห็นตัว
 อย่างในทางที่ดีด้วย ผู้ที่รัฐบาลจะจัดไว้ให้มีหน้าที่
 เลี้ยงดูเด็กนั้น อย่างไร ๆ ก็คงจะกระทำหน้าที่แทนไม่
 ได้ดีเท่า เพราะขาดความรักความเอ็นดู อันบิดา
 มารดาย่อมมีแก่บุตรของตนเอง

ความเสียหายและบกพร่องเหล่านี้ เมื่อมาข้างหน้าหนักก็เห็นได้ว่า
 มากอยู่ เกือบจะเอาเป็นแน่ได้ว่าลบล้างกับคุณที่ได้พรรณนามาแล้ว
 พวกโสเซียลิสต์คณะ ๑ จึงคิดขึ้นเป็นทางผ่อนผัน คือ

- (๒) ผู้ที่จะเป็นสามีภริยาให้ทำสัญญากัน เหมือนทำสัญญา
 อย่างอื่น ๆ คือสัญญาว่าจะอยู่กินด้วยกันมีกำหนดเท่านั้น ๆ ปี เมื่อ
 ครบกำหนดปีที่สัญญากันไว้แล้ว ถ้าไม่พอใจจะอยู่กินด้วยกันต่อไปก็

เล็กกัน โดยไม่มีความเสียหายต่อกันทั้ง ๒ ฝ่าย ถ้าพอใจจะอยู่ด้วยกันอีก ก็ต่อสัญญากันอีกได้ แบบนี้ไทยเราใช้กันอยู่แล้ว แต่ที่ใช้นั้นไม่ใช่เพราะนึกถึงประโยชน์นึกว่าเป็นคุณอย่างใด เป็นแต่เป็นการสะดวกที่ใช้กันไปเท่านั้น แต่ส่วนข้างฝรั่งนั้น เมื่อจะทำอะไรต้องพยายามอธิบายคุณทั้งนั้น เขาจึงอธิบายไปว่าการที่แต่งงานแล้วผูกติดกันไปตลอดชีวิตนั่นเป็นอันผิด “กฎแห่งธรรมตา” (ลอ อ็อฟ เนเซอร์) เพราะธรรมต่าย่อมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เป็นเนืองนิตย์ ถึงดวงจิตมนุษย์ก็ย่อมเปลี่ยนแปลงไปเหมือนกัน เพราะฉะนั้นผู้หญิงกับผู้ชายที่ดวงจิตเปลี่ยนแปลงไปจนไม่รักกันแล้ว ถ้าขึ้นให้อยู่ด้วยกันก็คงจะไม่เว้นการทะเลาะวิวาทกัน การทะเลาะวิวาทกันนั้น ก็คือทำตัวอย่างไม่ดีให้ลูกเห็น ทำให้ลูกดูถูกบิดามารดาอันเป็นผู้ควรจะนับถือ แล้วก็เลยให้ผลร้ายต่อไป คือเมื่อเติบโตใหญ่ขึ้นแล้วก็จะไม่มีสัมมาคารวะเหลืออยู่ในดวงจิต และจะไม่รู้จักนิยมในการผ่อนผันให้ตามใจผู้ใดเลย เพราะแต่เล็กแต่น้อยก็เคยเห็นบิดามารดาต่างคนต่างจะเอาอย่างใจตน ไม่ยอมผ่อนปรนให้กันและกันเลย เพื่อจะป้องกันผลร้ายอันกล่าวมาแล้วนี้ จึงคิดให้โอกาสแก่หญิงชายที่สนรักกันแล้วนั้น ให้พรากไปเสียจากกันได้โดยสะดวก แต่เมื่อจัตวัติสัญญาขึ้นเช่นที่กล่าวมาแล้วนั้น ก็มีใช้ว่าจะเปนอนันได้วินิจัยปัญหาไปได้เด็ดขาดถึงที่สุดทีเดียว ก็จะมีปัญหาเรื่องลูกที่จะต้องวินิจัยต่อไปอีก ปัญหาหนึ่งเท่าที่เราแลเห็นอยู่ก็มีอยู่ ๓ ทาง คือ

(๑) แบ่งกันไปให้ทั้ง ๒ ฝ่าย เช่น ลูกชายมอบให้พ่อ ลูก

หญิงมอบให้แม่ จนเป็นต้น แต่ถ้าทำเช่นนั้นก็จะเป็เหตุให้วิวาทกัน ได้มากมาย ช่างเมื่ออาจจะร้องว่า เมื่อตนแก่ชราหาผ้าไม่ได้อีกแล้ว จะมีความจำเป็นอย่างยั้งที่จะต้องเอาใครยลูกชายเป็นผู้ปฏิบัติ เพราะลูก ผู้หญิงจะไปมีผ้าก็งไม่ได้อยู่กับมารดา และอย่างไร ๆ กำลังก็สู้ลูกชาย ไม่ได้ จนเป็นต้น ก็คงจะเป็นทางแก่งแย่งกัน อันจะวินิจฉัยให้ปรองคองกันได้ยาก

(๒) มอบให้แม่เป็นผู้เลี้ยงลูกของตนทั้งหมด ทั้งหญิงชาย ทางนี้ก็เป็นแบบซึ่งเป็นอยู่บังคับแล้ว หญิงที่เป็นหม้ายก็ต้องเลี้ยงลูกของ ตนอยู่โดยลำพังแล้ว แต่มีข้อ ๑ ซึ่งเลี้ยงไม่พััน คือแม่หม้ายลูกติดถึง ในเวลานี้ก็หาผ้าใหม่ยากอยู่แล้ว หญิงที่ผ้าวยาก็เช่นกัน อันเป็นสิ่ง ควรวิตกของผู้หญิงที่จะมีผ้าอยู่ แต่ในกาลบัดนี้หญิงที่มีผ้ามีที่หวังและ มั่นใจอยู่ว่า ถึงจะมีลูกก็คนก็ไม่เสียประโยชน์ตน เพราะผ้าคงเลี้ยงดู ต่อไป ไม่ต้องเป็นห่วงในเรื่องลูกเต้า แต่ถ้าใช้วิธีทำสัญญาอันข้าง ผู้ชายอาจจะบอกเลิกเสียได้ตามใจแล้ว ก็จะเกิดต้องมีความวิตกว่า ถ้า ผ้าบอกเลิกเสียแล้ว จะหาผ้าใหม่ได้ฤาไม่ ถ้าหาได้ก็เป็นเคราะห์ดี แต่ถ้าหาไม่ได้ การเลี้ยงลูกก็จะเป็นอันต้องตกหนักอยู่ที่ตัวคนเดียว และลูกนั้นเองจะเป็นสิ่งซึ่งทำให้ราคาของตนตกต่ำไป จะทำให้หาผ้า ใหม่ยากเข้า เพราะฉะนั้นผู้หญิงก็จะไม่มีใครอยากมีลูก คงเป็นไปดั่งว่า มาแล้วในข้างต้นนี้

(๓) ให้รัฐบาลรับเลี้ยงลูก ก็คงมีโทษอย่างที่ได้แสดงไว้แล้ว ในข้อก่อนนี้เองอีก ก็คงจะเป็นผลให้ผู้หญิงไม่อยากมีลูก เพราะจะ

ได้รับความทุกข์โดยมิได้รับความสุขความปลื้มใจตอบแทนให้เพียงพอ
กัน ดังได้พรรณนามาครั้ง ๑ แล้ว ทั้งเด็กก็จะขาดความรักและความ
เอ็นดูอันจะควรได้รับแต่บิดามารดาด้วย

การรับเลี้ยงเด็กรวมกัน ดังกล่าวมาแล้ว^{นี้} มีโทษดังได้แสดงมา
แล้วข้างบน^{นี้} แต่ไม่ใช่จะเป็นของไม่ควรทำ^{ริ} ที่จริงเป็นของควร
ทำ^{ริ} แต่ควรผ่อนผันทำแต่พอควร คือไม่ควรวางลงไปเป็นกฎ
แน่นอนว่าจะต้องรับเอาเด็กลูกพลเมืองทุกคนมาเลี้ยงไว้ทั้งหมด เด็กที่
บิดามารดาเป็นคนก็สมควรที่จะเลี้ยงบุตรได้ก็ควรให้เลี้ยงต่อไป แต่ถ้า
เป็นคนที่ไม่สมควร เพราะเหตุใดเหตุ ๑ เช่นเป็นคนที่มีประพฤติดัน
ไม่ดีจะทำให้เด็กพลอยเสียคนไป ถ้าไม่สามารถจะเลี้ยงเด็กลูกตนได้
เพราะจนฤเพราะจริตพิการ ดัง^{นี้}เป็นต้น ก็จะเป็นการสมควรที่จะ
คิดอ่านรับเอาเด็กมาเลี้ยงแทน เพื่อเด็กจะได้มีโอกาสเป็นพลเมืองดีได้
ถ้าเห็นว่าเด็กเป็นคนพิการในร่างกายฤในจิตร ก็จะได้มีโอกาสรักษา
พยาบาล ถ้าสุดที่จะเยียวยาก็จะได้เก็บเสียทีเดียว เพื่อมิให้มีโอกาสไป
เพาะพืชพรรณมนุษย์อันไม่สมประกอบต่อไปอีก แต่การอันนี้รัฐบาล
อาจที่จะทำได้โดยไม่จำเป็นจะต้องเปลี่ยนลักษณะปกครองให้เป็นทาง
“ โสเซียลิสต์ ” เลย

วันเสาร์ที่ ๒๑ — (เขียนเรื่อง “ โสเซียลิสต์ ” ไว้เมื่อวานนี้
ยังค้างอยู่ จึงต่ออีกวันนี้)

ความต้องการของพวกเขา “โสเชียลิสต์” ในกาลบัดนี้—เรื่อง “เจ้าของทุนกับคนงาน” ความนิยมของพวกเขาโสเชียลิสต์ก็มีองค์สำคัญอยู่ ๒ ประการดังได้พรรณานามาแล้วนั้น หากจะมีกิ่งก้านสาขา ฤาออกลูกออกดอกไปอีก ก็คงจะไปตามกาละเทศะและเหตุการณ์อันจะได้บังเกิดมีขึ้น เช่นที่ในประเทศยุโรป มีอังกฤษเป็นต้น ก็กำลังอะอะกันอยู่ด้วยเรื่องแก่งแย่งกันในระหว่างคนงานกับเจ้าของทุน คือใจความที่ร้องนั้นก็มีอยู่ว่า คนงานเป็นผู้ออกแรงทำการงานให้สำเร็จไป แต่ส่วนกำไรนั้นไปตกอยู่แก่เจ้าของทุนเสียเป็นส่วนมากกว่าที่ควรจะเป็นไป ผู้ออกแรงควรจะได้รับส่วนแบ่งในกำไรอันเกิดมาจากผลแห่งนำพักนำแรงนั้นให้มากกว่าที่ได้เดี๋ยวนี้ เป็นอันแบ่งมนุษย์ในโลกออกเป็น ๒ จำพวกที่เดียว คือพวกเจ้าของทุน กับพวกคนงาน การที่เขาแบ่งเอาเองเช่นนี้ ถ้าจะคัดค้านก็ได้มาก เพราะจะชี้ดเส้นลงไปอย่างไรว่าใครเป็นพวกเจ้าของทุน ใครเป็นพวกคนงาน ที่ว่าพวก “เจ้าของทุน” ในที่นี้ ต้องแปลว่าผู้ที่มีอำนาจที่จะจ้างฤาจะไล่คนงานได้ ก็ถ้าอย่างผู้จัดการโรงงานนั้นจะนับว่าอยู่ในพวกไหน เพราะผู้จัดการมีอำนาจที่จะไล่คนงานออกได้ แต่ตัวผู้จัดการนั้นเองก็เป็นลูกจ้างของบริษัทผู้เป็นเจ้าของโรงงาน และอาจที่จะถูกไล่ได้เหมือนกัน เท่านี้ก็แลเห็นได้แล้วว่าชี้ดเส้นยาก อีกข้อ ๑ ที่กล่าวว่าผู้เป็นเจ้าของทุนใช้อำนาจแห่งทุนนั้นเป็นเครื่องบีบบังคับคนงานให้ทำงานเพื่อหาเงินมาเข้ากระเป๋าของเขาเองฉนั้น ความจริงก็มีอยู่บ้าง คือเจ้าของทุนบางคนให้สินจ้างแก่คนงานน้อยที่สุด ฝ่ายคนงานครั้นจะไม่ยอมรับก็จะอดตาย จึง

จำใจต้องรับ เพื่อป้องกันการรกดขี่เช่นนั้น รัฐบาลเขาจึงอนุญาตให้พวก
 คนงานตั้งพานิชสมาคม (เตรีตส์ยูนีเยน) ขึ้น สำหรับอุทหนุนพวก
 คนงานเปเนแพนท ๆ ไปตามงานที่ทำ สมาคมเหล่านี้มีหน้าที่ช่วยเหลือ
 คนงาน เปนเสียงช่วยพูดจาขอร้องต่าง ๆ ในเรื่องเพิ่มสินจ้างฤลต
 เวลาทำงานเปนต้น เมื่อพูดจากันไม่เป็นที่ตกลงก็ชวนกันหยุดงาน
 (“ สไตรค์ ”) เมื่อหยุดงานเข้าแล้วที่เจ้าของทุนต้องยอมตามไปนั้นโดย
 มากเพราะถ้าจะไม่ยอมตามก็จะยิ่งขาดทุนมากขึ้น แต่เปนครรรมดานิสัย
 คน ถ้ายิ่งได้ก็ยิ่งประสงค์มากขึ้น คนงานก็ขอสินจ้างขึ้นมากขึ้นทุกที
 จนผู้จ้างร้องว่าถ้ายอมให้ก็เป็นอันไม่มีกำไรเหลือเลยเปเนแน่แท้ ฝ่าย
 พวก “ โสเซียลิสต์ ” ร้องว่า เจ้าของทุนจะเอากำไรให้มากมายเกิน
 ไปนัก ได้ทุนคืนและมีดอกเบียเล็กน้อยก็พอแล้ว และร้องว่าการที่ผู้มี
 ทุนรวมทุนกันเข้าตั้งโรงงานใหญ่ ๆ นั้น เปนการแย่งส่วนทรัพย์สินซึ่งคน
 งานควรจะได้มาโดยตรง คือเปนต้นว่าช่างเหล็ก ถ้าเมื่อทำเครื่องเหล็ก
 แล้วได้ขายตรงต่อผู้ต้องการเครื่องเหล็กแล้ว จะเปนประโยชน์ทั่วถึงกัน
 ผู้ที่ทำเครื่องเหล็กก็จะได้รับเงินเต็มเม็ดเต็มหน่วยตรงจากผู้ซื้อ ฝ่ายผู้
 ซื้อก็จะเชื่อได้แน่ว่าไม่ต้องซื้อของแพงกว่าที่จำเป็น ถ้ามีผู้ออกทุนทำ
 โรงงานนั้นมาอยู่ไกลางระหว่างผู้ทำกับผู้ซื้อ เงินที่ย่อมจะไปตกอยู่
 เสียที่คนกลางส่วน ๑ ไม่มากนักน้อย เพราะฉนั้นคนซื้อก็ต้องซื้อโดย
 ราคาแพง คนทำก็ต้องได้รับสินจ้างไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย เมื่อเปนอยู่
 เช่นนี้แล้วพวก “ โสเซียลิสต์ ” จึงร้องขอจะให้เลิกคนกลาง คือผู้มี
 ทุนที่เป็นเจ้าของโรงงานใหญ่ ๆ นั้นเสีย แต่มีผู้คัดค้านว่า ถ้าเลิก

โรงงานเสียแล้ว จะกลับเป็นโทษแก่การค้าขาย ผู้มีทุนเหล่านี้ทำคุณให้แก่การค้าขาย คือ

(๑) การบางอย่าง ของบางอย่าง ต้องมีทุนจึงจะทำได้ ถ้าไม่มีทุนลงเสียบ้างเลยแล้ว ก็ไม่อาจที่จะทำไปให้สำเร็จได้โดยเรียบร้อยฤาโดยรวดเร็วได้ ถ้าแม่จะให้คนงานต่างคนต่างลงทุนเองและเมื่อได้กำไรมาก็แบ่งกำไรกันเองฉนั้น ก็เป็นหนทางอัน ๑ ซึ่งอาจจะพอจัดไปได้ แต่คนชั้นที่เป็นคนงานโดยมากก็เป็นแต่ผู้หาเช่ากินค่า ไม่มีทุนรอนเหลือก็มากนักน้อย และตามที่สังเกตดูก็จะเห็นได้ว่า ทุนรอนถ้ามีเหลืออยู่ในมือก็มักจะพอใจใช้ไปในทางหาความสุขในส่วนตัวเป็นพื้น ที่จะไปอธิบายให้แลเห็นจริงตามว่าควรเอามาลงทุนทำการอะไร ๆ ที่จะงอกงามดีนั้น เป็นการยาก เขาคงจะตอบว่าเงินของเขา เขาได้มาด้วยน้ำพักน้ำแรง เมื่อได้ทำงานการมาเหน็ดเหนื่อยมากแล้ว ก็ต้องการมีเล่นหัวพอให้สบายกายสบายใจบ้าง เขาจะใช้เงินเพื่อหาความสำราญบ้างถึงนี้ ก็เพียงเขาไม่ช้ เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ต้องหันเข้าไปเล่นกับผู้มีทุนกองอยู่ อันเขาจะไม่ต้องจับจ่ายใช้สอยไปในทันที เมื่อเราไปเอาทุนของเขามาลงเช่นนั้นแล้ว ก็ต้องให้เขามีโอกาสได้ทุนของเขาคืน และต้องให้เขาได้กำไรพอเป็นผลประโยชน์แก่เขาบ้าง เขาจึงจะเต็มใจให้เราใช้เงินของเขา

(๒) การบางอย่าง ต้องหาไครยแรงคนมาก ๆ ทำพร้อม ๆ กัน จึงจะสำเร็จไปได้โดยเร็วและไม่เปลืองมาก การใหญ่ทั้งปวงคง

ต้องเป็นเช่น^{๕๕๕}นั้น ถ้าจะปล่อยแต่ลำพังคนงานแล้วก็จะไม่สำเร็จไป
 ได้ เพราะขาดผู้ปรองดองสม เช่นการต่อเรือ ถ้าไม่มีโรงงานรับต่อเรือ
 อยู่แล้ว ผู้ที่ต้องการเรือก็จะต้องไปเที่ยวซื้อของต่าง ๆ หลายแห่ง
 หลายหน ซื้อเหล็กแห่ง ๑ ไม้แห่ง ๑ ทองเหลืองแห่ง ๑ ฯลฯ แล้ว
 เอามาคุมเข้าเองเป็นเรือทั้งนี้ ก็จะเป็นการซ้ำเติมที และจะเปลืองเงิน
 มากด้วย เพราะจะตัดทอนผ่อนผันอะไรก็ไม่ได้ ตกกลางคนโดยมากจะ
 เป็นผู้ต้องได้รับความเดือดร้อน และเมื่อเห็นว่าการต่อเรือเป็นการ
 ลำบากถึงเพียงนี้ก็จะพากันเซ็ด ไม่ใคร่จะอยากต่อกันอีก คนงานเองก็จะมี
 งานทำน้อยลงตามส่วน เป็นอันเสียประโยชน์เหมือนกัน การที่จะให้
 คนงานคิดรวมกันเข้าเอง และใช้กำลังรวมอันนั้นเองนั้น ก็ยากที่จะ
 ทำไปได้ เพราะขาดหัวหน้าที่จะเป็นผู้ออกความคิดจัดวางการให้ทำติด
 ต่อกันในแต่ละต่าง ๆ ผู้ที่จะเป็นหัวหน้านี้จะเลือกเอาใคร ก็ต้องเลือก
 เอาผู้ที่จะได้รับผลอันดีที่สุดเมื่อการงานดำเนินไปได้ดีตามความปรารถนา
 ผู้ที่จะได้รับผลอัน^{๕๕๕}ดีก็ผู้ที่ได้ลงทุน^{๕๕๕}นั่นเอง เพราะถ้าไม่คิดจัดให้การ
 งานเดินไปให้ดีที่สุด ตนก็จะต้องขาดทุนเอง

(๓) คนโดยมากที่เป็นชั้นคนงาน เป็นนายตนเองไม่ได้

โดยมากมีแต่กำลังกายฤๅฝีมือ ถ้าเป็น^{๕๕๕}ชั้น^{๕๕๕}อื่น^{๕๕๕}ก็^{๕๕๕}มี^{๕๕๕}วิชา^{๕๕๕}ความ^{๕๕๕}รู้^{๕๕๕}
 ในทางใดทาง ๑ แต่ไม่มีความสามารถพอที่จะใช้กำลังฝีมือ ฤๅวิชา
 ความรู้ของตนให้บังเกิดเป็นผลดีได้ ^{๕๕๕}ข้อ^{๕๕๕}นี้^{๕๕๕}ใคร ๆ จะพิจารณา พิเคราะห์
 ฤๅสังเกตดูก็คงจะแลเห็นได้ว่าเป็นความจริงเช่นนี้ แต่ถ้าจะยกอุทาหรณ์

เล่นสักอัน ๑ ก็ได้ ขอจงนึกดูถึงช่างไม้ อาจจะมีฝีมือเยี่ยมยอดก็ได้ แต่ถ้านบอกให้ทำเรือนไปหลัง ๑ โดยมีให้มีช่างเขียนฤชาช่างอื่นไปช่วยเลย ก็คงจะทำได้นั่นแหละ แต่คงจะเป็นเรือนที่น่าหัวเราะที่สุด อาจจะมีผิดส่วนหมดก็ได้อีก นี่เป็นตัวอย่าง อีกประการ ๑ เป็นนิสยคนชั้นคนงานมักพอใจหาเข้ากินค่า เพราะฉะนั้น ถ้าไม่มีคนคอยกำกับกวดให้ใช้ฝีมืออันดีที่สุด ก็คงจะทำแต่พอให้แล้ว ๆ ไป พอให้ได้สินจ้างมือ ๑ ๆ ไม่พยายามที่ทำให้เต็มฝีมือของตน และไม่อุสาหพาคเพียรหาวิชาให้ดีขึ้นอีกเลย

ผู้ที่ลงทุนให้การสำเร็จไปได้ และผู้ออกความคิดปรุงการงานใช้คนให้ทำงานเต็มฝีมือเช่นนั้น ถ้าจะไม่ให้เขาได้รับส่วนกำไรเป็นเครื่องบำรุงน้ำใจบ้างแล้ว ไกรจะมีแก่ใจเล่า

เรื่องนี้ถ้าจะอธิบายไปอีกก็ดูจะกว้างขวางใหญ่โตไป ไม่มีเวลาและน่ากระต่ายพ้อ จึงจำกัดงคไว้แต่เพียงเท่านี้

“โสเชียลิสต์” แท้ มีฤาไม่ ข้อความที่ได้กล่าวมาโดยสังเขปแล้วนี้ นับว่าเป็นความต้องการและร้องขอของพวก “โสเชียลิสต์” ในยุโรป แต่ต้องถามต่อไปอีกนิต ๑ คือ “โสเชียลิสต์” แท้ นั้น มีฤาไม่ ที่ว่า “โสเชียลิสต์” แท้ ในที่นี้ มุ่งความว่า เป็นคนที่ปราถนาความสุขแก่พลเมืองทั่วไปจริง และถือมั่นตาม “ศีล” ของโสเชียลิสต์จริงทุกข้อ ไม่มีความมุ่งประโยชน์แห่งตัวเองเลย ไม่ใช่เป็นโสเชียลิสต์ เพราะมุ่งจะหาข้อเสียฤาอำนาจส่วนตัว และถึงอย่างไร ๆ ก็ไม่เปลี่ยนแปลงความคิด ฤาเลียงออกจาก

คณิสเชียลิสต์ ทั้งการที่เป็นโศเชียลิสต์นั้นไม่ใช่เพราะความ
แค้นฤฤคยาส่วนตัว ส่วนในยุโรปนั้น เขามีจริงอยู่บ้างฤไม่ก็รู้
 เขายาก แต่ที่ไต่เห็น “โศเชียลิสต์” เปลี่ยนความคิดนั้นหลายคนมา
 แล้ว ผู้ที่เปลี่ยนความคิดนั้น มักจะเป็นเพราะพะเอินไปกลายเป็นผู้มี
 ทุนขึ้น ก็ออกจะใจหายเมื่อนึกไปถึงการเฉลี่ยทรัพย์สิน ในเร็ว ๆ นี้เอง
 ได้อ่านหนังสือพิมพ์อังกฤษฉบับ ๑ เล่าถึงการปกครองในมณฑล
 โคลัมเบีย ประเทศคานาดา ว่ามีปาร์ลiment มีสมาชิก ๔๒ คน
 เป็นกักคอนเซอร์วาติฟ ๓๘ คน เบนดิเบรล ๒ คน โศเชียลิสต์
 ๒ คน แต่ต่อมาสมาชิกที่เป็นลิเบรลได้ย้ายไปเข้ากักคอนเซอร์วาติฟ
 เสียคน ๑ กับโศเชียลิสต์คน ๑ ได้ซื้อชายที่ดินมีกำไรรายใหญ่จนเป็น
 เสรัฐ นับว่ากลายเป็น “เจ้าของทุน” ไปเสียแล้ว จึงลาออกจาก
คณิสเชียลิสต์เสียแล้ว เรื่องนี้ก็เป็นอย่างอันที่อื่น ๑ ซึ่งทำให้
 เห็นได้ว่า ลัทธิ “โศเชียลิสต์” นั้น ไม่ใช่ลัทธิที่คนจะถ้อยยืนไป
 ได้จริง ๆ นัก จะถ้อยอยู่ได้ด้วยความเต็มใจจริง ๆ ก็เมื่อยามขัดสน
 และแลเห็นคุณแห่งการเฉลี่ยทรัพย์สินนี้ เพราะตนไม่มีทางที่จะขาดทุน
 ได้เลยในการเฉลี่ย มีแต่จะได้กำไรเท่าเดียว แต่พอเมื่อใดมีทำทางที่
 อาจจะต้องเข้าเนื้อบ้างแล้ว ก็เปลี่ยนความคิด เมื่อกล่าวขึ้นเช่นนี้คง
 จะต้องมิผู้แย้งขึ้นบ้างว่า ผู้ที่มีทรัพย์สินมาก ๆ แต่ที่มิความเห็นอกพวก
 โศเชียลิสต์ก็มีอยู่หลายคน จริงอยู่ แต่คนพวกนั้นก็ยังมีได้เอาทรัพย์สินของ
 ตนออกมาเฉลี่ยตามลัทธิของโศเชียลิสต์ ครั้นทักท้วงขึ้นในข้อนี้เขาก็
 แก้วไปว่า การที่ตัวเขาจะเฉลี่ยในกาลบัดนี้จะมีประโยชน์อะไร เพราะ

เสรีอื่น ๆ ก็ยังคงมีอยู่ สู้ให้ตัวเขารวบรวมทรัพย์สินไว้ “เพื่อใช้ให้เป็นประโยชน์แก่พลเมืองมากที่สุดที่จะเป็นไปได้ดีกว่า ต่อเมื่อพวกโซเซียลิสต์มีอำนาจบังคับให้คนทั่วไปเฉลี่ยทรัพย์สินได้แล้ว ตัวเขาก็จะเป็นคนแรกคน ๑ ที่จะนำทรัพย์สินมาเข้ากองกลาง” การเป็น “โซเซียลิสต์” ชนิดนี้ ใคร ๆ ก็เป็นได้ ไม่เห็นจะยากเย็นเข็ญใจอะไร ถ้าใครหน้าก้านพอก็เป็น “โซเซียลิสต์” ชนิดนี้ได้หากินล่อน ๆ หาซื้อสก ๆ แท้ ๆ เมื่อตรวจดูแล้วเห็นว่า บุคคลที่พอใจประกาศตนว่าเป็น “โซเซียลิสต์” กงตกอยู่ในคน ๔ จำพวกคือ

- ๑) ผู้ที่ไร้ทรัพย์สิน และอุศยาผู้มีทรัพย์สิน เมื่อตนไม่มีก็ไม่อยากให้ผู้อื่นมี
- ๒) ผู้ที่มีความประสงค์จะหาซื้อ หาอำนาจ ในทางที่ต้งตน เป็นผู้สังสารคนจน และเป็นปากของคนจนและคนทำงาน
- ๓) ผู้ที่เป็นคนคิดฟุ้งสร้านและมีโวหารดี อยากจะแสดงโวหารและประสงค์จะแสดงอำนาจโดยทางเป่าฎาเขี่ยให้คนไม่พอใจ และก่อเหตุยุ่งเหยิงต่าง ๆ
- ๔) ผู้ที่มีความคิดหย่อนและสติหย่อน ได้ฟังเขาพูดก็หลงลมปากเขาไป คนจำพวกที่ ๔ นี้ มักเป็นคนที่ทำมาหาเลี้ยงชีพในทางที่ได้สินจ้างยอมเขี้ยว ฎาที่เอาสินจ้างของตนไปเปรียบกับสินจ้างของผู้ที่ทำงานอย่างอื่นเห็นว่าตนเสียเปรียบ เพราะได้ฟังคำคนช่างพูดอธิบายก็เชื่อโดยมิได้ใช้พิจารณาณ

ของตนเอง ไม่ได้ตีตรองดูให้ตลอดว่า งานที่ผู้อื่นทำนั้น จะหนักฤยากไปคนละทางกับงานของตน คนจำพวกนี้ ไม่น่าซ้ง น่าสงสารมากกว่า

เมื่อพิจารณาโดยย่อพอเป็นสังเขปจนนี้แล้ว ก็พอจะเห็นได้ว่า “โสเชียลิสต์” แท้ที่นี้เอาเป็นว่าไม่มีได้ เพราะฉะนั้นการที่จะปกครอง บ้านเมืองตามลัทธิของ “โสเชียลิสต์” แท้จริงนี้ ก็เป็นอันยังจะทำ ไม่ได้

“โสเชียลิสต์” ก็ เป็นอ้ตเรายแก่ชาติ แต่ถึงแม้ว่าจะ แลเห็นได้แล้วว่า “โสเชียลิสต์” แท้ ยังไม่มีก็จริง เราจะพากันลืม เสียไม่ได้เลยว่า “โสเชียลิสต์” เก็นนี้อาจที่จะทำความยุ่งเหยิงได้มาก อาจที่จะทำความวุ่นวายให้บังเกิดแก่ชาติได้เป็นอันมาก เพราะลัทธิ ของโสเชียลิสต์นั้น ถ้าได้คนอธิบายให้เหมาะ ๆ แล้ว ก็เป็นสิ่งที่น่าฟัง น่าเลื่อมใสเป็นอันมาก อาจที่จะพาเอาใจคนที่มีสติน้อยและโลภมาก ที่อยากทำงานให้น้อยที่สุดแต่ได้สินจ้างมากที่สุด ให้คิดตามเห็นตามนิยม ตามไปได้ เพราะฉะนั้น ผู้ที่ช่างพูดและมีโวหารดีอาจที่จะชักจูงและ เชี่ยวให้คนมาก ๆ คิดฟุ้งสร้านไปต่าง ๆ ทำให้รู้สึกความเดือดร้อนไป ต่าง ๆ รู้สึกว่าไม่ได้รับความยุติธรรม รู้สึกว่าผู้มีอำนาจกดขี่ ว่าถ้าเอียง ไม่ให้คนได้รับความเสมอหน้ากัน จนถ้านับหัวกันไปมาก ๆ พอก็อาจ ที่จะถึงให้คิดการกำเริบและก่อเหตุจลาจลได้เป็นแน่แท้ คนไทยเราณ ที่จริงมีอยู่เป็นอันมากที่หูเบา และยังมิผู้มาพูดจูงไปในทางที่ถูกใจก็ เห็นตามไป และเชื่อถือไปได้ว่า ถ้าแม้ได้จัดการเปลี่ยนแปลงลักษณ-

การปกครองได้แล้ว อะไร ๆ ก็จะเป็นไปตามความปรารถนาของตน
 ทุกอย่าง ในชั้นนี้ไทยเราก็ไม่ผิดอะไรกับพวกจีนที่ได้ไปนิยมเก๊กเหม็ง
 และที่เชื่อถืออย่างมั่นคงว่า บรรดาสิ่งใด ๆ ที่ตนปรารถนาก็จะได้
 และข้อที่เดือดร้อนก็จะผ่อนเป็นเย็น เมื่อเก๊กเหม็งได้ทำการสำเร็จแล้ว
 แต่ตามความจริงแม้เป็นรัฐบาลแล้ว จีนก็ยังมิได้รับความพอใจทั่วกัน
 เช่นที่คาดคะเนไว้ แต่ชั้นคนไทยชั้นใหม่โดยมากก็ไม่รู้ เพราะผู้ที่รู้
 และที่ได้เป็นผู้เอ้าเงินมาเป็นตัวอย่างนั้น ก็ไม่เล่าความบกพร่อง
 แห่งสิ่งซึ่งเขายกเอามาตั้งเป็นตัวอย่างขึ้นให้ใคร ๆ ฟัง คนจึงยังพากัน
 หลงนิยมจีนที่ตั้งรัฐบาลนั้นอยู่อย่างเดิม จึงต้องกล่าวว่าเป็อันตราย
 ใหญ่แก่ชาติอื่น ๑ ซึ่งจำเป็นที่จะต้องช่วยกันคิดป้องกันไว้โดยเต็ม
 สติกำลังของเราทุก ๆ คน ทางที่จะป้องกันนั้นคือเราทั้งหลายซึ่งแต่
 ก่อน ๆ มามีใครได้เอาใจใส่ในเรื่องเช่นนั้น จะต้องเริ่มเอาใจใส่ เริ่ม
 ศึกษาให้รู้ความจริง เริ่มไต่ตรองดูให้แลเห็นโดยถ่องแท้ว่า ลัทธิ
 “โสเชียลิสต์” นั้น จะให้คุณให้โทษเพียงไร ถึงเวลาฤยงที่จะใช้
 ลัทธิอันนั้น ถ้าใช้ลัทธิอันนั้นขึ้นในเวลานี้จะเป็ประโยชน์ให้คณะ
 รุ่งเรืองยิ่งขึ้น ฤยงจะมีผลตรงกันข้าม ส่วนเรานั้นเห็นว่าจะมีผลตรง
 กันข้าม เห็นว่าจะเป็เครื่องนำความแตกฉาน ความพินาศฉิบหาย
 มาสู่คุณ สู่ชาติ สู่บ้านเมือง จะเป็เครื่องทำลายอิศรภาพเป็นแน่แท้
 ถ้าเราทั้งหลายที่รักชาติพากันเพิกเฉยนอนใจเสียแล้ว ก็เสมอให้อโอกาส
 ให้หนอนบ่อนไส้เรา พวกโสเชียลิสต์ก็จะทำให้ไทยต่อไทยแตกกัน
 จะทำให้คนที่ต่างชั้นแต่เป็ชาติเดียวกันมีความฤยงเกลียดชังซึ่งกันแล

กัน และทำให้มุ่งล้างผลาญซึ่งกันและกัน เสมอๆ แห่ให้พี่น้องแตกกัน เหมือนพราหมณ์ผู้ฉลาดในอุบายโกง เข้าไปยุยงหมู่กษัตริย์ลิชชวีครึ่ง พุทธกาลให้แตกกัน คนที่คิดร้ายเช่นนี้ เอานามโสเซียลิสต์ห่มไว้ ประคองเสื้ออันงามเพื่อลวงตาคนให้หลงนิยม เพราะฉะนั้นจึงเป็นข้าศึก อันร้ายกาจและปราบปรามได้ไม่ถนัดนัก แม้จะใช้กำลังอำนาจฤอาญา ปราบอย่างปราบคนร้ายอื่น ๆ ก็ใช้ไม่ได้ เพราะจะยิ่งทำให้คนผู้เบา สติกลับนิยมนับถือว่าคนนั้นต้องถูกลงทัณฑ์เพราะเขาพูดจริง เพราะฉะนั้น ทางที่เราจะควรใช้ต่อสู้คนจำพวกนี้ก็ควรใช้วิธีเดียวกับเขา นั่นเอง ต้องใช้วิธีพูดอธิบายคัดค้านคำที่เขากล่าว แต่ไม่ใช่คัดค้านไปเฉย ๆ ต้องแสดงให้เห็นปรากฏด้วยว่าข้อความที่เขาถ่าวนั้น ถึงแม้ว่าจะเป็นความคิดอันดีก็ตาม แต่จะทำไปตามปากว่าได้จริง ๆ ถ้าฝ่ายเราแสดงให้เห็นแจ่มแจ้งได้ว่าจะเป็นไปได้แล้ว แลคนที่ฟังรู้สึกตัว ก็คงจะกลับความคิดเอง การที่จะบังคับให้คนกลับความคิดนั้นไม่ได้ ได้แต่จะชี้แจงให้เลเห็นเองว่าความคิดเดิมนั้นคลาดเคลื่อนไป เพราะเข้าใจผิดนั้นจึงจะกลับความคิดได้จริง ๆ ข้อสำคัญนั้นคือ ไม่ควรจะตัดทางมิให้คนแสดงความเห็น ตรงกันข้ามควรเปิดช่องให้แสดงความเห็น ฝ่ายเราก็จะได้ทราบได้ว่า ความเห็นนั้นคลาดเคลื่อนอย่างไร จะควรแก้ไขอย่างไรเพียงไร นี่เป็นหน้าที่สำคัญอันผู้ที่หวังในความสงบราบคาบของชาติบ้านเมือง ควรจะพยายามกระทำโดยเต็มสติกำลังและความสามารถของตน ในเวลานี้หมดเวลาที่จะชี้แจงแล้ว หมดเวลา

ที่จะปล่อยตามบุญตามกรรมแล้ว หมดเวลาแล้วที่จะพูดอย่างนิทาน
ยายกับตาว่า “ไม่ใช่กองการอะไรของข้า” คนเราทุกคนจะต้องเอา
เป็นกงเป็นการของตน เพราะถ้ามีฉนั้นทำเฉื่อยเฉะผลอ ๆ ไป ไม่ช้า
บ้านจะพังทับตัวเราทุกคนโดยจะหนีไม่พ้นเป็นแน่แท้

จดหมายเหตุร้ายวัน

รัตนโกสินทรศก ๑๓๑

ปีขวด บุลศักราช ๑๒๑๒

พุทธศตวรรษกาล ๒๔๕๕

เล่ม ๒

วันที่ ๑๕ มิถุนายน

ถึง

วันที่ ๒๐ ธันวาคม

สิงหาคม

กฎหมายว่าด้วยหนังสือพิมพ์และหนังสืออ่าน เรื่อง
 กฎหมายว่าด้วยเรื่องหนังสือพิมพ์และหนังสืออ่านนี้ ได้ตั้งกันขึ้นเป็น
 บัญชีในที่ประชุมที่ ๑ แล้ว และได้ตกลงกันว่าควรจะมี และว่าให้
 พระยาภักดีมานุชเป็นผู้ร่าง แต่การก็ยั้งค้างมา ตามที่เรานึกคาด
 คະเนเอาเองนั้น การที่ค้างอยู่บางทีจะเป็นด้วยพระยาภักดีมานุชจะยังชืด
 ลงไปไม่ถูกว่าจะเอาเพียงแค่นี้ เพราะกฎหมายเช่นนี้มีอยู่ด้วยกัน
 มากประเทศก็จริงอยู่ แต่ย่อมมีลักษณะต่าง ๆ กัน เช่นในประเทศ
 อเมริกาอังกฤษไม่สู้จะกวัดขั้นปานใดนัก มีข้อสำคัญอยู่ที่แต่เพียง
 ต้องมีปรากฏว่าผู้ใดเป็นผู้รับผิดชอบ เพื่อว่าถ้ามีเหตุต้องเป็นความใน
 โรงศาลก็จะได้มีตัวบุคคลเป็นโจทก์ฎาจำเลยได้ แต่ส่วนข้อที่จะลงเรื่อง
 อะไรแสดงความคิดเห็นอย่างไรบ้างนั้น ไม่มีกำหนดชืดขึ้นแปลกไปกว่า
 สามัญชนตามกฎหมายแผ่นดิน เพราะฉะนั้นถ้ามีเรื่องใดที่ก่อเหตุให้
 ต้องฟ้องร้องกันแล้ว เขาก็มีกักจับเอาเอดิเตอร์ ๑ ผู้จำหน่าย (บับลิ-
 เซอร์) ๑ กับผู้พิมพ์ เป็นผู้รับผิดชอบ และถ้าเป็นจดหมายฎาข้อ
 ความที่มีผู้แต่งลงนามแล้ว ก็เอาผู้แต่งรับผิดชอบด้วย ข้อที่หนังสือ
 พิมพ์ฎาหนังสืออ่านใดๆ จะต้องถูกฟ้องร้องได้ ก็คือกล่าวคำสบประมาท
 ประการ ๑ กล่าวคำหยาบคายโสมมอย่าง ๑ กล่าวยุ้งฎาชักชวนให้
 คนชืดขึ้นอำนาจแห่งเจ้าหน้าที่ปกครองอย่าง ๑ กล่าววาจาไม่ควรต่อ
 ศาสนาฎาสั่งที่มุนษนิยมเคารพนับถืออย่าง ๑ กล่าวยุ้งชักชวนให้คน

ก่อการจลาจลอย่าง ๑ กล่าววาทายุงชักชวนให้คนคิดขบถฤทำการ
 เป็นขบถอย่าง ๑ ความผิดเหล่านี้ก็ล้วนเป็นความผิดด้วยกฎหมาย
 แผ่นดิน ซึ่งใช้ทั่วไป ไม่ใช่เฉพาะสำหรับหนังสือพิมพ์เท่านั้น เพราะ
 ฉะนั้นก็พึงแลเห็นได้ว่า หนังสือพิมพ์ในอังกฤษและอเมริกา ก็นับว่า
 เป็นประหนึ่งบริษัทประกอบพานิชกรรมอัน ๑ ซึ่งต้องมีตัวบุคคลเป็น
 ผู้รับผิดชอบเหมือนอย่างบริษัทอื่น ๆ และต้องอยู่ในกฎหมายอย่าง
 เดียวกันกับบุคคลพลเมืองอื่น ๆ นับว่าเป็นอันไม่มีกฎหมายพิเศษ
 สำหรับหนังสือพิมพ์โดยเฉพาะก็ได้ แต่ในประเทศอื่น ๆ ในยุโรป
 หลายประเทศมีกฎหมายพิเศษสำหรับหนังสือพิมพ์ และมีเจ้าพนักงาน
 เป็นผู้ตรวจหนังสือพิมพ์ (เปร็สส์ เซนเซอร์) คอยกำกับตรวจตรามิให้
 ลงเรื่องซึ่งแสดงเลย ฤถ้าลงเรื่องเช่นนั้นไปแล้วก่อนที่ได้อนุญาต
 ก็เป็นหน้าที่ของเจ้าพนักงานผู้นั้นจะไปเก็บกวาดมาทำลายเสียให้หมด ฤ
 บางที่ทำลายเสียแต่เฉพาะตอนที่ไม่เห็นควรให้ลงนั้นก็ได้ เช่นในเมือง
 รัสเซีย มีข้อห้ามเป็นอันขาคมิให้ลงพระรูปพระเจ้าแผ่นดินฤพระ-
 ราชวงศ์ นอกจากที่ได้รับอนุญาต ทั้งนี้ก็เพื่อป้องกันมิให้เขียนรูปล้อ
 เล่น เป็นตลกคนองต่าง ๆ แต่เป็นธรรมดาเจ้าพนักงานย่อมต้องการ
 หาความชอบเกินไป เพราะฉะนั้นจึงมีเหตุที่ค่อนข้างจะขงัน ๆ อยู่บ้าง
 เช่นครั้ง ๑ หนังสือพิมพ์ “บั้นซ์” อังกฤษได้ลงพระรูปพระเจ้าแผ่นดิน
 รัสเซีย เป็นพระรูปใหญ่ทำท่ายกพระหัตถ์และทำพระโอษฐ์ประหนึ่ง
 กำลังร้องว่า “โอ!” ในรูปนั้นมีเป็นรูปเล็กเป็นเงา ๆ เป็นรูป
 พระเจ้าแผ่นดินเยอรมันชี้พระหัตถ์ให้เอาอาจารย์วิทยาลัยผู้ ๑ ไปขัง

ภายใต้รูปนั้นก็มีคำอธิบายว่า พระเจ้าแผ่นดินเยอรมนีหรืออาจารย์ผู้ ๑ ในการที่ได้เขียนหนังสือไปชมเซบัสตียนนิก ๑ และเจ้าของเซบัสตียนนิก จดหมายนั้นไปพิมพ์เป็นเครื่องประกาศการคำของเขา พระเจ้าแผ่นดิน เยอรมนีไม่เป็นที่พอพระทัยในการที่อาจารย์แห่งราชวิทยาจะไปช่วย ประกาศการคำ ทรงเห็นว่าเป็นที่เสื่อมเสียเกียรติยศแห่งวิทยาลัย จึง ตริสสั่งให้ลงโทษ หนังสือพิมพ์บั้นซ์เห็นชั้นจึงเขียนรูปขึ้น และได้มี เป็นถ้อยคำสมมุติว่าเป็นพระคำรัสแห่งพระเจ้าแผ่นดินรัสเซียว่า “เรา เองก็เป็นเจ้าแผ่นดินผู้ใช้อำนาจเต็มจริงอยู่ แต่ฉันข้าแผ่นดินของท่าน พระองค์นั้น (เยอรมัน) ทนทานท่านอย่างไรได้ โอ!” ถ้าจะพิจารณา ไปแล้วก็เห็นได้ว่า หนังสือพิมพ์บั้นซ์ไม่ได้ตั้งใจที่จะกล่าวติเตียน พระเจ้าแผ่นดินรัสเซียเลย มุ่งจะว่าสกิดพระเจ้าแผ่นดินเยอรมนีต่างหาก แต่เจ้าพนักงานตรวจหนังสือพิมพ์ของรัสเซียเห็นพระรูปพระเจ้าแผ่นดิน เป็นรูปเขียนขึ้น ไม่ใช่ตามพระรูปที่ฉายและอนุญาตไว้สำหรับลงใน หนังสือพิมพ์ จึงเอาหมึกดำทารูปเสียทั้งแผ่นก่อนที่จะอนุญาตให้กรม ไปรษณีย์ส่งไปให้แก่ผู้รับ หนังสือบั้นซ์ก็เลยสนุกทีเดียว คือฉายรูป หน้าหนังสือที่ถูกทาดำนั้น พิมพ์ลงในหนังสือพิมพ์และมีอักษรบอกไว้ ภายใต้ันนั้นว่า “พระรูปพระเจ้าแผ่นดินรัสเซียตามที่เจ้าพนักงานอนุญาต ให้หนังสือพิมพ์ใช้ลงในเมืองรัสเซีย” การที่เจ้าพนักงานได้ทำในครั้ง นั้น อันที่จริงก็โดยความมุ่งดี แต่กลับกลายเป็นทำให้เอิกเกริกยิ่งไป กว่าที่จะทงไว้ไม่เอาหมึกทาทับ การเอาหมึกทาทับนั้นมีบ่อยๆ ไม่ทาทับ แต่รูป ถึงหนังสือก็เคยได้เห็นถูกทามอมเสียทั้ง ๆ นำ ก็ตอนไหนมี

เรื่องราวอุกข์ความที่เจ้าพนักงานเห็นไม่สมควรก็ทำทัณฑ์บนนั้นเสีย ผู้ที่รับหนังสือพิมพ์ต่างประเทศในเมืองรัสเซีย ถูกเจ้าพนักงานทำหนังสือเสียๆ เช่นนี้เนื่องๆ ได้เคยได้ยินเสียงบ่นกันมาก บางทีก็มีเป็นพระรูปพระเจ้าแผ่นดินและพระราชวงศ์เป็นรูปหมู่ฉายโดยไม่รู้พระองค์บ้าง เราได้เคยเห็นเจ้าพนักงานที่เอาใจใส่ในหน้าที่เอาหมึกทาหน้าเสียทุกองค์ คงแต่ส่วนภาคตัวไว้ ดูเหมือนคนหัวขาด ช่างไม่ถูกในสายตาไทยเรา เสียเลย ออกรู้สึกว่าเขาความเคารพอย่างไรอยู่ นึกถึงการมอมพระรูป เช่นนี้ก็เลยทำให้นึกไปถึงตัวเองว่า ถ้าถูกมอมบ้างเช่นนั้น ก็จะนำรำคาญเหลือเกิน เพราะฉันจึงรู้สึกอยู่ในเรื่องกฎหมายหนังสือไม่น่าจะเอาอย่างรัสเซียให้ถึงเพียงนั้น และในรัสเซียเองก็เห็นอยู่แล้วว่า ทั้งมีกฎหมายหนังสือพิมพ์อย่างกวัดขั้นฉันนั้นแล้ว ก็ยังป้องกันการที่พวกจงผลาญ (ในฮิลิสต์) ประกาศชักชวนกันให้กระทำร้ายไม่ได้ ยังป้องกันการไม่ให้พวกนักเรียนประกาศบ้ออะไรต่าง ๆ ไม่ได้ การที่ห้ามมิให้หนังสือพิมพ์กล่าวถึงเรื่องพวกจงผลาญ ฤ็พวกใด ๆ ที่การชักชวนต่ออำนาจปกครอง ไม่ทำให้คนเหล่านี้สูญไปเลย เพราะฉันนั้นการที่มีกฎหมายหนังสือพิมพ์อย่างกวัดขั้นก็ไม่ให้ผลดีอันใด และเพราะเหตุฉนั้นแลจึงซัดซันยากนัก ว่าในเมืองเรานี้จะควรมีกฎหมายในเรื่องนี้เพียงไร จะต้องรอดูร่างของพระยากัลยาณก่อน

หน้าว่าง

จดหมายเหตुरายวัน

รัตนโกสินทรศก ๑๓๑

บ็ชวด จุลศักราช ๑๒๗๔

พุทธศตวรรษกาล ๒๔๕๕

เล่ม ๓

วันที่ ๒๑ ธันวาคม

ถึง

วันที่ ๓๑ มีนาคม

ธันวาคม

เรื่องใช้พุทธศักราชในราชการ เราได้แสดงความเห็นในที่ประชุมว่า ศักราชรัตนโกสินทร ซึ่งใช้อยู่ในราชการเดี๋ยวนี้ มีข้อบกพร่องสำคัญอยู่ คือเป็นศักราชที่สั้นนัก จะกล่าวถึงเหตุการณ์ใด ๆ ในอดีตภาคก็ขัดข้อง ด้วยว่าพากล่าวถึงเรื่องราวที่ก่อนสร้างกรุงขึ้นไปแล้วก็ต้องหันไปใช้จุลศักราชบ้าง มหาศักราชบ้าง และในข้างวัดใช้พุทธศักราช ฝ่ายคนไทยสมัยใหม่ที่อยากจะกล่าวถึงเหตุการณ์อันมีมาก่อนสร้างกรุงรัตนโกสินทรนี้ ก็มักหันไปใช้คฤศตศักราช ซึ่งคุณเป็นการเสียรัศมีอยู่ จึงเห็นว่าควรใช้พุทธศักราช จะเหมาะที่สุดด้วยประการทั้งปวง เป็นศักราชที่คนไทยเรารู้จักซึ้งมีทราบที่อยู่แล้ว ทั้งในประกาศใช้พุทธศักราชอยู่แล้ว และอีกประการ ๑ ในเวลานี้ก็มีแต่เมืองไทยเมืองเดียวที่มีพระเจ้าแผ่นดินถือพระพุทธานุชา คุณเป็นการชอบมาพากลอย่มาก ที่ประชุมเห็นชอบด้วย ตกกลงเป็นจะได้ประกาศให้ใช้พุทธศักราชตั้งแต่เมษายนศกหน้าเป็นต้นไป ในส่วนทางพุทธจักรเสด็จก็ทรงยอมแล้วว่าให้เริ่มปีวันที่ ๑ เมษายน เพราะกรมพระเทววงษ์ได้ทรงคำนวณดูตามทางบัญชีคุณ ได้ความว่า วันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราอันที่จริงตกในกลางเดือนเมษายน ที่ลลาคเคลื่อนเลื่อนเลยไปนั้น เป็นโทษแห่งประติทินที่เทียบผิดลลาคมาที่ละน้อย ๆ เท่านั้น

จดหมายเหตุร้ายวัน

พุทธศตวรรษกาล ๒๔๕๖

รัตนโกสินทรศก ๑๓๒

ปีที่ ๔ ในรัชกาล

เล่ม ๑

วันที่ ๑ เมษายน

ถึง

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน

เมษายน

คลังออมสิน วัน^๕ (ที่ ๖) หนึ่งวันหนังสือพิมพ์ได้เริ่มลงเรื่องคลังออมสินแล้ว โดยมากก็มีความเห็นียยาว แสดงประโยชน์ของคลังออมสินว่าจะเป็นเครื่องช่วยให้คนประหยัดทรัพย์เป็นต้น การที่หนังสือพิมพ์แพนดัวร์แสดงความเห็นตื้นตื้นคลังออมสินนี้ ไม่ทำให้เรานึกปลาดใจเลย เพราะเชื่ออยู่แล้วว่าฝรั่งเขาจะเข้าใจ

การใช้พุทธศักราช ยังมีข้อควรยินต้อีกข้อ ๑ คือการใช้พุทธศักราชนั้น คุติตรวดเร็วและแพร่หลายมาก

พฤศจิกายน

ได้ไปช่วยกะฐินราษฎร วันจันทร์ที่ ๓ - บ่ายวัน^๕นี้ได้ลงเรือไปเที่ยวเล่น พบเขากำลังแห่กะฐินที่เกาะใหญ่ จึงเข้าไปช่วยลากเรือกะฐินกับเขาด้วย เจ้าของกะฐินชื่อนายหรั่ง เขาจะไปทอดกัณฑ์ยมพวกเด็ก ๆ ผู้หญิงลูกหลานตาหรั่งที่พายเรือจูงเรือกะฐินอยู่นั้น ชวนเราให้ไปคุลิกะฐินเราจะเล่นฉลองกะฐินที่บ้านนายหรั่ง เราก็ไปกับเขา เขามีสวคมนตรีฉลองกะฐินก่อน พอสวคมนตรีแล้ว เขาก็ยกขนมจิ้นน้ำยามาเลี้ยง ขนมจิ้นของเขาแบ่งสด น้ำยาก็ทำดี กินได้อย่างอร่อยมาก กินเลี้ยงแล้วคุลิกะฐิน และเราได้แจกเสมา เด็ก ๆ เบียดกันจนร้นหักสืบตามได้ความว่าตาหรั่ง^๕อายุ ๘๖ ได้ขายนาคู่เงิน ๒ ชั่ง จึงทำบุญทอดกะฐิน เราก็ช่วยในการกะฐินด้วย คือออกเงินถวายพระองค์ละ ๔ บาท (มีพระรวม ๑๓ รูป) กับได้ให้เงินแก่ตาหรั่งเองอีก ๒ ชั่ง

จดหมายเหตुरายวัน

พุทธศตวรรษกาล ๒๔๕๖

รัตนโกสินทรศก ๑๓๒

ปีที่ ๔ ในรัชกาล

เล่ม ๒

วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน

ถึง

วันที่ ๓๑ มีนาคม

มกราคม

เบ็ดเตล็ด ถ้าจะสรุปรวมความรู้สึกและความเห็นในเรื่องงานเฉลิมพระชนมพรรษาป็นต้องนับว่าเป็นอันได้สำเร็จไปแล้ว โดยเรียบร้อยตีพอทีควรจะฟังหวังได้ และคุณทั้งหลายพากันพอใจแทบจะทั่วถึงกัน ถ้าหากจะมีผู้ที่ไม่พอใจอยู่บ้างก็จะเป็นส่วนน้อย และจะเป็นพวกที่มีความอิจฉาเป็นเจ้าของเรือนอยู่นั้นแหละเป็นที่ตั้ง คนจำพวกนี้ยากที่จะทำให้เป็นที่พอใจได้ทุกเมื่อ เพราะเหตุว่า เขาตีราคาของตัวเขาแพงยิ่งไปกว่าที่ผู้อื่นสามารถจะหนุนเขาขึ้นไปได้ แต่นอกจากคนจำพวกนี้แล้ว เชื่อว่าคนโดยมากจะมีความหวังดีต่อเรา และสังเกตดูในเวลางานทุก ๆ วัน ก็เห็นได้ว่าเป็นการพร้อมเพรียงกันดี ทั้งพะเอินกินฟ้าอากาศก็ช่วยอยู่มาก คืออากาศหนาวตลอดงาน ปรอทลงไปต่ำถึง ๕๕ องศา นับว่าไม่เคยหนาวเช่นนี้มาหลายปีแล้ว ๆ

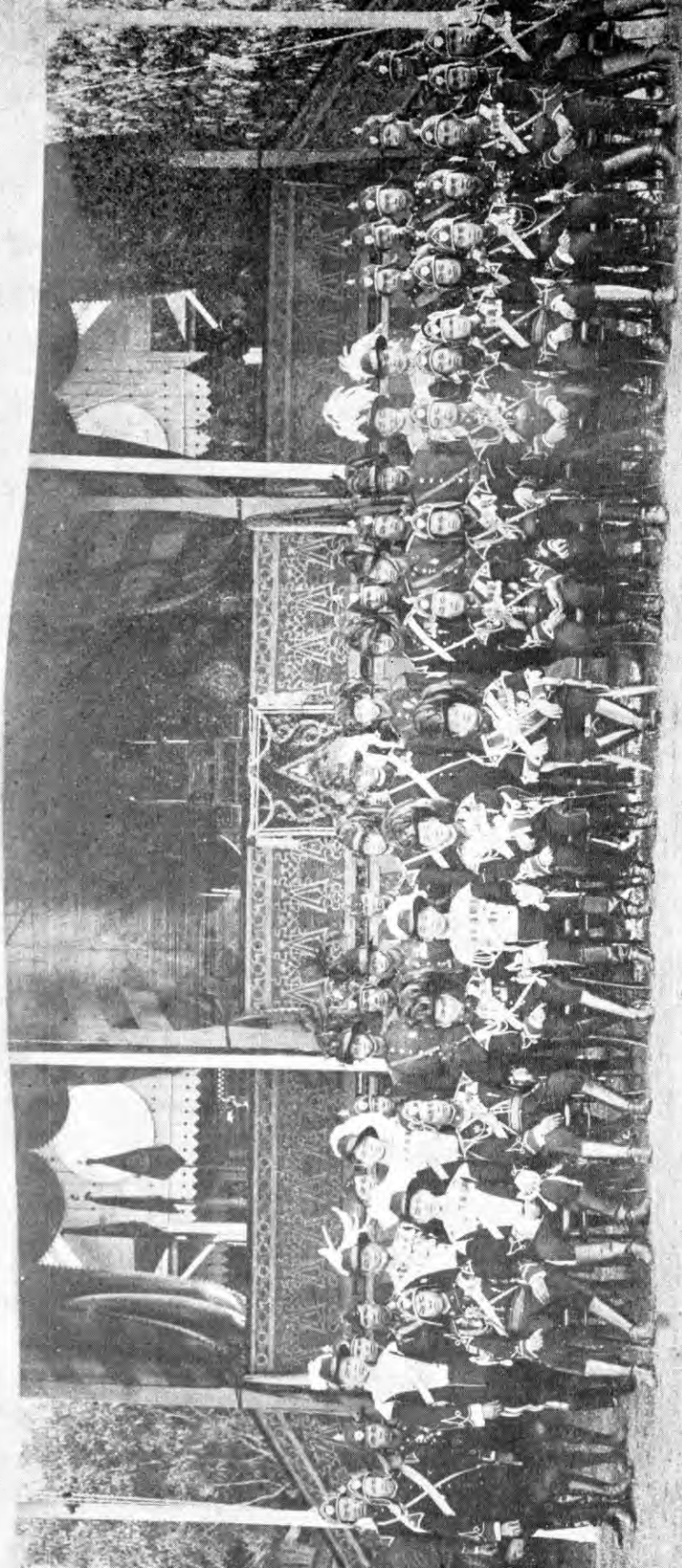
ในส่วนราชการบ้านเมืองตามที่ได้จัดให้ดำเนินมาแล้ว ก็นับว่าเป็นที่เรียบร้อยดี ทั้งการที่มีเหตุยุ่งเหยิงในการแบ่งกั้น รัฐบาลของเราได้รับจัดการช่วยเหลือในที่สมควรช่วย ก็นับว่าเป็นที่พอใจแก่คนโดยมาก ทุจะเป็นข้อทำให้ชนโดยมากแลเห็นปรากฏความตั้งใจดีแห่งเรา และมีความไว้วางใจยิ่งขึ้น อันนับว่าเป็นกำไรสำคัญในส่วนตัวเราอย่าง ๑ เพราะในประเทศซึ่งใช้วิธีปกครองโดยมีพระเจ้าแผ่นดินทรงอำนาจสิทธิ์ขาดอย่างในเมืองเรา ถ้าคนทั้งหลายมีความเชื่อดีในตัวพระเจ้าแผ่นดินแล้ว การงานก็อาจจะดำเนินไปโดยเรียบร้อยดี ทั้งพสกนิกรก็จะไม่มีความเห็นผิดคิดกระต้างกระเตื้องไปต่าง ๆ แต่

ถึงแม้ว่า พระเจ้าแผ่นดินจะเป็นผู้ที่มีความมุ่งดีปานใด ๆ ก็ตาม ถ้าผู้ที่รับใช้ไม่พยายามทำกิจการตามหน้าที่ของตน ๆ โดยเต็มสติกำลังและความสามารถแล้ว ก็ยากที่พระเจ้าแผ่นดินจะทำการให้สำเร็จไปด้วยดีได้ เพราะฉะนั้นในคำพูดของเรา ทั้งในเมื่อตอบในจักรี ทั้งที่พูดที่กระทรวงวัง ทั้งที่พูดกับเสือบ้า จึงกำชับในชั้นนี้อยู่มาก ๆ

เครื่องบินของกองทัพบก วันอังคารที่ ๑๓- เวลาบ่ายได้ไปดูเครื่องบินของกองทัพบก ซึ่งขึ้นบินจากสนามม้าราชกรีฑาสโมสร ส่วนโรงที่ไว้เครื่องบินนั้น ปลูกไว้ทางริมโรงเรียนพลตระเวน ได้ไปที่โรงนั้นก่อน แล้วจึงออกไปดูบินกลางสนาม เครื่องมีอยู่และได้เห็นเป็น ๒ เครื่อง หรือถ้าจะว่าให้ถูกว่า ๒ ชนิด คือ ชนิดปีกชั้นเดียวของเบ็ลริโอด์ ๒ เครื่อง เป็นเครื่องประจำตัวของนายร้อยเอกหลวงอาวุธสิทธิกร ๑ นายร้อยเอก หลวงทยานพิฆาฏ ๑ อีกชนิด ๑ เป็นเครื่องปีก ๒ ชั้นของเบเรเกต์ (Breguet) เป็นเครื่องประจำตัวแห่งนายพันตรี หลวงศักดิ์ศัลยาวุธ เมื่อดูเครื่องแล้วจึงดูบินต่อไป หลวงทยานขึ้นก่อน ขึ้นได้โดยเรียบร้อยและบินผ่านไป แต่พะเอินเครื่องจักรไปชุลุกซลัก ต้องไปลงในทุ่งนาแห่งอื่น หลวงอาวุธได้ขึ้นเป็นที่ ๒ บินวนไปแล้วกลับลงโดยเรียบร้อย ในที่สุดหลวงศักดิ์จึงขึ้นเครื่องปีก ๒ ชั้น คุน่าจะชันยาก แต่แท้จริง คุชันง่ายตายจริง ๆ และเมื่อได้บินไปแล้วกลับลงมาลงก็โดยเรียบร้อยสนิทสนมดีมาก เห็นได้ว่าหลวงศักดิ์เป็นผู้ที่มีความรู้ในวิชาบินดีจริง ได้ประกาศนิยัตินายร้อยชั้นสูง เราจึงให้เหรียญคุณวุฒิมาลาเซมศิลป์วิทยา เพื่อเป็นเกียรติยศ ที่จริง

นายทหารเราที่ได้บินวันนี้ ไม่เลวกว่านักบินฝรั่งชื่อวันเต็นบอร์นซึ่งได้
มาบินให้ดูเมื่อ ๒ ปีล่วงมาแล้วเลย ที่จริงคู่มือมีพิธีต้องมากเท่าฝรั่ง
ด้วยซ้ำในเวลาบ่ายวันนี้ไปยืนดู ๆ อยู่รู้สึกปลื้มใจ ที่ไทยเรามีได้แพ้
ฝรั่งเลยทำอะไรก็ได้เท่ากันจริง ๆ ได้ทราบข่าวว่าคนไทย ๆ เราพา
กันตื่นตื่นมาก และวันนี้ก็พากันไปดูการบินแน่นไปทุกบ้าน ๆ

เปิดการใช้ราติโอโทรเลข ออกจากที่สนามมาได้เลยไปที่
สถานีราติโอโทรเลข ซึ่งกระทรวงทหารเรือได้จัดตั้งขึ้นสำเร็จใช้ได้
แล้ว วันนี้จึงทำพิธีเปิดสถานีเพื่อใช้ต่อไป ก่อนที่เราไปถึงที่นั้น
พระราชอาคัน ๑๐ รูปได้เจริญพระพุทธมนต์บนพลับพลา ยก ซึ่งปลูก
ขึ้นริมโรงเครื่อง พอเราไปก็จุดเทียนเครื่องนมัสการ แล้วเสนาบดี
กระทรวงทหารเรืออ่านรายงานการจัดตั้งเครื่องราติโอโทรเลข (คือ
โทรเลขไม่มีสาย) ในที่สุดจึงเชิญให้เราเปิดสถานีใช้เครื่องโทรเลขนั้น
เราได้กล่าวตอบตามสมควร แสดงความพอใจในการที่ได้แลเห็นพยาน
อันปรากฏว่าไทยเราเดินไม่ล้าหลังเพื่อนบ้าน คือได้เห็นทหารบกไทย
ใช้เครื่องบินโดยอาการอันแคล่วคล่องและเรียบร้อยน่าพิศวง แล้วยังมี
มีหน้าเข้ามาได้เห็นทหารเรือ จัดเครื่องโทรเลขไม่มีสายขึ้นสำเร็จอย่าง
ดีอีก ทำให้รู้สึกภูมิใจว่า วันสำคัญวัน ๑ ในตำนานแห่งชาติไทย
เช่นนี้ ได้มาตกอยู่ภายในรัชสมัยแห่งเรา เมื่อตอบแล้ว จึงเข้าไปใน
ห้องเครื่องจักร เปิดเครื่องจักรให้เดิน แล้วจึงเข้าไปในห้องส่งข่าว
ได้กักกุญแจให้สัญญาณเป็นครั้งแรก แล้วจึงให้เจ้าพนักงานส่งโทรเลข
ของเราไปยังสถานีสงขลาและที่เรือฟ้าสีซึ่งจอดอยู่ในอ่าว ไม่ซำก็ได้

ส่วนสนามเดี่ยวที่สามหลวง

รับตอบจากบุคคลที่สงขลา และนายนาวาตรีตรีผู้บังคับการเรือพาณิชย์
 เปนพยานให้ปรากฏว่า เครื่องโทรเลขนี้ใช้ได้โดยเรียบร้อยดีแท้จริง
 เปนที่น่าปลื้มใจยิ่งนัก ฯ

รายวันเดินทาง

แต่เมืองนครปฐม ไปเมืองอุททอง และพระเจดีย์พระนเรศวร

วันที่ ๑ ออกจากนครปฐม วันอังคารที่ ๒๐ มกราคม— เวลา
 เช้า ๑ โมง ๑๕ นาที ออกเดินจากวังสนามจันทร์ พร้อมด้วยกระบวน
 เสือป่ากองพลหลวงรักษาพระองค์ กับทหารมหาดเล็กสำหรับมาอยู่ยาม
 ตามที่พักแรมกลางทาง ฯ ลำดับกระบวนเดิน คือ

๑. กองร้อยที่ ๑ กรมราบหลวง (นายกองตรี ม.จ. ชัชวลิต)

๒. กองลูกเสือหลวง (นายกองตรี พระอภิรักษ์ราชฤทธิ)

รวมเปนกองพันที่ ๑ ในบังคับบัญชานายกองโท เจ้าหมื่น
 ไวยวรรณารถ (แทน ม.จ. ปิยะบุตร)

๓. ทัวเรา

๔. องครักษ์และผู้ตามเสด็จเป็นพิเศษ (มีนายพลตรี พระยา
 เสนาภิมุข และพระยาศิริไชยบุรีนทรเปนต้น)

๕. กองร้อยที่ ๒ กรมราบหลวง (นายหมู่ใหญ่ หลวงราชสถาปติ
 แทนเจ้าหมื่นไวยวรรณารถ)

๖. กองทหารกระบี่ (นายกองตรี เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี)

รวมเปนกองพันที่ ๒ ในบังคับบัญชานายกองเอก พระยา
 ศิริสุริยพาห ๖ ทั้ง ๒ กองพันรวมเปนกรมราบหลวง ในบังคับบัญชา

แห่งนายกองเอกหม่อมเจ้าปิยะบุตร (แทนนายกองเอก พระยาราชา-
มานู)

๗. กองช่างหลวง และสมาชิกกองจักรยานสมทบ (นายกองโท
จมนิ่งภักดิ์องค์ขวา)

๘. กองร้อยทหารมหาดเล็ก (นายร้อยเอก พู่ วรโลก)

๑๐. กองม้าหลวง (นายกองตรี นายแก้วนพลล้าน)

รวมเสื่อป่าทั่วไป อยู่ในบังคับบัญชานายกองเอก พระยา-
ราชมานู (นายกองตรี พระอักษรสุมบุรณ เสนาธิการกองพล)

๑๑. กองสรรพการะ ในบังคับบัญชานายกองโท เจ้า
พระยาธรรมมาธิกรณ เกียกกาย เดินทำยกระบวน กับมีกองสรรพการะ
และเสบียงล่วงหน้า (ออกเดินแค่ ๔ ทุ่มเมื่อคืนนี้) ในบังคับบัญชา
นายกองเอก กรมหลวงสรรพสาตร (กรมสิงห์สมทบ)

๑๒. กองพยาบาล ในบังคับนายกองตรี พระยาราชาวัลลภาณุศิษย์
มีนายแพทย์ คือ นายหมุ่มตรี พระทิพจักษุสาคร ๑ ทำการนายหมุ่มตรี
หลวงวิวิธเวชการ ๑ ขุนไชยแพทย์ ๑ ฯ

พักร้อนที่บ้านบางกระทุ่ม การเดินทางตั้งแต่สนามจันทร์ถึง
บ้านบางกระทุ่ม ซึ่งเป็นที่หยุดพักร้อนนั้น เป็นระยะยาวถึง ๔๕๐ เส้น
และเป็นวันแรกออกเดินทาง เพราะฉนั้นอยู่ข้างจะเหน็ดเหนื่อยเมื่อ
ล้ากันมาก ต้องพักที่กลางทางถึง ๒ ครั้ง แต่กระนั้นยังมีผู้เป่ลม
เดินไปไม่ถึงเป็นหลายคน กระบวนก็ต้องเดินช้า ๆ เพราะฉนั้นถึงที่

บางกระท่อมที่อยู่ ๑ โมงล่วงแล้ว พบกรมพระดำรง ซึ่งเสด็จเข้ามา
ตรวจทาง คอยรับอยู่ที่นั่น ส่วนที่พักร้อน เขาเลือกที่ป่าร่มรื่นสบายดี
พลับพลาที่พักปูปร่างคล้ายกระโจมเตา เป็นโรงแปดเหลี่ยมโถง ๆ
บนเนินดิน ใต้ร่มไม้ใหญ่ ก็มีห้องลับต่ออยู่ด้าน ๑ ได้กินเข้ากลาง
วันและพักอยู่ที่บางกระท่อมนี้ จนบ่ายเกือบ ๔ โมง ฯ

แรมที่เมืองกำแพงแสน ครั้นบ่าย ๔ โมงเดินทางต่อมา พัก
กลางทางครึ่ง ๑ เวลาย่ำค่ำถึงพลับพลาที่พักแรมในเมืองกำแพงแสน
ระยะทางจากบางกระท่อมมาถึงที่ ๑๒๐ เส้น รวมระยะทางทั้งสิ้น ๕๖๘
เส้น ซึ่งนับว่าเป็นระยะไกลมากสำหรับวันแรกเดินทาง เพราะฉนั้น
จึงมีอ่อนแอกันมาก บางคนก็ป่วยเพราะเกือกไม่เหมาะ หรือดูงั้น
บางไป ทำให้ตื่นเจ็บ แต่ที่เป็นลมก็มีมาก เพราะบางคนไม่เคยเดิน
แบกปืน บ้างก็ว่าไม่ได้กินเข้าเข้าก่อนออกจากนครปฐม ฯ

ส่วนตัวเราเองก็รู้สึกอยู่ข้างจะเหนื่อยเหนื่อยล้ามากอยู่ ใน
ตอนเช้าได้เดินทอด ๑ แต่พอสายแดดร้อนจึงขึ้นมาต่อมาจนถึงบาง
กระท่อม ครั้นเมื่อจะมาจากบางกระท่อมนี้ ข้าและกันระบมเต็มที
ขึ้นมาอกก็เป็นทุกชะเวทนา จึงขึ้นเกาอหามมา กว่าจะถึงก็เมื่อยพอ
แรงการอยู่ ฯ

อนึ่งตามกำหนดเดิมนั้นว่า พรุ่งนี้จะออกเดินต่อไปแรมที่บ้านบ่อ
แขวงเมืองสุพรรณบุรี แต่กรมพระดำรงออกความเห็นว่าจะพักอยู่
เสียที่กำแพงแสนนี้อีกวัน ๑ เป็นอันตกลงกันเช่นนั้น ฯ

เบ็ดเตล็ด

วันที่ ๒ พักที่กำแพงแสน วันพุธที่ ๒๑ ม.ค. - วันนั้นพักอยู่ที่กำแพงแสนอีกวัน ๑ ซึ่งเข้าใจว่าเป็นที่พอใจทั่วกันหมด ๆ เมื่อคืนนั้นตอนหัวค่ำออกจากרון ๆ แต่พอตกตึกก็ออกหนาว และมาจนเช้าก็ยังหนาวอยู่ จนเที่ยงจึงออกจะร้อน แต่กระนั้นก็มีลมพัดอยู่เรื่อย ๆ ที่เมืองกำแพงแสนนี้ เราได้เคยมาครั้ง ๑ หลายปีมาแล้ว ไม่มีอะไรจะดูเลย มีแต่เห็นดินและรอยคุุเท่านั้น ไม่มีเจดีย์สถานหรืออะไรที่เป็นชิ้นเป็นอันอยู่เลย ๆ

สวนมนต์เข็น หนึ่งวันนั้นได้เริ่มธรรมเนียมชั้นอัน ๑ ซึ่งได้ออกเป็นคำสั่งให้ใช้ต่อไปตลอดเวลาที่เดินทาง คือ เวลา ๒ หุ่่มครึ่งได้เรียกเสื่อป่าประชุมพร้อมกันที่น้ำพลับพลา แล้วเราได้ลงไปจุดเทียนและนำสวนมนต์เอง เริ่มด้วย “อรหิ สัมมา ฯลฯ” แล้วสวนคติปิโสกับคำนมัสการคุณานุคุณ คำไทยของท่านอาจารย์ศรีสุนทร (น้อย) เมื่อสวนมนต์จบแล้ว เสื่อป่าร้องสรรเสริญบารมี และเป่าแตรยาวคำนับเป็นจบการนมัสการ ๆ

คำร้องสรรเสริญบารมี ในขณะเมื่อร้องสรรเสริญบารมีนั้นรู้สึกความบกพร่องแห่งคำที่ใช้ร้อง ๆ กันอยู่ คือคนต่างเหล่าต่างมีคำร้องต่าง ๆ กัน เพราะฉะนั้นเมื่อร้องขึ้นจึงเสียงกันอยู่ในตัว เสียงยังไม่เข้าที่เลย กรมพระดำรงและผู้อื่นจึงพากันอาราธนาให้เราแต่งคำแก้ไขให้เรียบร้อย เพื่อให้ใช้ได้สำหรับคนทั่ว ๆ ไป มิให้เป็นสำหรับเฉพาะพวกใดหมู่ใด เราก็ตกลงรับ เพราะได้รู้สึกรำคาญอยู่บ้างแล้ว และมี

คำที่ต้องแก้ไขโดยแท้ คือ คำสุดท้ายที่ส่งว่า “ฉนี้” ร้องมักเป็น “ฉนี้” ไปโดยมาก ยากที่จะแก้ไขให้หายได้นอกจากแปลงคำเสียใหม่ที่เดียว ๆ

วันที่ ๓ ออกจากกำแพงแสน วันพฤหัสบดีที่ ๒๒ ม.ค. - วันนี้ตามกำหนดระยะทางเห็นอยู่ว่าเป็นระยะไกล ๆ ทั้ง ๒ ระยะ คือจากกำแพงแสนถึงที่พักร้อน ๔๑๒ เส้น จากที่พักร้อนถึงบ้านบ่อ ๒๖๗ เส้น รวมเบ็ดเสร็จถึง ๖๗๙ เส้น จึงได้สั่งไว้ว่าให้ออกเดินจากเมืองกำแพงแสน ทั้งเวลา ๑๑ ทุ่ม ก็เป็นอันได้ออกเดินจริง แต่ในเมื่อแรก ๆ ออกเดินนั้นยังมีค กระทบจนถึงเดินช้า ๆ ไปจนเวลาย่ำรุ่งได้หยุดพักริมทางครึ่ง ๑ พักประมาณ ๑๕ นาที แล้วก็ออกเดินต่อ แต่ขึ้นไปเดินได้เร็ว เพราะสว่างพอที่จะเดินได้เต็ม ๆ อย่างทุกที คะเนกกันว่าจะเดินราว ๑๒๐ เส้นต่อชั่วโมง พอเวลาจน ๒ โมง หยุดพักริมทางอีกครั้ง ๑ อนุญาตให้กินเช้าหลามซึ่งได้จ่ายให้แต่ก่อนออกเดินทุกคน พักประมาณครึ่งชั่วโมง ตั้งแต่ออกจากกำแพงแสนมาจนพักครั้งที่ ๒ นี้ เราเองก็ได้เดินมาตลอด เป็นระยะกว่าครึ่งทาง ต่อจากที่หยุดพักนี้ไปเราจึงขึ้นมา กระบวนออกเดินเมื่อเวลาประมาณ ๒ โมงครึ่ง พอ ๓ โมงครึ่งก็ถึงตำบลหนองตักตาศา ซึ่งจัดเป็นที่พักร้อน เป็นอันถึงเร็วกว่าคาดหมาย ๆ

พักร้อนที่หนองตักตาศา หนองตักตาศา อันจัดเป็นที่ปลูกที่พักร้อนนี้ เป็นที่กันดารเต็มที อยู่กลางป่า หาด้านผู้เรือนคนมิได้ มีดีอยู่หน่อยก็แต่เพียงเป็นที่มิน้ำเท่านั้น ถึงทางระหว่างกำแพงแสนมาถึง

ที่นั่น ก็มาในป่า พบบ้านคนสัก ๒ แห่งเท่านั้น และเป็นบ้านห่อมเล็ก ๆ ทั่ว ๆ ใต้พักอยู่ที่หนองตักสาคนั้นแต่เมื่อไปถึง เวลาเช้า ๓ โมง จนเวลาบ่าย ๒ โมง จึงออกเดินต่อมา

แรมที่บ้านบ่อสุพรรณ การเดินทางจากหนองตักสามาก็เห็นว่าเป็นที่เรียบร้อยดี กระบวนเดินดี ไม่ช้าเลย และคนที่ล้าหรืออ่อนก็มีน้อยกว่าเมื่อวันแรกเดินทาง เดินจนบ่าย ๓ โมง หยุดครั้ง ๑ ประมาณ ๒๐ นาที แล้วเดินต่อมาจนบ่ายเกือบ ๕ โมงพักอีกที่ ๑ แล้วเดินมาอีกครั้งชั่วโมงก็ถึงบ้านบ่อสุพรรณ อันเป็นที่พักแรม นับว่ากระบวนเดินมาถึงได้เร็วกว่าที่คาดหมายอีก จึงควรยินดี

ผลับปลาที่บ้านบ่อ ผลับปลาและที่พักทั้งปวงที่บ้านบ่อนั้น ดีมาก ตัวผลับปลาเองก็ทำอย่างเรียบร้อยและแน่นหนา ทั้งวางที่พักต่าง ๆ อย่างเข้าที่ดีทุกประการ จึงได้ให้ตรารัตนารณชั้นที่ ๕ เป็นรางวัลแก่พระอุภัยภาคิณฑเขต นายอำเภอสองพี่น้อง ซึ่งเป็นผู้ทำผลับปลาที่นี้

การเดินทาง การเดินทางวันนี้ ถ้าจะว่าโดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ต้องกล่าวว่าควรเป็นที่พอใจ เพราะเห็นได้ว่าเดินดีขึ้นกว่าวันแรกเป็นอันมาก การที่วันแรกเดินไม่ดีขึ้น ก็เป็นข้อน่าอัศจรรย์อันใด เพราะเป็นธรรมชาติที่ไม่ได้เคยเดินทาง หรือได้เว้นมาเสียนาน ๆ ข้อล้าก็ย่อมจะอ่อนไปบ้าง ทั้งกำลังก็ยังไม่อยู่ตัว มาวันนี้เคยเข้าหน่วยจึงดีขึ้นอีกประการ ๑ ระยะทางที่เดินในวันก่อนนั้น ขุนวิจารณ์รัฐฉัตร

พนักงานแผนที่ของกรมเสนาธิการสำรวจระยะทางก็ได้ระยะผิดกันกับฝ่ายเมือง คือ ระหว่างนครปฐมไปถึงบางกระทู้ ฝ่ายเมืองว่าระยะทาง ๓๕๓ เส้น ชูนิวิจารณาว่า ๔๕๐ เส้น จริงอยู่ ฝ่ายเมืองเขาเริ่มวัดตั้งแต่เมื่อสนเขตรวังสนามจันทร์ ชูนิวิจารณาวัดตั้งแต่พระที่นั่งพิมานปฐมแต่ระยะทางก็ยังคลาดกันอยู่ถึง ๕๗ เส้น ระหว่างบางกระทู้ถึงกำแพงแสน ฝ่ายเมืองว่าระยะทาง ๑๗๕ เส้น แต่ชูนิวิจารณาว่า ๒๒๐ เส้น ผิดกันอยู่ ๔๕ เส้น ทั้งนี้ ถ้าจะสังเกตดูตามที่ดินมา ก็ค่อนข้างจะน่าเชื่อข้างชูนิวิจารณ เพราะดูทางไกลกว่าคาดหมาย

ร้องสรรเสริญบารมีใหม่ คำวันนี้เมื่อท่ายสวคมนต์ ได้ร้องสรรเสริญบารมีตามบทที่เราได้แก้ไขใหม่ ดังต่อไปนี้:-

◎ ข้าวรพุทธเจ้า เอามโนแลศิระกราน นบพระภูมิบาลบุญ
อะติเรก เอกบรมจักริน พระสยามมินทร์พระยาศะยั้งยง เย็นศิระเพราะ
พระบริบาล ผลพระคุณธรรักษา ปวงประชาเป็นสุขะสานต์ ขอบันดาล
ธประสงค์ใด จงสฤษดิ์ตั้งหวังวรหฤทัย คุจะถวายไชย ชะโย ฯ

บ้านบ่อสุพรรณ ถึง กระพังตุ

วันที่ ๔ จากบ้านบ่อ วันศุกร์ที่ ๒๓ ม.ค. - วันนี้เดินเป็นระยะทางสั้น เพราะฉะนั้น ต่อเวลา ๑ โมงเช้าจึงออกเดินกระบวนจากพลับพลาที่บ้านบ่อ ฯ วันนี้ได้บอกขอกันว่า ใครที่สามารถจะใส่เกือกได้ขอให้ใส่ เพราะเดินดินเปลามีทางที่อาจจะเปนนันตรายได้โดยอาการต่างๆ เปนนันมาก และเพื่อจะมีให้ใครมีเสียงพุดจาวว่ากระไรได้ เราเอง

ก็เดินตลอดจนถึงที่พักร้อน เดินรวดเดียว ไม่ต้องหยุดพักกลางทาง และเดินไม่สู้จะเร็วนัก พอเวลา ๒ โมง ๑๕ นาที ก็ถึงที่พักร้อนตำบล กระจ่างกู ระยะทางราว ๑๓๕ เส้น ผิดกับที่บอกไว้เดิม คือมากขึ้น อีก ๑๐ เส้น ๖

พักร้อนที่ตำบลกระจ่างกู ที่พักร้อนตำบลกระจ่างกูนี้ คือที่ปรากฏในพระราชพงษาวดารว่าเป็นที่ตั้งทัพของพระมหาอุปราชา ข้อที่ว่าที่นี้ควรเชื่อได้ว่าเป็นที่ตั้งทัพที่จริง เพราะยังมีแนวเทินดินเป็นพยานปรากฏอยู่ที่ริมที่ตมปลับปลาพักร้อนนี้ แลเห็นได้ถนัด กับมีวัดร้างอยู่วัด ๑ แต่ไม่เกี่ยวแก่พระมหาอุปราชา ที่ริมนี้มีลำน้ำกระจ่างกู ซึ่งแต่เดิมมีทางน้ำเดินต่อเข้าไปถึงในเขตรกกาญจนบุรี แต่บัดนี้หาต่อกันไม่ เพราะไทยเราได้ถมดินปิดทางเสียเพื่อมิให้พม่ารามัญใช้น้ำได้ ๖

ทางพม่าเดินทัพ ทางที่พม่าเดินทัพยกเข้ามาในพระราชอาณาจักร สังกะตฤในพงษาวดารมีอยู่เป็น ๓ ทาง และเมื่อตรวจดูภูมิประเทศแล้วก็จะเห็นได้ว่า แท้จริงก็มีทางที่จะเดินทัพเข้ามาได้สะดวก ๓ ทางเท่านั้น คือ (๑) เข้าทางด่านแม่สอด ลงทางแควน้อยและเมืองเหนือลงไปกรุงเก่า (๒) เข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ มาทางกาญจนบุรี กระจ่างกู จรเข้สามพัน (๓) เข้าทางมลิวันและกระบุรี เดินทางกุยปราน มาทางราชบุรี ต่อมาทางที่ ๒ นั้นเป็นทางที่ได้ใช้มากกว่าทุกทาง และมักเป็นศึกใหญ่อันมีผลสำคัญในตำนานแห่งชาติเรา ๖

เดินทางตอนบ่าย เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที ออกจากที่พักอัน
 เดินผ่านหมู่บ้านกระพังกู ซึ่งปรากฏว่า เป็นบ้านหมู่ใหญ่อยู่ มีวัดวา
 อารามอยู่หลายวัด ซึ่งทำให้เข้าใจว่า ที่นั้นจะเคยเป็นเมืองที่บริบูรณ์
 เพราะตั้งอยู่ในทำเลดี มีทุ่งนามาก และทำให้เข้าใจได้ว่า เพราะเหตุ
 นี้เองพระมหาอุปราชาจึงเลือกเป็นที่ตั้งทัพ และการที่เมืองนั้นรุ่งโรย
 ไปก็น่าจะเป็นทำเลดีที่พักทัพนั่นเอง คือข้าศึกยกมาคราว ๑ ๆ พอกลับ
 ไปก็กวาดต้อนเอาครัวอพยพไปด้วย ตามทางนั้นยังแลเห็นแนวค่าย
 ได้ความจากก้านว่า มีแนวค่ายยาวประมาณ ๕๐ เส้น และชาวบ้าน
 กระพังกูยังมีเรื่องเล่ากันต่อ ๆ มาว่า พระเจ้าราชาธิราชยกทัพเข้ามารบ
 กับพระจักรนารายณ์ ได้รับกันที่ใกล้ ๆ นี้ พระจักรนารายณ์ได้ชนช้าง
 ฆ่าพระเจ้าราชาธิราชตาย ซึ่งที่จริงก็ตรงกับเรื่องราวในพงษาวดาร
 เพราะพระเจ้าแผ่นดินที่ออกพระนามในพงษาวดารว่าพระนเรศวรนั้น
 ตามพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐก็เรียกว่าสมเด็จพระนารายณ์ ฯ จาก
 บ้านกระพังกูนั้น เดินต่อมาอีกจนเวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาที จึงหยุด
 พักกลางทางประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วเดินต่อมาอีกจนเวลาบ่าย ๕ โมง
 ถึงที่พักแรมตำบลบ้านคอนมะขาม ระยะทางจากกระพังกู ๒๔๖ เส้น
 ทางที่เดินมาเป็นป่าบาง ๆ เป็นพื้น นาน ๆ จึงผ่านป่าไผ่บ้าง ฯ กระบวน
 เดินวันนี้เป็นที่เรียบริ้วดี เดินได้เสมอ ๆ ราวชั่วโมงละ ๑๐๐ เส้น
 พลไม่ใคร่จะอดโรย เพราะกำลังอยู่ตัว ฯ

พักแรมบ้านตอนมะขาม ที่พักแรมบ้านตอนมะขาม^{นี้} อยู่ริมหมู่บ้าน พลับพลาผ้าเลื่อนและที่ปักพังกูจัดเรียบร้อยดี พลับพลา^{นั้น}ตั้งใจทำประดับพอใช้ แต่ก็เปรี๊นร้อน^ๆ แต่ผ้าเฟืองทำดีเรียบร้อย และมีเครื่องเรือนตั้งอยู่พร้อม ๆ

อากาศ อากาศวัน^{นี้}ตอนเช้าออกจะหนาว ๆ แต่พอถึงกลางวันก็ร้อน และในตอนบ่ายก็อยู่ข้างจะร้อนพอแรงอยู่ ๆ

ตอนมะขาม ถึง เมืองอุทอง

วันที่ ๕ ออกจากบ้านตอนมะขาม วันเสาร์ที่ ๒๔ ม.ค.—

เวลาบ่ายรุ่งออกเดินทางจากที่พักแรมที่บ้านตอนมะขาม เวลาออกเดินทาง^{นี้}สว่างพอดี อากาศหนาวมากกว่าวันอื่น ๆ เพราะ^{นี้}เดินได้เร็วไม่สู้จะเหนื่อย ทางที่เดินโดยมากเป็นป่าโปร่ง ๆ จนเมื่อเข้าเขตรักรเข้สามพันจึงเดินเลียบเขา พบไร่กล้วยบ้างตามริมทาง สืบได้ความว่าชาวบ้านจรเข้สามพันไปทำไว้ แต่ก็มีได้รักษาพาใจอันใด เป็นแต่ไปปลุก ๆ ไว้ เก็บลูกก็ได้ครึ่งเสียครึ่ง เดินทางหยุดพักกลางทาง ๓ ครั้ง เวลา ๕ โมงเช้าถึงบ้านจรเข้สามพันที่พักร้อนระยะทางจากบ้านตอนมะขาม ๔๐๕ เส้น ๆ

พักร้อนที่บ้านจรเข้สามพัน ที่พักร้อน^{นี้} อยู่ที่ตรงศาลอำเภอจรเข้สามพัน อยู่ริมลำน้ำตรงข้ามปากกับหมู่บ้านจรเข้สามพัน ซึ่งสังเกต^{ว่า}เป็นหมู่บ้านใหญ่ มีบ้านเรือนอยู่แน่นหนา และตามทางที่เดินมาไม่ว่าใครจะได้เห็น^{นี้} มาได้พักร้อนอยู่ใกล้ ๆ ลำน้ำจึงทำให้สบายตาสบาย

ใจ ลำนำหน้าเหนือที่พักร้อนขึ้นไปแยกเป็น ๒ กิ่ง กิ่ง ๑ ขึ้นไปถึงเมืองอุทอง อีกกิ่ง ๑ ไปต่อกับลำกระพังกรู ๆ

แรมที่เมืองอุทอง เวลาบ่าย ๓ โมงออกเดินจากบ้านจรเข้สามพันเดินทางรวกเดียว ถึงเมืองอุทองซึ่งเป็นที่พักแรม ระยะทางมาจากจรเข้สามพัน ๑๔๗ เส้น เดินชั่วโมงครึ่ง ๆ

โบราณคดี เมืองอุทองนี้ สังเกตเห็นได้ว่าเป็นเมืองใหญ่ มีกำแพง ๒ ชั้นอย่างเมืองสุโขทัย ภายในเมืองนี้ไม่มีโบราณสถานอันใดที่ตั้งอยู่เป็นรูป แต่มีเนินอยู่หลายเนิน ซึ่งขุดลงไปได้อิฐและศิลาเป็นอันมาก กับผู้ที่มาทำปลับปลาเขาขุดได้โบราณวัตถุหลายอย่างตั้งไว้ให้ดู ที่เป็นชิ้นใหญ่มีของที่อยู่อัน ๑ คือรูปพระศิวลึงค์มีโยนีเป็นฐานทำด้วยศิลาเนื้อแข็ง รูปศิวลึงค์นี้ทำดี เป็นแต่ก้อนกลม ๆ สั้น ๆ หัวมนไม่เป็นแท่งยาวอย่างที่มีให้เห็น จึงดูไม่ใครจะน่าเกลียด กับมีของดีเป็นชิ้นเล็กอีกอย่าง ๑ คือ แหวน หัวเกาะเป็นตราสังข์ คงจะเป็นของสำหรับพราหมณ์ใช้ทำพิธี เขาว่าขุดได้เมื่อขุดหลุมจะปักเสาทำปลับปลาเอง นอกจากมีวัตถุอีกหลายอย่าง ซึ่งพอให้เห็นเป็นพยานสันนิษฐานได้ว่า เมืองอุทองนี้ได้ตั้งอยู่แล้วแต่ครั้งนครปฐมยังเป็นราชธานี เพราะมีวัตถุซึ่งคล้าย ๆ กับที่ขุดได้ที่นครปฐม และมีวัตถุอื่น ๆ แสดงให้เห็นได้ว่า เมืองได้ตั้งอยู่จนถึงยุคกรุงเทพทวาราวดี หรือถ้าจะพูดให้ถูกต้องว่าถึงยุคพระเจ้าอุทองซึ่งย้ายไปทรงราชย์ที่กรุงเทพทวาราวดี และทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ๆ เรื่องเมืองอุทอง และเรื่องที

พระราชวังเชียงใหม่ (หรือเชียงราย) มาเกี่ยวแก่เมืองนี้อย่างไรนั้น ได้สันนิษฐานกันไว้แล้ว ดูชอบมาพากลที่อยู่ แต่ครั้งจะเขียนลงใน วันขึ้นยี่สิบเจ็ดเดือนยี่ จึงจะรอไว้เขียนในวันพรุ่งนี้ต่อไป ๆ

พระยาโบราณมาพบที่นี้ อนึ่งพระยาโบราณราชธานีทรงได้มาจากกรุงเก่า มาถึงเมืองอุทองวันหนึ่งพอดี จึงเป็นอันว่าจะได้ไปที่คอนพระเจดีย์ด้วยกันแต่ขึ้นไปทีเดียว ๆ

วันที่ ๖ พักอยู่ที่เมืองอุทอง วันอาทิตย์ที่ ๒๕ ม.ศ.— วันนั้น พักอยู่ที่เมืองอุทองอีกวัน ๑ พอให้หายอดโรยและให้พวกเสือบ่าได้มีเวลาซักเสื้อผ้าบ้าง เพราะบางคนก็มีเครื่องแต่งตัวมาแต่เฉพาะสำหรับเที่ยว ถ้าไม่มีวันพักเช่นนี้จะไม่มีเวลาที่จะทำให้เครื่องแต่งตัวสะอาดได้ และเพื่อจะให้มีอารมณ์รื่นเริงและใจสบาย ได้จัดให้มีการกีฬาแข่งขันกันต่าง ๆ กองร้อยต่อกองร้อยแข่งขันกัน และรางวัลก็ให้เป็นสิ่งของตามที่หาได้ที่ ตลาดจรเข้สามพัน นับว่าเป็นการครึกครื้นดี ทั้งอากาศก็ยังหนาวดีอยู่ด้วย ๆ

พระยาพิไชยชาญฤทธิ์มาสมทบกระบวน นายพลตรี พระยาพิไชยชาญฤทธิ์ ผู้บัญชาการกองพลที่ ๔ ได้มาจากเมืองกาญจนบุรี มาถึงเมืองอุทองแต่เมื่อคืนนี้ และเตรียมจะมาสมทบกระบวนหลวงตั้งแต่วันที่ต่อไป ๆ

ราษฎรมาเข้าได้ให้นามนต์ เช้าวันนั้นได้เปิดโอกาสให้ราษฎร
ได้เข้ามาเผ่าที่หน้าพลับพลา เพราะได้ทราบว่าคุณพวกรักกันเดินมาแต่ทาง
ไกล ๆ กล่าวกันว่าไม่เคยได้พบปะเจ้านาย เราได้ส่งพระไชยนวล
ทำนามนต์ให้ประและแจกให้แก่ราษฎรไป คุยก็นที่ขึ้นชมนินตักันมาก
การให้นามนต์นั้นได้เริ่มมาแต่เมื่อวันที่ ๒๒ โดยเหตุที่ได้เห็นเขาตั้งขัน
ติศเทียนไว้บนโต๊ะเครื่องบูชาริมทาง และมีผู้ร้องขอนามนต์ด้วย จึง
ตกลงต้องส่งพระไชยแล้วให้เจ้าเมืองรับนำไปแจก ก็เลยเป็นธรรม-
นิยมต่อมา พวกราษฎรที่พบ ทั้งตามริมทางที่ผ่านมา ทั้งที่มาชุมนุม
กันคอยอยู่ตามที่พัก คุมีความรักภักดีนิยมบุญบารมีกันมาก นั่งดูกัน
แน่น ๆ ไม้รู้จักเบื่อเลย และถ้าขอแรงให้ทำงานการอะไรก็ทำโดยความ
เต็มใจพร้อมเพรียงกัน คุก็เป็นที่น่าปลื้มใจมาก

เรื่องเมืองอุทองของพระเจ้าอุทอง หนึ่งในเวลาเช้าวันนั้นได้
ทำการสังเวทพระเจ้าอุทองที่หน้าพลับพลาที่สังเวชนั้น อุทิศไม่เฉพาะแต่
พระเจ้าอุทององค์ที่ได้ไปเป็นสมเด็จพระรามธิบดีครองกรุงเทพทวารว-
วคือองค์เดียว อุทิศถวายบรรดาท่านที่ได้เคยทรงราชย์ในเมืองนั้นมาแต่
โบราณกาลนั้นด้วย ฯ

เมื่อได้กล่าวถึงการสังเวทเช่นนี้แล้ว ก็ทำให้นึกต่อไปถึงเรื่องราว
แห่งเมืองอุทองและพระเจ้าอุทองด้วย และซึ่งยังมีได้เขียนลงไว้ใน
รายวันวานนี้ จึงมาจดลงไว้ในวันนี้อันเป็นวันว่าง ดังนี้ ฯ

ว่าด้วยอายุแห่งเมืองและสาเหตุที่ต้องทิ้ง เมืองอุทองนี้
 ไม่มีตำนานปรากฏว่าได้เป็นราชธานีมาช้านานสักเท่าใด เป็นแต่
 สันนิษฐานได้จากโบราณวัตถุที่พบแล้วนั้นว่า ได้เป็นราชธานีอยู่ใน
 ยุคเดียวกับเมื่อครั้งกรุงสุโขทัยเป็นใหญ่ในฝ่ายเหนือ คือยุคขุนศรี-
 อินทราทิตย์นั้น และคงเป็นราชธานีสืบมาจนถึงยุคพระเจ้าอุทอง ซึ่ง
 ภายหลังปรากฏว่าได้ละเมืองนี้ไปสร้างปนาพระนครกรุงเทพทวารวดี
 ศรีอยุธยาขึ้นใหม่ ณ ตำบลหนองโสน การที่ละเมืองอุทองไปนั้น
 ได้ความปรากฏว่าเพราะเกิดห่าขึ้นในเมืองอุทอง พระเจ้าอุทองจึงต้อง
 อพยพหนีไป การที่เกิดห่าขึ้นนั้นตรวจดูตามภูมิประเทศแล้วก็เห็นได้ว่า
 เพื่อเหตุใด คือเดิมเมืองนี้ตั้งอยู่ริมลำน้ำใหญ่ซึ่งบัดนี้ก็ยังมีอยู่ที่ริมเมืองนี้
 และสืบได้ความว่า แม้ในปัจจุบันนี้ ในฤดูน้ำก็ใช้เดินเรือได้จนตลอดถึง
 ลำน้ำสุพรรณ ลำน้ำนี้คงจะค่อย ๆ เขินขึ้น เพราะน้ำไปไหลลงทาง
 ลำน้ำสุพรรณอันเป็นแควใหม่นั้นเสียมาก จึงทำให้แควเก่าเขิน ฤดูแล้ง
 น้ำก็คงจะกั้นตารน้ำเป็นอันมาก แต่เขาก็ได้คิดแก้ไขโดยเต็มสติปัญญา
 สามารถที่จะทำได้ในเวลานั้น คือ ได้ขุดสระทำประปาที่ขังน้ำขึ้นไว้
 หลายแห่ง มีสระ ๔ สระ ซึ่งยังคงใช้ตักน้ำสรงมูรธาภิเศกอยู่นั้น
 เป็นต้น (เรื่องสระสี่สระจะได้อีกกล่าวถึงต่อไปข้างหน้า) แต่เข้าใจว่า
 ถึงแม้ได้ขุดสระแล้วเช่นนั้น ก็ยังมีได้แก้ไขการกั้นตารน้ำได้ เพราะเมื่อ
 ถึงฤดูแล้งน้ำก็แห้งไปโดยรวดเร็ว และเพราะลำน้ำนี้แห้งเสียแล้ว ก็ไม่มี
 น้ำมาเติมในสระได้อีกเลย เพราะฉะนั้นในน้ำแล้งคงจะมีโรคภัยไข้เจ็บ
 ชุกชุม ที่ว่าเป็นห่านั้น น่าจะเป็นอหิวาตกะโรค หรือจะเป็นกาฬโรค

ก็ได้ และท่านนั้นคงจะมีเป็นปรกติทุก ๆ ฤดูอยู่แล้ว พระเจ้าอุทองเห็นว่า จะคงอยู่ที่เมืองอุทองต่อไปไม่ได้แล้ว จึงทิ้งเมืองอุทองนี้ แต่ถึงเมื่อ พระเจ้าอุทองได้ตกลงอพยพไปตั้งพระนครใหม่ที่หนองโสนแล้วก็ได้ ผู้คนในแคว้นอุทองเก่านี้ที่ทิ้งภูมิลำเนาเข้ามาชานานแล้วมีอยู่เป็นนิตย์ และ เขาทั้งหลายไม่อยากจะละทิ้งบ้านเดิมไป คงยังมีคนเหลืออยู่มาก พระเจ้าอุทองจึงได้ทรงอภิเสกขุนหลวงพงษ์ให้เป็นสมเด็จพระบรมราชา ครองแคว้นสุพรรณภูมิสืบไป และสมเด็จพระบรมราชาจึงไปตั้งราชธานี ขึ้นใหม่ที่ริมลำน้ำ ให้นามเมืองใหม่นี้ว่าสุพรรณบุรี เพื่อให้คงมีนาม ว่าทองคำคืออยู่ แต่ที่ไม่เรียกนามเมืองใหม่ว่าสุพรรณภูมิหรืออุทองนั้น น่าจะสันนิษฐานว่าเพราะเมืองอุทองนี้ ถึงแม้เมื่อพระเจ้าแผ่นดินได้ละ ทิ้งไปแล้วก็ ยังคงเป็นเมืองมีผู้คนอยู่มาก ไม่ใช่ทิ้งร้างทีเดียว ข้อสันนิษฐานอันนี้ เมื่อตรวจดูโบราณสถานในที่ใกล้เคียงซึ่งยังคงมีอยู่ ภายนอกเมือง ก็เห็นได้เป็นพยานปรากฏว่า ยังได้มีผู้ปฏิสังขรณ์ต่อมา เช่นวัดที่เคยมีโบสถ์ใหญ่ เมื่อชำรุดแล้ว ก็มีโบสถ์ย่อม ๆ สร้างขึ้น ขึ้นในอีกชั้น ๑ และพระเจดีย์ใหญ่ ๆ เมื่อทลายแล้ว ก็มีพระเจดีย์ย่อม ๆ ตั้งขึ้นบนกอง ดั่งนี้ย่อมสันนิษฐานได้ว่า เมืองมิได้ทิ้งร้างทีเดียว แต่หากมิใช่เป็นที่ตั้งราชสำนัก การบูรณะปฏิสังขรณ์จึงมิได้ทำเต็มตาม รูปเดิม เป็นแต่ทำขึ้นพอแก่กำลังที่ผู้รักษาเมืองจะทำได้อีกข้อ ๑ ซึ่ง จะพึงสันนิษฐานได้คือ เมื่อขุนหลวงพงษ์ไปครองกรุงศรีอยุธยาแล้วนั้น แผละ น่าจะเป็นเวลาที่เริ่มการร้างแห่งเมืองอุทอง เพราะการบูรณะ ปฏิสังขรณ์คงจะไม่ใคร่มีใครเอาใจใส่ และภายในกำแพงเมืองนี้คงจะ

ร่างก่อนภายนอก เพราะภายในกำแพงนี้ มีเหลืออยู่แต่เนินหลายเนิน ซึ่งพอจะเอาได้ว่า ได้เคยมีพระเจดีย์หรือสถานอันใดอัน ๑ แต่ภายนอกยังมีพระเจดีย์และโบสถ์วิหารอยู่เป็นรูป อันเป็นพยานว่าได้รับความบูรณะปฏิสังขรณ์อยู่ภายหลังสถานในกำแพง และเมื่อเปรียบเทียบกับเมืองเก่าอื่น ๆ ซึ่งทิ้งแล้วก็คงเป็นร้างแต่ในกำแพง แต่ภายนอกยังคงมีบ้านเรือนคนอยู่ดูนี้ ก็ไม่ยากอันใดที่จะลงความสันนิษฐานว่า เมืองอุทองนี้คงจะเป็นเช่นเดียวกัน การที่ต้องทิ้งเมืองภายในกำแพงให้ร้างก่อนนั้นก็เป้นด้วยเมืองใหญ่เหลือกำลังที่คนอันมีจำนวนอยู่น้อยจะรักษาได้ จึงพากันร่น ๆ ไปรวมอยู่ด้วยกันในที่ใดที่ ๑ สุกแท้แต่จะสวดก ๆ

เรื่องพระเจ้าอุทอง (รามาศิบตีที่ ๑)

ว่าด้วยสมเด็จพระรามาศิบตีที่ ๑ เรียกกันว่า พระเจ้าอุทอง ส่วนสมเด็จพระรามาศิบตีที่ ๑ ซึ่งมีพระนามปรากฏว่าพระเจ้าอุทองนั้น ตามพงษาวดารไม่ปรากฏชัดว่าเพราะเหตุใดจึงมีพระนามเช่นนั้น จึงมีผู้ประคิษฐตำนานขึ้นเป็นข้อความวิจิตรพิศดาร คือเรื่องตาแสนปม ซึ่งได้อินทเกร์แล้ว ตีเอาทองทำแปลให้พระโอรสนอน พระกุมารนั้น จึงได้นามว่าพระอุทอง เรื่องนี้นักเลงโบราณคติดูเหมือนจะพากันตกลงพร้อมกันว่า ไม่เป็นเรื่องที่ควรเชื่อถือเลยว่ามีความจริง และยังได้พบเมืองอุทองเช่นนั้นแล้ว ก็ยังทำให้ความเชื่อในเรื่องนี้น้อยลงอีกเป็นอันมาก ผู้ที่ผูกตำนานนั้น น่าจะไม่ได้รู้ว่ามิเมืองอุทอง ได้ยินแต่พระนามพระเจ้าอุทอง แปลคำอุว่า "แปล" จึงผูกเรื่องต่อเอากระนั้น ๆ

พระรามธิบดีซึ่งมาเปนพระเจ้าอยู่ทงนั้น ท่านเห็นพ้องกับเราว่า น่าจะมาได้พระธิดาพระเจ้าอยู่ทง และเมื่อพ่อทาสันพระชนม์แล้วจึงได้ทรงราชย์ต่อมา การที่ได้ทรงราชย์ตั้งนั้นก็เอาไศรยเหตุที่เป็นผู้มียศสูงอยู่เองแล้ว คือเปนเจ้าฟ้าเมืองศิริไชย แล้วจึงได้มาเปนผู้พระราชธิดาท้าวอยู่ทง ซึ่งเป็นธิดาของพระมเหสีด้วย จึงเป็นที่นิยมยินดีมากกว่าขุนหลวงพงัว ซึ่งเป็นลูกท้าวอยู่ทงเกิดด้วยพระสนม ข้อที่ว่าเป็นลูกพระสนมนี้ มีพยานอยู่ที่พระนาม คือ "พงัว" นั้น แปลว่า "พระงัว" (เจ้าห้า) เจ้าที่เรียกตามเลขตั้งนี้ สังกศตามว่ามักจะเป็นลูกพระสนม ๆ ตามความเห็นของกรมพระดำรงอันมีเช่นเราเห็นชอบด้วยอยู่ส่วน ๑ คือส่วนที่ท้าวพระเจ้าศิริไชยเชียงแสนครองนครศรีวิไชย แต่กรมพระดำรงยังมีใต้อธิบายต่อไปว่า กษัตริย์เชียงแสนได้ลงมาครองนครศรีวิไชยได้อย่างไร เพราะตามตำนานท้าวแสนปมนั้นก็ไม่มีว่าได้ลงมาครองศรีวิไชย มีว่าสร้างนครขึ้นใหม่ ให้นามว่าเมืองเทพนคร แต่มีข้อขัดข้องอยู่หลายประการซึ่งจะเชื่อถือตามตำนานนั้นไม่ได้ ประการ ๑ ข้อที่ว่ากษัตริย์เชียงแสนได้มาสร้างเมืองไตรตรึงษ์ขึ้นที่ตรงข้ามปากกับเมืองกำแพงเพชรนั้น เป็นของไม่น่าเชื่อ เพราะที่ไหนพวกสุโขทัยเขาจะยอมให้ตั้งประชิดอยู่เช่นนั้น ถ้าหากจะได้ตั้งนครก็จะต้องตั้งต่ำลงมา ซึ่งคู่เหมาะแก่ที่เมืองซึ่งเรียกกันว่าเทพนครนั่นเอง เรื่องสร้างไตรตรึงษ์กับสร้างเทพนครนั้น ก็คล้าย ๆ กัน ทั้งนามเมืองก็เกือบจะเป็นนามเดียวกัน เพราะฉะนั้นจึงน่าจะสันนิษฐานว่าแท้จริงพวกเชียงแสนถ้าได้สร้างเมืองก็เห็นจะได้สร้างเมืองเดียวเท่านั้น ประการที่ ๒ ซึ่งเป็น

เรื่องท้าว "ศิริไชยเชียงแสน"

๑๓๑

ข้อความอันคนไม่ใคร่จะรู้จักพอ คือเมืองเชียงแสนนั้น ตามตำนาน
แห่งเมืองนั้นมีบอกปี่สร้าง เป็นกาลภายหลังยุคของพระเจ้าศิริไชย
เชียงแสนเสียแล้ว เพราะฉะนั้นผู้ที่สร้างเทพนครนั้นก็เป็อันไม่ใช่กษัตริ์
ชาวเชียงแสนเสียแล้ว สอบถามที่กรมพระตำรงจึงได้ความว่า ตามพง-
ษาดารโยนกกล่าวว่า พญาไชยปรากฏ หรือเรียกตามภาษาไทยว่า
พญาเวียงฝาง ได้อพยพลงมา สร้างนครซากังราว และธิดาได้กับตา
แสนปม ตาแสนปมไปสร้างเทพนครขึ้นแล้ว จึงขึ้นทรงราชย์ มีนาม
ปรากฏว่าพระเจ้าไชยศิริ ดังนี้ เพราะฉะนั้นข้อที่ว่าพระบิดาพระเจ้าอู่ทอง
ทรงพระนามว่าพระเจ้าศิริไชยหรือพระเจ้าไชยศิรินั้น เป็อันมีอยู่
๒ แห่งแล้ว ไม่มีข้อควรติดใจสงสัยอีกต่อไปแล้วว่า ท่านผู้นี้ได้มีตัว
เป็แน่ ยังมีปัญหาอยู่ที่แต่เพียงว่าท่านผู้นั้นคือใคร เป็เชื้อกษัตริ์
วงศ์ไหน หรือเป็คนสามัญ ถ้าเป็สามัญที่ไหนจะตั้งเนื้อตั้งตัวเป็
กษัตริ์เอกราชขึ้นได้เช่นนั้น คนสามัญที่จะตั้งตัวขึ้นได้เป็ใหญ่เป็โต
ต้องเริ่มด้วยเป็นักรบวิเศษ ต่อเมื่อได้เกี่ยวขั้บสงครามมามากแล้ว
จนมีผู้คนนิยมบารมีมาก ๆ แล้ว จึงจะตั้งตัวขึ้นเป็ใหญ่ได้ แต่ท้าว
ศิริไชยเชียงแสนนั้น มิได้มีนามปรากฏเลยว่าได้รบพุ่งชิงไชยกับใคร
พอกว่าถึงก็มีแต่เรื่องรักกับพระราชาธิดาพระเจ้าไตรตรึงษ์นั้นที่เดียว
เมื่อมีข้อความปรากฏอยู่เช่นนั้นก็เห็นว่ามีทางที่จะสันนิษฐานได้แต่ว่า
ท้าวศิริไชยเชียงแสนคงเป็เชื้อกษัตริ์อยู่แล้ว จึงมีผู้นิยมพอที่จะเป็
เจ้าบ้านผ่านเมืองได้ ผู้ที่ไม่เชื่อเรื่องท้าวแสนปมกล่าววาเป็เชื้อวงศ์
ท้าวไตรตรึงษ์นั้นเอง แต่เรายังไม่เห็นด้วย เราเห็นว่าถ้าเป็เชื้อวงศ์เดียว

กันตลอดลงมาจนถึงพระเจ้าอู่ทองละก็เรื่องตาแสนปมนั้นจะเกิดขึ้นได้
อย่างไร อยู่ที่ ๆ จะนึกเล่าเรื่องเช่นนี้ขึ้นตู่กระไร ๆ อยู่ ยังอยากจะใคร่
เชื่อว่า เรื่องนี้มีมูลความจริงอยู่บ้าง แต่แต่งให้วิจิตรพิศดารประกอบ
ปาฏิหาริย์ให้มากขึ้นจนกลายเป็นเรื่องราวอันไม่น่าเชื่อ คล้าย ๆ เรื่อง
พระร่วงเมืองลพบุรี ซึ่งขึ้นไปทรงราชย์เป็นขุนศรีอินทราทิตย์
ณ พระนครสุโขทัยฉนั้น ๆ

“ท้าวศิริไชยชินเสน” เมื่อคิดมาถึงนี้แล้ว ก่อนที่จะคิดต่อไป
ก็ต้องลองสันนิษฐานดูก่อนว่า พระเจ้าศิริไชยเชียงแสนนี้คือใครแน่
ในขั้นนี้เห็นว่าจะเป็นกษัตริย์เมืองศิริไชย หรือศิริวิไชยเป็นแน่แล้ว
แต่เหตุใดจึงมีเชียงแสนต่อท้ายชื่ออยู่ด้วยเล่า จะว่าเป็นชาวเชียงแสน
หรือก็ไม่ใช่ ไม่มีกล่าวไว้แห่งใดเลยว่าเป็นชาวเชียงแสน ก็ถ้าเช่นนั้น
ทำไมจะชื่อเชียงแสนเล่า จึงเดาว่า “เชียงแสน” น่าจะเป็นชื่อเฉพาะ
ตัวของท้าวศิริไชยของคั้น และที่แท้คงจะไม่ได้ชื่อ “เชียงแสน”
แต่หากเรียกจะเพี้ยนไปกระมัง ลองนึกหาดูว่านามอะไรจะมีสำเนียง
คล้าย ๆ “เชียงแสน” เห็นว่า **บิณเสน** พอจะใช้ได้กรมพระดำรง
กับพระยาโบราณรับรองว่าชอบกล ถ้าเอาเป็นว่าชื่อชินเสนและเป็น
เจ้าเมืองศิริไชยแล้ว ก็คงจะเป็นอันออกนามได้ว่า “ท้าวศิริไชยชินเสน”
โดยเอานามตัวกับนามนครควบกัน อย่างเช่นเรียกพระเจ้าบัสเสนทีว่า
บัสเสนทีโกศลเป็นตัวอย่างคุณอนันลงรอยคืออยู่ ส่วนข้อที่ท้าวศิริไชย
ชินเสนกับตาแสนปมเป็นคนเดียวกันได้อย่างไรนั้นจะหาหลักฐานอันใด

เรื่องท้าวแสนปม

๑๓๓

ประกอบก็ไม่มีอยู่เอง จึงลองเคาผูกเรื่องขึ้นตามทางที่พอจะเป็นจริงได้
ดังต่อไปนี้ ๖

เรื่องท้าวแสนปม พระชินเสนเปนยุพราชอยู่ในนครศิริไชย

ยังไม่มีคู่ ได้ทราบข่าวเล่าถุมาว่าพระยามหากษัตริย์ผู้ครองเมือง
ไตรตรึงษ์มีธิดางามนัก พระชินเสนอยากจะใคร่คู่ตัว จึงปลอมแปลง
เปนยาจก แต่งตัวรุงรัง และเอาสีทาตัวเประอะเบือนขรุขระราวกับเปน
ปมไปทั่วตัว จึงเรียกว่าตาแสนปม เมื่อปลอมแปลงแล้ว นั้ดกับัรบพล-
สกลโยธาให้คอยแฝงอยู่ ณ แห่งใดแห่ง ๑ แล้วพระชินเสนซึ่งแปลง
เปนตาแสนปมนั้นก็เข้าไปในนครไตรตรึงษ์แต่ผู้เดียว ไปรับใช้เปนผู้
เฝ้าสวนหลวง เพื่อจะได้หาโอกาสพบปะและพิศดูพระธิดาให้ได้โดย
สะดวก ฝ่ายพระธิดาลงไปประพาศสวน พบตาแสนปม เห็นว่ารูปร่าง
ท่าทางไม่ใช่คนแล้ว จึงพูดจาปราไฮจนสนิสนมกันมาก ในที่สุด
รักใคร่ได้เสียกัน ครั้นต่อมาเกิดมีลูกท้าวไตรตรึงษ์จึงให้บ่าวประกาศ
ผู้ชายให้มาพร้อมกันแล้ว และอธิษฐานว่าถ้าใครเปนบิดาแห่งกุมารนั้น
ขอให้กุมารไปหา เมื่อคนอื่น ๆ ซึ่งมีไซ่พ่อจริงมา นางผู้เปนมารดา
ก็ไม่ปล่อยให้ลูกไป จนเมื่อตาแสนปมเข้ามา นางจึงปล่อยให้กุมารไปหา
ท้าวไตรตรึงษ์โกรธและอายแก่ชนทั้งปวง ไม่ฟังอิร้าคำอิรมอันใด
ให้เนรเทศลูกสาวกับลูกเขยและหลานไปจากนคร ตาแสนปมก็พาลูกเมีย
ออกจากนครไตรตรึงษ์เดินไปในป่า เพื่อจะลองใจนางนั้นให้เห็นชัดว่า
รักจริงหรือไม่จริง พอเห็นแน่แล้ว จึงต้อนทเกรี คือกลองรบซึ่งนั้ด

กับนายทหารให้ไปส่งให้ ณ แห่งใดแห่ง ๑ พอตีกลองขึ้นแล้ว บรรดาไพร่พลสกลโยธา ซึ่งซ่อนอยู่ก็ออกมาพร้อมกัน รวากับแรมมิตรขึ้นด้วยกลองนั้น ที่ว่าตีกลองให้ปมหายนั้น ก็ไม่ยากอันใด พอชำระกายและผลัดผ้าเสียก็กลายเป็นคนรูปปรกติไป แล้วก็พานางกับโอรสกลับคืนเข้าสู่นครศิริไชย พอพระราชบิดาสั่งพระชนม์ลง พระชินเสนก็ขึ้นทรงราชย์แทนพระองค์ ทรงพระนามว่าท้าวชินเสน หรือท้าวศิริไชยชินเสนดังนี้ เห็นว่าเป็นเรื่องราวอันไม่พ้นวิสัยที่จะเป็นไปได้ จึงอยู่หลักฐานไม่สู้จะสนิทสนมเหมือนเรื่องขอมคำดินซึ่งได้สันนิษฐานมาแล้ว และซึ่งได้ผูกขึ้นเป็นเรื่องละครรำ ได้เล่นแล้วเป็นหลายครั้ง แต่ก็เห็นว่าพอใช้ได้ทั้งกรมพระตำรงและพระยาโบราณยอมรับแล้วว่าชอบกลอยู่ และถึงแม้ว่าจะยืนยันเอาเป็นพงษาจารแน่แท้ไม่ได้ก็ดี แต่ถ้าวเรื่องท้าวแสนปมนี้มีมูลความจริงอยู่บ้างแล้ว ก็น่าจะเป็นอย่างที่เราเอาไว้นี้แล้ว

เมืองอุทอง ถึงบ้านโข้ง

วันที่ ๑ ออกจากเมืองอุทองแวะสังเวทที่ศาลเจ้าพระยาจักร์
วันจันทร์ที่ ๒๖ ม.ค. — เวลาเช้ารุ่ง ๑๐ นาที ออกเดินจากที่พักในเมืองอุทอง ไปประมาณ ๕๐ เส้น แวะไปที่ศาลาพระนารายณ์ ซึ่งเรียกกันว่าศาลเจ้าพระยาจักร์ รูป “พระยาจักร์” นั้น คือรูปพระนารายณ์ ทำด้วยศิลาเป็นแบบโบราณแท้ คือไม่ได้ใส่มงกุฎหรือชฎา มีเครื่องแต่งหัวรูปคล้ายหมวกเตอร์กสมันน์ เหมือนเทวรูปที่ในพิพิธภัณฑ์สถานโบสถ์พราหมณ์ในกรุงเทพฯ ฯ สีมืดถืออาวุธตามแบบ

แต่พะเอินอื่น ๆ ชำรุดไปเสียหมด คงเหลือแต่จักรซึ่งยังอยู่บริบูรณ์
กว่าอื่น ๆ

พักที่ห้วยด้วนและห้วยขาม จากที่ศาลขึ้นเดินต่อมา จนได้
ประมาณ ๑๐๐ เส้น หยุดพักกลางทางครึ่ง ๑ แล้วเดินต่อมาจนถึงห้วย
ด้วน ระยะทางจากเมืองอุทอง ๒๒๖ เส้น ที่นี้เขาจัดเตรียมไว้เป็นที่
พักร้อน มีปลับปลาและประว้าที่ปักเรียบร้อยดี แต่เมื่อถึงยังเป็นเวลาเช้า
คือฟังจะ ๓ โมง และเห็นว่าระยะที่ยังคงจะต้องเดินต่อมายังยาวอยู่ จึง
ออกเดินต่อมาอีก ๑๐๗ เส้น ถึงห้วยขาม จึงหยุดพักร้อน เมื่อเวลา
เช้า ๔ โมงครึ่ง รวม ๒ ระยะที่เดินในเวลาเช้านี้ เป็น ๓๓๓ เส้น ๆ

มาพักแรมที่บ้านโข้ง เวลาบ่าย ๓ โมงออกเดินต่อมา หยุดพัก
กลางทางครึ่งหนึ่ง ๑ พอเวลาบ่าย ๕ โมงก็ถึงที่พักแรมตำบลบ้านโข้ง
ระยะทาง ๑๖๓ เส้น รวมระยะทางทั้งสิ้นในวันนี้เป็น ๔๙๖ เส้น ๆ

ที่บ้านโข้งนี้ พบเทินดินและคุปปรากฏว่าได้เคยเป็นค่าย กรมพระ
คำรบกับพระยาโบราณเดาว่าจะเป็นค่ายพระมหาอุปราชามาตั้งพักพลอยู่
เมื่อยกเข้ามาในครั้งแรก คือเมื่อรู้ข่าวว่าพระมหาธรรมราชาสวรรคต
และมาลองกำลังกู พอพระนเรศวรจับพญาพิสมได้ที่ตำบลจรเข้สามพัน
แล้ว พระมหาอุปราชาก็ยกทัพกลับไป การสันนิษฐานอันนี้ของเขาก็
ชอบกลอยู่ อาจจะเป็นจริงดังนั้นได้ ๆ

บ้านโข้ง ถึง พระเจดีย์พระนเรศวร

วันที่ ๘ ออกจากบ้านโข้ง วันอังคารที่ ๒๑ ม.ค. - เวลา

ย่ำรุ่งครึ่งออกเดินจากตำบลบ้านโข้ง เดินทางมาในป่าบาง ๆ ซึ่งเห็นได้ว่าเดิมเป็นทุ่งเป็นพัน พักที่กลางทางครึ่งหนึ่ง ๑ เมื่อเดินและประมาณครึ่งทาง พักประมาณครึ่งชั่วโมงแล้วเดินต่อ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ถึงที่พักผ่อน ตำบลคอนระฆัง ระยะทาง ๓๐๐ เส้น ฯ

พักร้อนที่คอนระฆัง ที่คอนระฆังนี้อยู่กลางทุ่ง และมีแนวค่ายคูอยู่ด้วย ซึ่งเข้าใจว่าเปนค่ายรามัญแห่ง ๑ เหมือนกัน และนอกจากนั้นก็ได้พบค่ายในทุ่งตามทางอีก เพราะทางนี้เป็นทางมหาอุปราชาดำเนินทัพครึ่งที่สุคนธ์ ฯ

พักแรมตำบลคอนพระเจดีย์ เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาทีออกเดินทางจากตำบลคอนระฆัง เดินอย่างสบาย ๆ พักกลางทางครึ่ง ๑ ประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วเดินต่อมา ถึงที่พักแรมตำบลคอนพระเจดีย์ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที ระยะทางจากคอนระฆัง ๑๕๐ เส้น รวมทั้ง ๒ ระยะเป็น ๔๕๐ เส้น ทางที่ผ่านมาเป็นทุ่งโดยมาก ฯ

พระเจดีย์พระนเรศวร ที่ตรงหน้าพลับพลาที่พักออกไป มีฐานพระเจดีย์ก่อด้วยอิฐ ๑๐ วาจัตุรัส พระเจดีย์ทลายเสียแล้ว แต่ทักษิณยังอยู่พอที่จะเห็นได้ว่าเป็นพระเจดีย์แบบสุโขทัย คือฐานชั้นทักษิณเป็นรูป ๘ เหลี่ยม มีคูหารองคล้าย ๆ วัดช้างล้อมที่สวรรคโลกและเจดีย์อื่น ๆ ที่สุโขทัยอีกเป็นอันมาก พอพิจารณาคูขนาดและลักษณะแห่งพระเจดีย์แล้ว เราก็ทำยมตามความเห็นกรมพระตำรงว่า พระเจดีย์องค์นี้แน่แล้วคือองค์ที่มีกล่าวไว้ในพงษาวดารว่า สมเด็จพระนเรศวร

ได้ทรงสร้างขึ้นเป็นเครื่องหมายที่ชนช้างกับพระมหาอุปราชา ฯ ในชั้น
เดิมที่ค้นไม่พบเพราะเหตุที่มัวไปค้นหาที่กระพังกรตามข้อความที่กล่าว
ไว้ในพงษาวดารฉบับที่พิมพ์ไว้แล้วแต่ก่อนนี้ ต่อมาได้พงษาวดารฉบับ
หลวงประเสริฐอักษรนิติ จึงได้เค้าเงื่อนให้ค้นกันใหม่ คือให้ค้นที่ริม ๆ
หนองสาหร่าย จึงพบพระเจดีย์องค์นี้ ซึ่งเป็นพระเจดีย์ใหญ่ สร้างด้วย
ฝีมืออันประณีต ตั้งอยู่โตน ๆ ไม่มีวัดวาอารามอะไรอยู่ใกล้เคียงเลย
ยิ่งมาตูลงค์พระเจดีย์และพิจารณาภูมิที่ประกอบด้วยแล้วก็ยิ่งจะต้องเชื่อ
มากขึ้น คือภูมิที่นั้น คิศจุระยะทางระหว่างค่ายพระนเรศวรที่หนอง
สาหร่ายกับค่ายมหาอุปราชาตำบลคอนระฆัง และคิดว่าถ้าต่างคนต่างยก
ทัพออกเดินก็จะต้องพอเหมาะประทะทัณฑ์ตำบลคอนพระเจดีย์นี้เอง ฯ
หลักฐานทั้งปวง กรมพระคำรงได้ทรงเก็บรวบรวมไว้แล้ว และพิมพ์
ไว้ในที่ท้ายหนังสือ “ตำนานเรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำ
ยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาหงสาวดี” ซึ่งกรมพระคำรงทรงพระ
นิพนธ์แจกในการที่มานมัสการพระเจดีย์องค์นี้ ในหนังสือเล่มนี้ ท่าน
ได้ทรงเก็บรวบรวมเรื่องราวมาไว้ได้ละเอียดลออดีแล้ว ไม่จำเป็นที่จะ
ต้องกล่าวข้อความซ้ำลงไว้ ณ ที่นี้ ฯ

อันที่จริงมานึก ๆ ไปก็เป็นที่น่าปลื้มใจยิ่งนัก ในข้อที่พระ
เจดีย์องค์นี้ ซึ่งได้หายไปไม่มีผู้พบนานแล้วนั้น ได้มาพบกันขึ้นอีกใน
ปีนั้น อันเป็นปีที่ ๔ แห่งรัชสมัยของเรา และรู้สึกยินดีที่เราเองได้มา
จนถึงที่มหาไชยสถานครั้งนั้น แท้ที่จริงในสมัยกาลก่อน ๆ นั้นมากมีผู้ได้รู้
แล้วว่ามีพระเจดีย์องค์นี้อยู่ แต่หากมีผู้เอาใจใส่ในโบราณคดีน้อยนัก

จึงมีเต็มผู้พยายามตรวจค้นจริง ๆ ๖ ความบกพร่องในส่วนทางโบราณคดีนั้น ไม่เป็นแต่เฉพาะในเรื่องพระเจดีย์นี้ แม้ในเรื่องอื่น ๆ ก็เป็นเช่นกัน เห็นว่าเป็นเพราะมัวไปพะวงเสียในเรื่องอื่น ๆ ซึ่งเห็นว่าเป็นความจำเป็นที่จะต้องกระทำเพื่อจำเริญทันสมัย จึงไม่เอาใจใส่ในเรื่องตำนานหรือโบราณคดี ซึ่งเขาย่อมไม่แลเห็นว่าเป็นประโยชน์อย่างไรสำหรับความจำเริญแห่งชาติตามวิธีแห่งชาวยุโรป ที่โก่งคอคอคุยเรื่องพงษาวดารกรีกหรือโรมัน หรือชาติฝรั่งอะไรอื่น ๆ คุยโต้ และเอาเป็นเครื่องอวดคืออวดรู้ได้ ที่พงษาวดารและตำนานแห่งชาติไทยใครพูดถึงก็ถูกพวกสมัยใหม่เขาฟุ่ดฟักเอา ดูเป็นคนหัวเก่าภูมิคร่ำคร่าเป็นบ้าเป็นหลังไปที่เดียว คนชั้นสูง ๆ ที่ได้ไปเรียนวิชา ณ ประเทศยุโรป อันคนไทยสมัยใหม่นับถือเอาเป็นตัวอย่าง วางท่าคูดูกพงษาวดารไทยเช่นกล่าวมาแล้วนั้น ก็ด้วยเหตุอันย่นิดเดียว คือตัวไม่มีความรู้พอที่จะคุยกับเขาได้ แต่ครั้นจะว่าไม่มีความรู้ก็ดูจะเป็นเลวไป ปล่อยละเลยกันมาเสียช้านานเช่นนั้น จึงมีคนทีรู้พงษาวดารไทยเราเองน้อยลงทุกที มีแต่อดีตผู้่งสร้านกันไปข้าง ๆ คุ ๆ ในที่สุดแลเห็นผลความเสื่อมเป็นแน่ชัดปรากฏขึ้นในหมู่คนไทยสมัยใหม่แล้ว ท่านผู้ใหญ่จึงรู้สึกความจำเป็นในการที่จะต้องเอาใจใส่ในเรื่องพงษาวดารมากขึ้น และเมื่อผู้ใหญ่เริ่มทำตัวอย่างเช่นนั้นแล้ว ผู้น้อยก็เริ่มเดินตามบ้าง ตั้งมีพยานปรากฏอยู่อย่าง ๑ คือ หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงซึ่งเราแต่งขึ้นนั้นขายได้ดีกว่าที่คาดคะเนเดิมเป็นอันมาก และพระราชพงษาวดารกรุงเก่าก็สังเกตเห็นว่ามีคนเรียนมากขึ้น ซึ่งเชื่อว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ก็จะทำให้คน

ชั้นใหม่รู้สึกว่ชาติไทยเรามีต้นทุนอยู่มาก ซึ่งเป็นหน้าที่จะต้องทูลถนอมไว้มิให้เสื่อมสูญไปโดยทางอันไม่จำเป็น มีแบบธรรมเนียมอันได้เกิดขึ้นในพื้นที่เมืองจนเป็นปึกแผ่นแล้ว จะเปลี่ยนแปลงเพลงพริกเล่นตามใจง่าย ๆ ไม่ได้ ๆ

ได้วัชรราชยุคธงไชย หนึ่งวันนี้ได้ของสำคัญอัน ๑ ซึ่งควรจะนับถือว่าเป็นสิ่งสวัสดิมงคลอย่างยิ่ง คือพระยาสุนทรสงครามได้นำยอดธงไชย ทำด้วยทองสัมฤทธิ์ เป็นรูปวัชรราช มาให้ที่หน้าพลับพลาเมื่อมาถึง วัดถุนเป็นยอดธงแน่ เพราะมีช่องสำหรับสวมกับยอดไม้ธง และที่ทำให้หลังชั้นอีกคือมีเป็นรอยถูกลูกกระสุนปืนแห่วงอยู่ข้าง ๑ ซึ่งเป็นพยานปรากฏว่าได้เข้าในงานสงครามเป็นแน่นอน ยอดธงนี้นายอำเภอสรีประจันต์ผู้มาทำพลับพลาชุดได้ที่ริมพระเจดีย์พระนเรศวรมหาราช และคิด ๆ ไปก็หน้าอัครราชย์ที่มากตมั่งอยู่ในถิ่นถึง ๓๒๑ ปีเต็ม (การชนข้างนั้นเป็นเดือนนี้ พ.ศ. ๒๑๓๕) ฟังจะมาพบ และพะเอินรูปก็เป้นวัชระตรงกับชื่อของเราด้วย จึงทำให้เป็นที่น่าปลื้มยิ่งขึ้น คิด ๆ ไปก็ดูประหนึ่งว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระเมตตาแก่เรา ผู้ที่ได้อุสาหมาจนถึงที่มหาพิไชยสถาน อันเป็นที่พระองค์ท่านได้ทรงกระทำสงครามกู้ชาติไทยเราให้พ้นจากเงื้อมมือพม่า บรรดาพระเจ้าแผ่นดินสยามก็มิได้มีข้อความปรากฏเลยว่าได้เคยเสด็จมาถึงสนามรบอันนี้ เราเห็นว่าวัดถุนสำคัญเช่นยอดธงนี้ไม่ควรจะเอาไปเก็บลับไปเสีย จึงได้ตกลงให้ติดบนยอดธงมหาสารทูลของคณะเสือป่า เพื่อจะได้มีโอกาสได้เข้าพิธีอยู่เสมอ ๆ และให้เป็น

เกียรติยศแต่เสียที่ได้สู้สาหมาด้วยกันจนถึงที่มหาไชยสถานนี้ ฯ

วัตถุดิบ ๆ ที่ได้ที่ตอนพระเจดีย์ นอกจากยกอัตรนี้ ยังมีวัตถุ
ที่ซุกได้ที่ตอนพระเจดีย์อีก ก็คือปืนหมากล่นกระบอก ๑ ซึ่งเข้าใจว่า
จะเป็นของพระมหาอุปราชาทกอยู่เมื่อพม่าล่าทัพหนีไป ปืนนี้กรุปร่าง
เป็นอย่างแบบที่เคยเห็นในพิพิธภัณฑ์ที่ยุโรป เป็นปืนประจุกท้าย มีลูก
กลอนปีตรงข้างท้าย (แต่ลูกกลอนนั้นหาย) กับได้ก้อนโลหะสี่เหลี่ยม
ก้อน ๑ มีอักษร “ย” รามัญ จะใช้ทำอะไรยังเขาไม่ถูก ฯ

พระพิมพ์ หนึ่ง เมื่อก่อนที่เราจะมาหน้อย ๑ เขาได้ไปพบกรุ
ในพระมหาธาตุเมืองสุพรรณบุรี ได้พระพิมพ์ตะกั่ว ปางพระลิลลา กับ
พระพิมพ์ดิน ปางมารวิไชย มีอย่างละมาก ๆ ชาวสุพรรณลือกันว่า
เป็นพระเครื่องรางอันได้มีทดลองแล้ว พระเหล่านี้ พระยาสุพรรณ
ได้นำมาให้ที่นี้ด้วย เราเห็นว่าเป็นของแจกอย่างเหมาะที่ จึงได้ให้แจก
แก่บรรดาเสือและทหารที่มาด้วยกัน ได้ทั่วถึงกัน ดูเป็นที่ยินดีกันมาก ฯ

ไชยคาถาแต่ใหม่ ในเวลาสวดมนต์เย็นวันนี้ ได้สวดไชยคาถา
ซึ่งเราแต่งขึ้นใหม่เป็นครั้งแรก ดังต่อไปนี้

ไชยคาถา

สังขโต ๐ พาหุ สหัสสมภินิมิต สาวุธันต์
 กริมขล อุทิศ โฆร สเสน มาร
 ทานาที ธัมม วิธินา จิตวา มุณินโท
 ตันเตชสา ภาวตุ เม ขยสิทธิ์ นิจจ ฯ

แล้วกรมพระตำรงราชานุภาพจึงทรงอ่านประกาศเทวดา ซึ่งพระองค์
 ท่านเองได้ทรงแต่งขึ้น (และซึ่งจะได้ส่งลงพิมพ์ไว้ในราชกิจจานุเบกษา
 สืบไปท้าย) มีข้อความแสดงตำนานการที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
 ได้ทรงกระทำสงครามด้วยพม่า กู้ชาติไทยเราให้ได้เป็นอิสระพ้นจาก
 อำนาจแห่งหงสาวดี แล้วได้ทรงสถาปนาพระเจดีย์ขึ้นขึ้นเพื่อเป็นอนุ-
 สारวีย์ในมหาไชยสถาน ที่พระองค์ได้ทรงกระทำกรยุทธหัตถีมีไชยก่
 พระมหาอุปราชหงสาวดี แล้วและกล่าวถึงการที่ตัวเราได้ทราบข่าวว่า
 ค้นพระเจดีย์นี้พบอีก มีความโสมนัสจึงมานมัสการ พร้อมด้วยพระ
 บรมวงษานุวงศ์และข้าทูลลอองธุลีพระบาทเป็นกระบวนเสื่อป่า ในที่
 สุดจึงกล่าวเป็นคำขอให้ไชยมงคลมีแก่เราและรัฐสีมาอาณาจักรสยามทั่ว
 ไป พอสิ้นคำประกาศ เรียบอกวันทยาวิรุ ประโคมเศวตสังข์ฆ้องไชย
 และดุริยดนตรี เสื่อป่าเป่าแตรค่านับ จบแล้วบอกเรียบอวรุ แล้ว
 เราจึงขึ้นบนเกย ให้โอวาทแก่เสื่อป่าและทหาร (มีข้อความดังจะได้
 ปรากฏอยู่ในราชกิจจานุเบกษาต่อไป) ในที่สุดเราได้ขอให้เสื่อร้อง
 เพลงเสื่อป่าจนจบแล้ว บอกวันทยาวิรุอีกครั้ง ๑ แล้วเราจึงขึ้นบนเกย
 ให้เสื่อป่าและทหารคำรวจภูธรเดินผ่านเกย เราประนมมัตให้ ในเมื่อ
 เดินผ่านนั้นต่างคนร้อง “ไชโย” เป็นคำอวยไชย พอประนมมัตทั่ว
 แล้ว เป็นเสร็จพิธี ซึ่งนับว่าเป็นพิธีสัน แต่่น่ายินดีเป็นอันมาก เมื่อ
 ได้กระทำแล้วทำให้มีใจฮึกเหิมตียิ่งนัก ฯ

คิดจะบำรุงพระเจดีย์พระนเรศวร พระเจดีย์องค์นี้ ที่จริง
 นับว่าเป็นอนุสาวรีย์สำคัญสำหรับชาติไทย ไม่ควรที่จะเพิกเฉยทิ้งไว้

อย่างเช่นแต่ก่อนอีก สมควรจะบำรุงรักษาไว้เป็นอนุสาวรีย์เครื่องเตือน
 จิตคนไทย อย่างเช่นที่ประเทศเยอรมนีเขาได้สร้างอนุสาวรีย์ขึ้นไว้ณ
 สนามรบริมเมืองไลป์ซิก เพื่อรำลึกถึงการสงครามซึ่งพวกเยอรมันได้
 กระทำกับนะโปเลียนกษัตริย์ให้พ้นจากเงื้อมมือนะโปเลียน ฉะนั้น พระ-
 เจดีย์อันนี้ก็เป็อนุสาวรีย์ที่รำลึกถึงกิจสำคัญอันใหญ่ยิ่งในตำนานแห่ง
 ชาติไทย จึงควรที่จะรักษาไว้ ครั้นว่าจะให้ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ขึ้น
 ใหม่ ก็คงจะไม่ลงเท่าเอาไว้อย่างที่เป็นอยู่บัดนี้ เพราะเท่าที่เหลืออยู่
 บัดนี้เป็วัตถุซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ทรงสร้างขึ้น จึงตกลง
 กันว่า จะให้รักษาไว้ให้คงอยู่เท่าที่มาพบครั้งนี้ เป้นแต่ให้คอยรักษา
 อย่าให้มีต้นไม้ขึ้นรก และอย่าให้ทำลายมากไปอีก การที่จะรักษานั้นจะ
 ไม่เป็นการลำบากปานใด เพราะที่ห่างจากที่ว่าการอำเภอศรีประจัน
 เพียง ๓๐๐ เส้น กรมพระดำรงรับว่าจะส่งนายอำเภอให้มาตรวจอย่าง
 น้อยเดือนละครึ่งเสมอ และต่อไปจะให้ตัดถนนจากศรีประจันเพื่อเป็น
 ทางเดินมาให้สะดวก สำหรับคนจะได้มาดูได้โดยง่าย ส่วนการตกแต่ง
 คิดว่าจะให้ก่อเวียงผาล้อมรอบพระเจดีย์ ให้มีแท่นที่บูชา มีศิลาจาก
 ตำนานไว้ และบางทีจะต้องคิดสร้างศาลาที่พักขึ้นบ้างตามสมควร เพื่อ
 ความสะดวกแก่ผู้ที่จะไปมาคูนสาวรีย์สำคัญอันนี้สืบไป ฯ

เหตุที่มารบกันที่ดอนพระเจดีย์นี้ อนึ่งมีข้อซึ่งคนโดยมากอาจ
 จะตั้งเป็นปัญหาถามได้ คือว่าพระมหาอุปราชาไถ่ยกเข้ามาตั้งค่ายพัก
 พลที่กระพังกรแล้ว เมื่อจะเดินทัพทำไมไม่เดินตัดตรงไปป่าโมกข์
 ทำไมจึงเดินวกซันมาทางเหนือจนได้มาประทะรบกับทัพสมเด็จพระนเร-

ศรวรที่ตอนพระเจดีย์นั้น บัญหาข้อนี้จะได้แลเห็นคำตอบอยู่เองเมื่อได้พิจารณาคุณูปประเทศ ก็จะได้แลเห็นได้ว่าที่ซึ่งจะยกทัพข้ามได้ทางข้างใต้นั้นไม่มี มีอยู่แต่ทางข้างเหนือนี้ จึงต้องยกขึ้นมาเพื่อจะข้ามได้สะดวก สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงทราบความข้อนี้ด้วย จึงยกขึ้นมาดักที่หนองสาหร่ายนี้ พิจารณาได้ความตั้งนั้นแล้วก็เป็นอย่างนั้นข้อควรสงสัยต่อไป ๆ

มิกิสา เวลาบ่ายมีการกีฬาที่น่าพลับปลา เพื่อเป็นการรื่นเริงสมโภชพระเจดีย์พระนเรศวร มีการแข่งขันต่าง ๆ สนุก ๆ หลายอย่าง ทั้งคนเล่นและคนดูเป็นที่พอใจมาก ราษฎรก็ดูแน่น เป็นที่รื่นเริงทั่วกัน ๆ

มีการเลี้ยงและมหรสพ เวลาค่ำมีการเลี้ยงนายเสือบ้าและนายทหาร แล้วมีจุดดอกไม้เพลิง ซึ่งพระเพิ่มอธิการ และพระวอน วัดเสารงทอง เมืองสุพรรณบุรี เป็นพี่น้องแฝด ได้จัดมาจุดให้เป็นพุทธบูชา มีฟุ่มสี่ ๖ ฟุ่ม กับพลุหลายดอก การเลี้ยงนั้นก็เป็นที่รื่นเริงที่อยู่ กรมพระตำรงไต้เป็นผู้กล่าวคำอวยไชยให้พร กล่าวถึงการสงครามซึ่งสมเด็จพระนเรศวรได้ทรงกระทำเพื่อกู้อิสรภาพแห่งชาติไทย และยินดีที่พระเจดีย์ซึ่งพระองค์ได้ทรงสร้างขึ้นไว้เป็นอนุสาวรีย์แห่งมหาพิไชยยุทธครั้งนั้น อันไม่มีใครหาพบมานานแล้ว ได้มาพบในปีนี้ และยินดีที่ได้ตามเสด็จตัวรามายังที่สนามรบ ไต๋นมัสการพระเจดีย์ ซึ่งไม่ปรากฏว่าพระราชาธิบดีพระองค์ใดได้เคยเสด็จมาถึงตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมา จึงขอชักชวนให้ดื่มให้พรแก่เราทุกคน เราได้

กล่าวคำตอบตามสมควร กล่าวด้วยโดยจริงใจ พுகตรง ๆ อย่างทหาร
กับทหารพุกกัน ไม่ใช่ภาษาราชทูตหรือภาษารัฐประศาสน์ (ปอลิติกส์)
เลย ให้สมกับที่พุกในสมรภูมิไชย คือแสดงความตั้งใจของตัวเราที่จะ
กระทำการตามหน้าที่อันควรแก่พระเจ้าแผ่นดินไทย กิจถึงประโยชน์แห่ง
ชนหมู่มากยิ่งกว่าชนหมู่น้อย ตั้งใจจัดการปกครองให้เหมาะแก่ประเทศ
และโอกาสที่จะพอทำได้มากกว่าที่จะพยายามเล่นละครให้ฝรั่งชม จึงขอ
เตือนข้าราชการให้ประพฤติเช่นเรบบ้าง คือใครมีหน้าที่ก็ควรจะทำไป
ให้ดีที่สุด งดการเห็นแก่ตัว อันเป็นผลให้ทุกข์ยาและแตกร้างกัน ตั้งใจ
สำแดงความรักชาติ โดยทำกิจการของตน ๆ โดยเต็มสติกำลังและความ
สามารถ ยอมสละร่างกาย ชีวิต และเลือดเนื้อ เพื่อประโยชน์แห่ง
ชาติ เช่นนี้ดีกว่าที่จะมัวตะโกน “รักชาติ” ให้หนวุกหูเพื่อนบ้าน
การรักชาติขอให้อภัยอยู่ในใจ อย่างรักด้วยปาก ในที่สุดอวยไชยให้พร
ขอให้ทุก ๆ คนมีความเจริญสุขสวัสดิ์ และถ้าแม้ว่าจะมีศัตรูเข้ามาแย่ง
ราชอาณาจักรสยาม ขอให้ได้ไปทำสงครามเอาไชยชนะด้วยกัน เหมือน
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับข้าทูลลอลองธูลีพระบาทของท่านฉนั้น ๆ

เมื่อเลี้ยงแล้ว มีการเล่นต่าง ๆ เป็น ๖ ชุด ชุดที่ ๑ ลิเก ของ
กองร้อยที่ ๑ กรมราบหลวง ชุดที่ ๒ ลครพุก ของกองร้อยที่ ๓
(ลูกเสือหลวง) กรมราบหลวง ชุดที่ ๓ เสภาว่า ของกองร้อยที่ ๒
กรมราบหลวง ชุดที่ ๔ โขน ตอนถวายลิง ของกองร้อยที่ ๔ (ทหาร
กระบี่) กรมราบหลวง ชุดที่ ๕ เติงเท็งทรงเครื่องของกองพันพิเศษ
ชุดที่ ๖ เพลงน้อย ของกองร้อยที่ ๒ กรมทหารมหาดเล็ก นับว่าเป็น

การครึกครื้นมากอยู่ ๆ

วันที่ ๑๐ ออกจากคอนพระเจดีย์ แรมบ้านโข้ง วันพฤหัสบดี
ที่ ๒๕ ม.ค. — วันนั้นเวลาเช้า ๑ โมง ออกเดินจากที่พักแรมตำบลคอน
พระเจดีย์ เดินย้อนทางมาตามทางเดิม แต่เปลี่ยนที่พักร้อน ขยับมา
พักที่หนองกะทิงทางจากคอนพระเจดีย์ ๓๘๔ เส้น พักแต่เช้าจน ๕ โมง
จนบ่าย ๓ โมงครึ่ง จึงออกเดินต่อมา ชั่วโมงเดียวถึงที่พักแรมตำบล
บ้านโข้ง ระยะทาง ๑๐๖ เส้น การเดินทางวันนี้ไม่สู้จะสบายเพราะ
อากาศร้อนอ้าว (เป็นมาแต่วานนี้แล้ว) และลมมีก็พัดมาจากเหนือ
ฝุ่นจึงตกลงกลับมาจากข้างหลังเดินหนีไม่ใคร่จะพ้น ๆ

วันที่ ๑๑ จากบ้านโข้งพักร้อนที่ห้วยคว้น พักกินเช้าที่เมือง
อุทุมพร และพักแรมที่บ้านจรเข้สามพัน วันศุกร์ที่ ๓๐ ม.ค. — เวลา
เช้ารุ่งเศษออกเดินจากที่พักแรมตำบลบ้านโข้ง พักกลางทางครึ่ง ๑
เวลาเช้า ๓ โมงเศษถึงที่พักร้อนตำบลห้วยคว้น ระยะทาง ๒๗๐ เส้น
พักอยู่จนบ่ายจน ๓ โมง ออกเดินทางอีก พักกลางทางอีกครั้ง ๑
เวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงเมืองอุทุมพร ระยะทาง ๒๒๖ เส้น พักอยู่ที่เมือง
อุทุมพรจนกินเช้าเย็นแล้ว เวลายาม ๑ จึงออกเดินต่อมา เวลา ๔ ทุ่มครึ่ง
ถึงบ้านจรเข้สามพัน ระยะทาง ๑๔๗ เส้น รวมระยะทางทั้งสิ้นในวันนี้
๖๔๓ เส้น หยุดพักแรมที่บ้านจรเข้สามพัน ผลับผลาพักแรมของเรา
เขาปลุกให้ใหม่ที่ข้างที่ว่าการอำเภอ ส่วนผลับผลาที่พักร้อนเก่าใช้เป็นที่
ที่พักเสื่อป่า ๆ การเดินทางวันนี้อยู่ข้างจะร้อน เพราะอากาศอ้าวคล้าย ๆ

ฝนจะตก และฝนมากเต็มที่ ๖

วันที่ ๑๒ ออกจากจรเข้สามพัน วันเสาร์ที่ ๓๑ ม.ค.— เวลาเข้าก่อนโมงหน้อย ๑ ออกเดินจากที่พักแรมบ้านจรเข้สามพัน เดินย้อนทางเก่ามา เพราะฉะนั้น ฝนอยู่ข้างจะจัดมาก พักกลางทางครึ่ง ๑ เวลาเช้า ๔ โมงถึงที่พักร้อนตำบลลาดบัวขาว ระยะทางจากจรเข้สามพัน ๓๓๘ เส้น ๖

พักร้อนลาดบัวขาว พลับพลาที่พักร้อนที่ลาดบัวขาวนี้ ผู้ทำไว้ใช้ความคิดทำดีมาก เข้าที่ข้างอย่างนักเลง ทั้งร่มรื่นดีและเป็นที่มีคติดี แต่ก็โปร่งพอที่จะไม่บังลม ทั้งที่พักคนอื่นและโรงที่พักเสื่อป่าก็ทำไว้บริบูรณ์ดี ควรที่จะได้รับบำเหน็จ จึงตกลงให้รัตนภรณ์แก่นายอำเภอจรเข้สามพันผู้อำนวยการ และให้เหรียญราชรุจิเงินแก่กำนัน ๒ คนผู้เป็นนางาน ๖

พักแรมวังไซ เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๕ นาที ออกเดินจากลาดบัวขาว เดินพักเดียว พอบ่าย ๔ โมงครึ่งก็ถึงที่พักแรมตำบลวังไซ ระยะทาง ๑๐๔ เส้น รวมทั้งสิ้นเป็น ๔๔๖ เส้น การเดินทางอยู่ข้างร้อน เพราะมีเมฆฝนบ้าง ๖

ฝนตก เวลาพลบค่ำวันนี้ฝนตกประปราย ยังมีทันหนาเมล็ดนักก็หยุด แต่พอเวลาราว ๒ ทุ่มเริ่มตกอีก คราวนี้เลยลงใหญ่เป็นฤดูฝน ทั้งฟ้าก็กระหิมมากอยู่ ที่พักเรามีได้เตรียมสำหรับกันฝน เพราะฉะนั้นเป็นอันเปียกกันหมด ต้องให้จัดการสูมไฟขึ้นผึ่งเสื้อผ้าและแฉงที่ปูนอน

อยู่ข้างจะเป็นการไกลหลักันมากอยู่ เพราะไม่มีใครได้เตรียมสำหรับ จะถูกฝนเลย และแท้จริงก็ควรจะหมดฝนแล้ว ๆ

วันที่ ๑๓ ออกจากวังไซไปแรมบ้านทวน วันอาทิตย์ที่ ๑ กุมภาพันธ์ — วันนั้นเวลาเช้ารุ่งครึ่งออกเดินจากที่พักแรมตำบลวังไซ แดดไม่สู้จะร้อนจัด และมีลมเรื่อย ๆ ฝนตกก็ไม่มีฝุ่น อยู่ข้างจะสบาย แต่เมื่อเดินข้ามทุ่งเป็นโคลนเหนียว ๆ อยู่บ้างบางแห่ง พอเวลา ๒ โมง เข้าถึงตำบลคอนตาเพ็ด ซึ่งเขาได้เตรียมทำพลับพลาไว้เพื่อเป็นที่พัก ร้อน แต่เห็นว่าระยะที่จะเดินถึงบ้านทวนยังเหลืออยู่อีกน้อยแล้ว จึง ตกกลงเป็นอันหยุดพักที่คอนตาเพ็ดเพียงครึ่งชั่วโมงเท่านั้น เวลา ๒ โมง ครึ่งเศษก็ออกเดินต่อมา ถึงบ้านทวนเวลาเช้า ๔ โมงเศษ เป็นอัน พักร้อนและแรมที่นั่นแห่งเดียวที่เดียว ซึ่งเป็นประโยชน์ เพราะจะได้ มีเวลาพักนานหน่อย และได้มีโอกาสตากเสื้อผ้าซึ่งเปียกมาแต่คืนนี้ ๆ

ระยะทางวันนี้ แต่วังไซถึงคอนตาเพ็ด ๑๖๒ เส้น จากคอน ตาเพ็ดถึงบ้านทวน ๑๘๓ เส้น รวมทั้งสิ้นเป็น ๓๔๕ เส้น ๆ

ฝนตกใหญ่ เวลาค่ำวันนี้ เห็นท่าทางว่าฝนจะตกอีก จึงได้รับ ให้สวดมนต์ไหว้เสียแต่ก่อนเวลาตามปกติ แต่ถึงกระนั้นพอเริ่มสวด ฝนก็เริ่มตก ต้องสวดย่อ เมื่อสวดมนต์แล้วพระครูเมืองกาญจนบุรีได้ จุดดอกไม้เป็นพุทธบูชา ๆ พอสวดมนต์จบก็พอฝนลงใหญ่ และตกอยู่ นานเป็นอย่างน่าฝนแท้ แต่เคราะห์ดีที่อยู่ใกล้วัด เสือป่าได้อาโศรยวัด จึงไม่เปียกอย่างเมื่อคืนนี้ ๆ

บ้านทวน ถึง กาญจนบุรี

วันที่ ๑๕ ออกจากบ้านทวน วันจันทร์ที่ ๒ ก. พ. — วันนั้น

เวลาเช้ารุ่งออกเดินทางจากบ้านทวน ทางที่เดินระยะนี้ตามปรกติเขาว่ามักมีฝุ่นจืดมาก แต่วันนี้ไม่มีฝุ่นเลย ออกจะตรงกันข้าม เป็นโคลนโดยมาก และบางแห่งต้องลุยน้ำ เพราะฝนเมื่อคืนนี้มากเต็มที่ ทางที่เดินนี้ เป็นทางคนใช้อยู่โดยปรกติ เพราะฉะนั้น พบศาลาและสวนอยู่เป็นระยะๆ ห่างกันราว ๑๐๐ เส้น กองเงินได้หยุดพักกลางทางครึ่ง ๑ ประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วเดินต่ออีก ทางผ่านมาในกลางบ้านทุ่งสมอ ซึ่งเป็นหมู่บ้านใหญ่อยู่ในทุ่งนาโดยรอบ ผู้คนคึกคักอยู่ เวลาเช้า ๓ โมงเศษจวน ๔ โมง ถึงบ้านหนองขาว ระยะทาง ๓๐๕ เส้น กองเงินมาโดยเรียบริ่อยดีและเร็วด้วย ฯ

พักร้อนที่บ้านหนองขาว ที่พักร้อนอยู่ในลานวัดหนองขาว ชาวบ้านพากันไปคอยอยู่แน่น และจัดหาสำหรับไปไว้คอยเลี้ยงเสื่อป่า ได้กินกันอย่างบริบูรณ์ทั่วถึงกัน บรรดาเจ้าของสำหรับเข้าไปนั่งปฏิบัติเสื่อป่าราวกับปฏิบัติพระ ครั้นเมื่อเสร็จเลี้ยงและเราก็กินเช้าแล้ว ราษฎรได้ขออนุญาตเวียนเทียนเรา เราก็อนุญาตให้เขากระทำตามปราดณา คุณทำกันอย่างเต็มอกเต็มใจจริง ๆ เมื่อเวียนเทียนแล้ว เราได้ให้น้ำมนต์แก่ราษฎร พากันยินดีตักเป็นอันมาก คุณช่วงยินดีจริง ๆ ที่ได้เห็นเจ้าเห็นนายของตน นึก ๆ อยากให้ชาวบางกอกได้มาเห็นแก่ตา จะได้ว่ารู้ได้ว่าข้อความที่คนบางคนพูดนั้นเป็นความโกหกปานใด ฯ

พักรมเมืองกาญจนบุรี เวลาบ่าย ๒ โมงออกเดินทางต่อมา

พื้นที่อยู่ข้างจะเป็นโคลนมาก แต่เสื่อปากก็เดินกันแข็ง ๆ ไม่ย่อท้อเลย ได้หยุดพักกลางทางครึ่ง ๑ ประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วเดินต่อมา เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งถึงเมืองกาญจนบุรี ระยะทาง ๓๑๓ เส้น เพราะฉะนั้นต้องนับว่าเดินมาได้เร็วมาก และไม่มีใครตกเลยด้วย เป็นที่น่ายินดีมาก ๆ

เมื่อถึงเมืองแล้ว ลงเรือข้ามฟากแม่น้ำมาที่พลับพลาพักแรม ซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตก ตรงกันข้ามกับโรงทหารพรานที่ ๔ พลับพลาเขาเลือกที่ดี ตั้งบนเนิน แลไปเห็นภูมิประเทศงามราวกับรูปภาพ ทั้งได้ลมเย็นสบายดีด้วย ภรรยาข้าราชการ กับพระสุวรรณหายอำเภอสังขละ กับพวกเกรียงไค้มาคอยรับและถวายของอยู่ที่พลับพลาแล้ว ๆ

อนึ่ง เจ้าพระยาอภัยราชา กับพระยาจักรปาณี ได้ขึ้นมาคอยรับอยู่ที่กาญจนบุรีนี้ด้วย ๆ

วันที่ ๑๕ ออกจากกาญจนบุรี วันอังคารที่ ๓ ก. พ. — วันนั้นเวลาเช้า ๑ โมงออกเรือจากที่พักแรมเมืองกาญจนบุรี ล่องลงมาตามลำน้ำแม่กลอง ซึ่งในตอนบน ๆ ใกล้เมืองกาญจนบุรีนั้น มีเขาอยู่ทั้ง ๒ ข้างทาง และมีตลิ่งชันมีหาคทราย ทำให้เห็นถึงลำน้ำที่ล่องลงมาจากเชียงใหม่ ๆ

ถึงบ้านโป่ง จากบ้านโป่ง เรือแจวล่องเรื่อยลงมา หยุดครู่ ๑ ที่กลางทาง เพื่อรับเข้ากลางวัน ซึ่งกินมาในขณะที่เรือแล่นอยู่นั่นเอง เรือแจวมาเรื่อย ๆ มีลมเย็นสบายดีตลอดทาง จนเวลาบ่าย ๓ โมง

๔๕ นาที เรือที่นั่งมาถึงบ้านโป่ง เทียบท่าหน้าพลับพลาซึ่งปลูกอยู่ในที่ซึ่งพักพลเสือบ้าเมื่อออกมาซื้อมรบบปี พ.ศ. ๒๔๕๔ นั้นเอง กรมทหารรักษาวังในบังคับบัญชานายพลตรี พระสุรราชฤทธานนท์ ได้มาจากกรุงเทพฯ ๖ คอยอยู่ที่นั่นแล้ว และเสือบ้ากับลูกเสือบณฑลราชบุรี และเสือบ้ามณฑลปาจิณบุรี พร้อมด้วยกรมขุนมรุพงษ์ก็ได้มาคอยรับอยู่ที่นั่นแล้วด้วย เพื่อจะมาซื้อมรบบต่อไป ๖

เมื่อมาพักที่บ้านโป่งครั้งก่อนนี้ นอนในกระโจมนายพล มาครึ่งมีพลับพลาเรียบร้อย และกันห้องหับเข้าที่ตีพ้ออยู่ได้ ซึ่งเป็นการสมควรอยู่แล้ว เพราะจะได้พ้อพักผ่อนร่างกายให้สบายบ้างในเมื่อก่อนที่จะต้องไปซื้อมรบบ พลับพลาจนถึงฝนจะตกก็ไม่กลัว แต่ได้ทราบข่าวว่าที่พักเสือบ้าเป็นแต่ปร่า ถ้าฝนตกลงมาจริง ๆ ก็จะต้องให้ลงอาไศรยในเรือ ซึ่งกรมสั่งให้ว่าจะให้คงอยู่ที่นั่นจนกว่าเราจะออกเดินจากบ้านโป่งนี้ไป แต่ถึงกระนั้นก็ยังต้องหวังใจว่าฝนจะไม่ตก เพราะทหารอยู่เต็นต์คงต้องเปียก ๖

เมื่อมาถึงบ้านโป่งแล้ว นับว่าเป็นที่สุขเซตรแห่งการเดินทางแล้วมานี้รู้สึกยินดีที่การเดินทางได้เป็นไปแล้วโดยเรียบร้อยดี ผู้ที่ไปด้วยกันก็ไม่มีที่เจ็บไข้อยันใด นอกจากเจ็บตืนและเหน็บเหนียวเมื่อยล้า ซึ่งเป็นธรรมดาแห่งการเดินทาง และถึงการเจ็บตืนและอิดโรยนั้นก็เป็นอย่างอยู่ในตอนแรก ๆ เท่านั้น ในตอนหลัง ๆ นี้ดูไม่ใคร่จะมีใครอ่อนแอ และเห็นได้ว่าใจคอดีอยู่ทั่วกันด้วย ๖

ศิริรวมระยะทาง ศิริรวมระยะทางที่ได้เดินตั้งแต่นครปฐมไป
ถึงดอนพระเจดีย์ และจากดอนพระเจดีย์ไปเมืองกาญจนบุรีครั้งนี้ ดัง
ต่อไปนี้

วันที่ ๑	จากสนามจันทร์ไปบางกระทุ่ม	๔๕๐	เส้น
	จากบางกระทุ่มไปกำแพงแสน	๒๒๐	„
	รวม	<u>๖๗๐</u>	„
วันที่ ๓	จากกำแพงแสนไปหนองคัตสา	๔๑๒	„
	จากหนองคัตสาไปบ้านบ่อสุพรรณ	๒๖๗	„
	รวม	<u>๖๗๙</u>	„
วันที่ ๔	จากบ้านบ่อสุพรรณไปตะพังกรู	๑๓๕	„
	จากตะพังกรูไปคอนมะขาม	๒๔๖	„
	รวม	<u>๓๘๑</u>	„
วันที่ ๕	จากคอนมะขามไปจรเข้สามพัน	๔๐๕	„
	จากจรเข้สามพันไปเมืองอู่ทอง	๑๔๗	„
	รวม	<u>๕๕๒</u>	„
วันที่ ๗	จากเมืองอู่ทองไปห้วยข้าม	๓๓๓	„
	จากห้วยท่าข้ามไปบ้านโข้ง	๑๖๓	„
	รวม	<u>๔๙๖</u>	„
วันที่ ๘	จากบ้านโข้งไปคอนระฆัง	๓๐๐	„
	จากคอนระฆังไปดอนพระเจดีย์	๑๕๐	„
	รวม	<u>๔๕๐</u>	„

ศิริรวมระยะทาง

๑๕๓

วันที่ ๙	จากกอนพระเจดีย์ไปหนองกะติ	๓๘๔	เส้น
	จากหนองกะติไปบ้านโข้ง	๑๐๖	„
	รวม	<u>๔๙๐</u>	„
วันที่ ๑๑	จากบ้านโข้งไปห้วยคั่น	๒๗๐	„
	จากห้วยคั่นไปเมืองอู่ทอง	๒๒๖	„
	จากเมืองอู่ทองไปจรเข้สามพัน	๑๔๗	„
	รวม	<u>๖๔๓</u>	„
วันที่ ๑๒	จากจรเข้สามพันไปลาดบัวขาว	๓๓๘	„
	จากลาดบัวขาวไปวังไซ	๑๐๔	„
	รวม	<u>๔๔๒</u>	„
วันที่ ๑๓	จากวังไซไปบ้านทวน	๓๔๔	„
วันที่ ๑๔	จากบ้านทวนไปหนองขาว	๓๐๕	„
	จากหนองขาวไปกาญจนบุรี	๓๑๓	„
	รวม	<u>๖๑๘</u>	„

รวมระยะทางจากนครปฐมถึงกอนพระเจดีย์ ๓๒๖๘ เส้น
 „ „ จากกอนพระเจดีย์ถึงกาญจนบุรี ๒๕๓๗ „
 รวมระยะทางสถลมารคทั้งสิ้น ๕๘๐๕ เส้น

เมื่อตรวจดูรายศิริรวมระยะทางทั้งนี้แล้ว ก็จะได้แลเห็นได้ว่าระยะ
 ที่ได้เดินมาแล้วมิใช่น้อย และที่เสือบ่าได้เดินไปแล้วโดยเรียบร้อย
 ที่เป็นควรมินดี

ประโยชน์แห่งการเดินทางเที่ยวที่แล่วมานี้ การเดินทางครั้งนี้ ถ้าจะคิดไปแล้วก็จะเห็นว่าได้ประโยชน์ที่เป็นหลายประการ ถ้าจะกล่าวโดยย่อแต่เป็นสังเขป ก็คงจะจัดลงเป็นหัวข้อได้โดยลำดับจากน้อยขึ้นไปหาใหญ่ตามความเห็นของเราดังต่อไปนี้:—

๑. ทำให้ผู้ที่ได้เดินไปแล้วมีความสุขสำราญขึ้นในส่วนร่างกาย เพราะคนที่ไปด้วยกันโดยมากเป็นชาวกรุงเทพฯ การอยู่ยังและประพฤติอยู่โดยปรกติเมื่ออยู่ในกรุงเทพฯ นับว่าเป็นทางที่ทำให้ร่างกายชุกโครมเร็ว คือ นอนดึก กินอาหารสำส่อน และไม่เป็นเวลาสม่ำเสมอ และหาความเพลิดเพลินมากเกินไป ความประพฤติทั้งปวงนี้ย่อมให้โทษแก่เส้นประสาท ซึ่งแสดงปรากฏอาการพิการได้โดยนอนไม่หลับ กินไม่ใคร่จะได้อาหารไม่ใคร่จะมีไอซารส และมีอัสสัมตามัวเป็นต้น แล้วก็เกิดมีความกลุ้มใจและมีหาวคเสียวต่าง ๆ เป็นต้น โรคเส้นประสาทพิการเช่นนี้ ถึงแม้จะกินยารักษาก็ไม่หายขาดได้ หมอฝรั่งจึงมักแนะนำให้แปรสถาน ซึ่งถ้าบอกเช่นนั้นแก่ฝรั่งพอมจะมีคุณประโยชน์ได้บ้าง เพราะพอมอบอกว่าให้หยุดพักงานและแปรสถาน เขาก็ย้ายไปอยู่ ณ แห่งใดแห่ง ๑ ซึ่งมีอากาศดี และเขาก็พยายามที่จะใช้กำลังกายของเขาให้มากที่สุดโดยเดินเที่ยวหรือปั่นเขา หรือเล่นการกีฬาต่าง ๆ เพื่อให้เหน็ดเหนื่อยแล้วก็ทำให้หิว เมื่อหิวแล้วก็กินอาหารที่ไม่ถึงเครื่องถึงครานักก็ได้ และพอกินอิ่มก็ตั้งรู้สึกหาวนอนเลยนอนหลับ ดังนั้นการหยุดพักงานและแปรสถานจึงให้ผลดีแก่ฝรั่งเขาได้ แต่ส่วนไทยเราถึงแม้ว่าจะแปรสถานก็ไม่สู้จะเป็นประโยชน์ เพราะไม่ใคร่จะเปลี่ยนนิริยาบาทให้

แปลกไปจากปรกติ และเรื่องออกกำลังกายนั้น นอกจากที่จะมีใครบังคับแล้วก็ไม่กระทำเป็อันชาติ เพราะฉนั้นการแปรสถานก็ไม่เป็นผลดีอันใด แต่การไปเดินทางในกระบวนเสด็จเช่นนี้ ก็เหมือนถูกบังคับให้ออกกำลัง ซึ่งแปลว่าเท่ากับถูกบังคับให้รักษาตัวโดยเยียวยาเส้นประสาทของตนเอง และโดยกินอาหารที่ไม่ถึงเครื่องกินไปกับกินเป็นเวลา นอนเป็นเวลา เพราะฉนั้นถึงแม้ผู้ที่รู้สึกว่าเป็นความลำบากและเคียดร้อนในการที่ตามเสด็จก็รู้สึกอยู่แต่ในชั้นต้น เพราะเหตุที่เปลี่ยนความประพฤติตามปรกติของตนนั่นเอง แต่ต่อ ๆ มาพอถูกต้องเดินทางเหนื่อย ๆ เข้าแล้ว ก็ลืมนึกสงสารตัวเอง คงนึกออกแต่การที่จะหาเข้ากินให้พออิ่ม และหาที่ ๆ พอลงนอนได้เท่านั้น ในที่สุดก็ต้องยอมสารภาพในใจว่า การที่เดินทางทำให้ร่างกายสบายขึ้นเป็อันมาก ๆ

๒. การเดินทางไปเช่นครั้งนี้ เป็นเครื่องเบิกตากคนให้รู้จักเมืองของตนดีขึ้นกว่าที่จะอยู่แต่ในกรุงเทพฯ ทำให้รู้สึกได้ว่าเมืองไทยไม่หมดยู่แต่เพียงกรุงเทพฯ และความกตเวทิตาของชาวกรุงเทพฯ ไม่ใช่ตรงกับความคิดความเห็นของคนไทยทั่วไป ซึ่งจะทำให้เลเห็นได้ว่า ข้อที่คนบางจำพวกมักพูดไปต่าง ๆ นั้น มีเหลวไหลอยู่เป็อันมากเป็ต้นว่า ราษฎรเดือดร้อนมากเพราะจนเต็มทีเช่นนี้ ก็มีพยานปรากฏอยู่เป็นทางแทบจะตรงกันข้าม คือตลอดทางที่เดินมาราษฎรทำเข้าหลามมาแจกให้กิน ซึ่งถ้าจนจริงคงทำมาไม่ได้ และบางแห่งมีส้ารับมาเลี้ยงด้วยข้าว เพราะฉนั้นก็เป็อันไม่ตรงตามคำที่นักพูดกล่าวประการ ๑ แล้ว ส่วน

ข้อที่ว่าใครจะต้องการความเปลี่ยนแปลงในลักษณะปกครองนั้น เมื่อได้ไปแลเห็นเวลาที่ราษฎรพากันแตกตื่นมา “ชมบุญ” แล้ว ก็จะแลเห็นได้ทันทีว่าคนไทยหมู่มากมิได้มีความต้องการจะเปลี่ยนแปลงอะไรเลย และถ้าขึ้นจะเปลี่ยนแปลงไปก็คงจะได้แต่ทำเล่นเปนผิว ๆ เท่านั้น และก็จะทำได้แต่เฉพาะในบางกอก เพราะจะไม่มีผู้ใดสามารถเข้าใจลักษณะปกครองทางประชาธิปไตยเลย ถึงแม้ในบางกอกเองก็จะมีแต่ผู้ที่เข้าใจด้วยปากมากกว่าเข้าใจด้วยใจจริง ๆ

๓. ส่วนประโยชน์สำคัญที่สุดคือ การที่ได้ไปจนถึงภูมิที่ซึ่งเป็นสนามรบในโบราณกาล จะทำให้รู้สึกซึ้งใจว่า ชาติไทยเราได้เคยมีคนเก่งกาจชาติกันรบมาแล้ว ได้เคยยอมสละเลือดเนื้อเพื่ออาสาเจ้านายในงานพระราชสงคราม ต่อสู้กับศัตรูที่มุ่งมาย่ำยีทำอันตรายแก่อิศราภาพแห่งชาติเรา จนได้ไชยชนะรักษาความเป็นไทยไว้ให้เป็นมรดกตกมาจนถึงเราทั้งหลายผู้เป็นลูกหลาน เราทั้งหลายก็ควรที่จะต้องรู้สึกได้ว่า ชาติเราไม่เหมือนชาติซึ่งแบ่งเป็นหลายภาษา จึงไม่สามารถที่จะรู้สึกเป็นอัน ๑ อันเดียวกันได้ จะทำให้มีความเห็นความนิยมตรงกันไม่ได้ ชาติไทยเราไม่เป็นเช่นนั้นเลย เราเป็นชาติภาษาเดียว ควรร่วมทุกข์ด้วยกันได้ทั่วกัน และพงษาวดารของเราย่อมแสดงให้เห็นปรากฏอยู่แล้วว่า เวลาใดไทยเราเป็นสามัคคีกันมากที่สุด เวลานั้นย่อมเป็นสมัยอันไทยเรามีไชยในการศึกสงครามและบ้านเมืองมีความสุขสำราญรุ่งเรืองที่สุด เช่นในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้น แต่ถ้าเวลาใดไทยเราไม่สามัคคีปรองดองกัน เวลานั้นย่อมเป็นเวลาเสื่อมเสียและจลาจล

ฉิบหาย กราวไถวุ่นเป็นขบถผลัดเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดินกันบ่อย ๆ ใน
 ไม่ช้าก็มีศึกนอกมาตีตพระนครเหมือนผีซ้ำคำพลอย อีกประการ ๑ เมื่อ
 ราวฤดูถึงพงษาวตารแล้ว ก็จะทำให้รู้สึกว่ ไทยเราไม่เหมือนชาติที่ตั้งตัว
 ขึ้นใหม่ เราเป็นชาติที่คงทนไ้มานานี้แล้ว จนมีสมบัติสั่งสมไว้แล้ว
 คือความเป็นปึกแผ่นและความเป็นไทย อันเป็นสมบัติซึ่งชนกของเรา
 ได้หามาได้ช่วยนำพำกันำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ และยอมสละชีวิตร์เลือก
 เนื้อเพื่อหาสมบัติอันสั่งสมไว้ เราทั้งหลายที่เกิดมาเป็นลูกหลาน ได้
 รับมรดกอันนั้นแล้วจึงควรต้องพยายามรักษาสมบัติอันนั้นไว้ให้มั่นคง และ
 ถ้ายังสามารถทำสมบัตินั้นให้งอกงามขึ้นได้ด้วยอีกก็ยิ่งจะดี สมควรเป็น
 ไทยลูกหลานนักรบแท้ ๆ

หน้าว่าง

จดหมายเหตुरายวัน

พุทธศตวรรษกาล ๒๔๕๗

รัตนโกสินทรศก ๑๓๓

ปีที่ ๕ ในรัชกาล

เล่ม ๑

วันที่ ๑ เมษายน

ถึง

วันที่ ๑ กันยายน

สิงหาคม

ประชุมไหว้พระและเทศนาพิเศษ ยกเอาการสงครามในยุโรปเป็นเหตุ บ่ายวันนี้ได้มีการประชุมไหว้พระตามเคย แต่เราได้กล่าวเทศนาพิเศษ นอกเกณฑ์แห่งเทศนาสามัญตามที่แสดงทุก ๆ อาทิตย์ เป็นเทศนาอันยกเหตุการณ์สงครามในยุโรปมากล่าวเพื่อเตือนสติพวกเราทั้งหลาย มีหัวข้อคือ :-

๑. ในการที่เกิดมีสงครามใหญ่ในประเทศยุโรป และชาติหลายชาติกำลังกระทำยุทธแก่กันอยู่ ณ บัดนี้ เป็นหน้าที่ของไทยเราที่จะตั้งอยู่ในความเป็นกลาง พยายามทำให้เป็นอนุเบกขา ไม่แสดงความยินดียินร้ายด้วยฝ่าย ๑ ฝ่ายใด

๒. เป็นหน้าที่ของชาวเราผู้ถือพระพุทธศาสนา จะต้องไม่ลืมแผ่เมตตาจิต ควรคิดถึงครอบครัวและญาติมิตรของผู้ทำสงคราม ซึ่งย่อมจะมีผู้ที่รักใคร่ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ควรได้รับความสงสารแห่งเราทั้งหลาย

๓. ในส่วนหน้าที่พลเมืองไทย เราทั้งหลายควรดูเยี่ยงชาวยุโรปที่เขาทำสงครามกันคราวนี้บ้าง ๆ ในเมื่อก่อนเวลาที่จะเกิดสงครามขึ้นนั้นในเมืองอังกฤษได้มีความกัญญาใจกันด้วยเหตุเดียวกันเรื่องการปกครองไอรแลนด์ คนแบ่งเป็น ๒ พวก ต่างตระเตรียมศาสตราวุธ เกือบจะรบกันกลางเมืองอยู่แล้ว แต่พอเกิดสงคราม อังกฤษก็พร้อมใจกันงดการวิวาทในหมู่กันเอง พร้อมใจกันหันหน้าสู่ศัตรูแห่งชาติ ๆ ในเมืองฝรั่งเศส ก่อนที่เกิดสงครามก็มีการหยุดหยิกอยู่ จนอรรถมหาเสนาบดีต้องเปลี่ยนตัวแทบไม่หยุด พอเกิดสงครามขึ้นเขาก็งดการแก่งแย่งกัน

ในส่วนกันเอง พร้อมใจกันหันหน้าสู่ศัตรูแห่งชาติ ฯ ในเมืองรัสเซีย
 เมื่อก่อนที่เกิดสงคราม ก็กำลังมีเหตุหยุดหยิกอยู่ เพราะคนงานวิวาท
 กับผู้มีทุน จนเป็นเหตุจลาจล แต่พอเกิดสงครามขึ้น ทั้งคนงานและ
 ผู้มีทุนก็เลิกการวิวาทกัน พร้อมกันเข้าประจำหน้าที่ในกองทัพอันเดียว
 กัน พร้อมใจกันหันหน้าสู่ศัตรูแห่งชาติ ฯ ในเมืองเยอรมนีเมื่อก่อน
 สงคราม พวกโซเชี่ยลิสต์ก็กำลังตั้งกองติเตียนผู้ปกครอง จนถึงแก่
 กล่าวอยู่บ้างว่า ถึงแม้จะมีศึกมาตีเมืองก็จะไม่ยอมจับอาวุธ และยิ่ง
 ให้ศัตรูเข้าย่ำยีล้างผลาญพวกผู้ปกครอง ซึ่งกดขี่ข่มเหงประชาชนนั้น
 เสียได้ก็จะยิ่งดี แต่ครั้นเมื่อเกิดสงครามขึ้นจริงแล้ว พวกโซเชี่ยลิสต์
 กลับรีบเข้ารับอาสาประจำกองทหารทันที ชาวเยอรมนีทั้งหมดเต็มความ
 บาดหมางในหมู่กันเอง พร้อมใจกันหันหน้าสู่ศัตรูแห่งชาติ ฯ

๔. ก็ในส่วนตัวเราเองนั้น จะรู้ได้ฤๅว่าเมื่อไรจะถึงเวลาที่ภัย
 จะมาถึงชาติ เมื่อมีภัยมาถึงแล้ว ชาวเราจะยอมทำใจอย่างเช่นเขา
 ยอมตัดความแก่งแย่งถุกษาซึ่งกันแลกัน ในหมู่กันเอง เพื่อพร้อมใจกัน
 หันหน้าสู่ศัตรูแห่งชาติเราแลฤๅ ? ถ้าผู้ใดรู้สึกพร้อมอยู่ในใจที่จะ
 ประพฤติเช่นนั้นได้แน่แล้ว ก็ขอจงได้รับความชอบใจของเรา ฯ แต่
 ถึงผู้ใดจะยังมีกิเลสหนาแน่น ยังมีได้ทำใจไว้เช่นนั้น เราจะติเตียนก็
 หามิได้เพราะเป็นธรรมดาคนเราย่อมมีกิเลสหนาอยู่ ฯ ขอให้ทุกคน
 พยายามต่อไป ขอให้รำลึกถึงการที่ได้มาชุมนุมพร้อมกันอยู่ต่อหน้า
 พระชัย อันเป็นพระรูปแห่งพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย และต่างคน
 ต่างตั้งใจไปแต่วันนี้ว่า เราทั้งหลายจะยอมตัดความถุกษาเกียจคงอนใน

ระหว่างกันและกัน พร้อมใจกันหันหน้าสู่ศัตรูแห่งชาติ ในเมื่อมีเหตุ
จำเป็นบังเกิดขึ้น เพื่อรักษาความเป็นไทยแห่งชาติ เพื่อให้สมกับมนตรี
ซึ่งเราทั้งหลายสวตอยู่แล้วเป็นนิจนั้น ว่า

“ถึงแม้จะมีอริวิเศษ พลเคชะเทียมมาร
ขอไทยผจนพิชิตะผลาญ อริแม้นมุนินทร์ ฯ”

จดหมายเหตุร้ายวัน

พระพุทธศักราช ๒๔๕๗

รัตนโกสินทรศก ๑๓๓

ปีที่ ๕ ในรัชกาล

เล่ม ๓

วันที่ ๓๐ มกราคม

ถึง

วันที่ ๓๑ มีนาคม

มกราคม

ปรารภสำหรับปี ๒๔๕๑:- มหาสงคราม ในปี ๒๔๕๗ ที่สิ้น
มาแล้วนี้ นับว่าไต่บังเกิดมีเหตุการณ์อันสำคัญในตำนานของโลกอัน ๑
ซึ่งถึงแม้มิได้กระทบกระทั่งเมืองเราเองก็นับว่าได้กระเทือนมาถึง กล่าว
คือ การมหาสงคราม ซึ่งมหาประเทศในยุโรปกระทำแก่กัน ตั้งแต่
ปลายเดือนกรกฎาคมมาจนกระทั่งบัดนี้ ยังไม่แลเห็นท่าทางว่าจะยุติ
กันลงได้ ณ เมื่อใดเลย

การรักษาความเป็นกลาง ส่วนกรุงสยามนั้น ย่อมต้องตั้งตน
เป็นกลางอยู่เอง เพราะไม่มีเหตุอย่าง ๑ อย่างใดเลยที่จะเป็นไปได้ไปอย่างอื่น
แต่การรักษาความเป็นกลางให้ที่จริง ๆ นั้น ก็มีความลำบากอยู่ไม่น้อย
เพราะมีกิจต่าง ๆ ที่จำเป็นต้องกระทำหลายประการ ทั้งปรากฏอยู่ใน
จดหมายเหตุรายวันแล้ว ความลำบากมีอยู่มากก็แต่ในต้นมือเท่านั้น
แต่ในเวลาต่อ ๆ มาก็ไม่สู้จะลำบากปานใดนัก ข้อที่ลำบากมากนั้นคือ
ยากที่จะทำความพอใจให้มีเสมอกันทั้ง ๒ ฝ่ายได้ เพราะต่างคนก็ต่าง
แปลคำ "เป็นกลาง" ว่า "เข้าข้างฉัน" เพราะฉะนั้นเมื่อไม่ลำเอียง
ไปข้างตนตามปราดานาก็หาว่าลำเอียงข้างตรงกันข้ามทีเดียว ความเห็น
เช่นนี้มีอยู่ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่ฝ่ายเยอรมันอยู่ข้างจะแสดงออกมาให้
ปรากฏมากกว่าทางฝ่ายสัมพันธมิตร ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับไทยเรานั้น
ได้ทราบข่าวว่าเยอรมันดูเหมือนจะได้หวังอยู่บ้าง ไม่มากนักน้อย ว่า
จะได้เห็นไทยเราลำเอียงข้างเขา เพราะฉะนั้นเมื่อเราประพฤติเป็นกลาง
เอาจริง ๆ จึงมีความแค้นเคืองอยู่ เช่นในเรื่องนักเรียนและนายทหาร

บกที่เรียนอยู่ในโรงเรียนหรืออยู่กับกองทหารเยอรมันนั้น ฝ่ายเยอรมันเตรียมไว้ว่าจะให้อาสาไปกับกองทหาร ครั้นทราบว่าเขาไม่ยอมให้อาสาเช่นนั้น ก็เลยโกรธไล่่ออกหมด และบ่นเอาด้วยซ้ำว่าไทยเราลบหลู่ไม่รู้จักับบุคคล ถึงทางในกรุงสยามนี้เอง เห็นการก็เป็นไปโดยอาการอันไม่เป็นที่พอใจแก่ฝ่ายเยอรมันเหมือนกัน คือเขาคะเนโดยเชื่อมันว่า ไทยเราจะล่าเอียงข้างเยอรมัน และได้คุยโอ้อวดล่วงหน้าไว้จนฝ่ายอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งอยู่ภายนอกเมืองไทยเราหันออกจะหลงเชื่อเอาด้วยซ้ำ แต่ครั้นการไม่เป็นไปตามความหวังก็เลยโกรธเคือง และเลยหาเอาว่าเราล่าเอียงข้างสัมพันธมิตรด้วยซ้ำ

ถ้าจะกล่าวไปตามจริง ฝ่ายเราตั้งใจที่จะรักษาความเป็นกลางอยู่อย่างมากที่สุดที่จะรักษาได้ แต่ก็ยอมจะต้องรู้อยู่แก่ใจเองว่า เมืองเราตั้งอยู่ในที่ยาก และถ้าแม้ยังเกิดความจำเป็นที่จะต้องล่าเอียงแล้ว ก็จะไม่มิตี่เลือกได้ นอกจากที่จะต้องเข้ากับฝ่ายสัมพันธมิตร เพราะอังกฤษและฝรั่งเศสเป็นเพื่อนบ้านเราอยู่ อย่างไร ๆ ก็ต้องทำให้ถูกใจเขาไว้ และถ้าจะประกาศตนเข้าข้างเยอรมัน (ซึ่งในส่วนตัวเราเอง คงจะเป็นกิจที่สุดที่จะกระทำ!) ใช้ว่าจะหวังกำลังเยอรมันมาช่วยเหลือได้ก็หาไม่ได้เลย และธรรมชาติก็ต้องคิดถึงการรักษาตัวเป็นที่ตั้ง

เหตุการณ์สงคราม เหตุการณ์สงครามในหมู่นี้ ก็ดูยังไม่มีท่าทางที่จะทำอะไรกันได้เลย และยังคะเนไม่ได้ว่าจะต้องรบกันต่อไปอีกสักกี่เดือนกับ กิต ๆ ไปก็น่าอนาใจ ที่บรรดาความพยายาม ซึ่งต่างคนต่างได้ใช้มาแล้วเพื่อความสุขความเจริญของโลก มิได้เป็นผล

อันใด นอกจากบันดาลให้ชาติทั้งหลายซึ่งเขาคือพวกกันยกย่องเขาเป็น
 ครุนี้ กลับดอยหลังลงไปประพุดตัวอย่างแบบชนในโบราณกาล คือ
 วิวินิจฉัยปัญหาหุงเคียงกันด้วยการใช้กำลังศาสตราวุธฆ่าฟันกันนั้นเอง ทั้ง
 คุประหนึ่งว่าผู้ที่เป็ใหญ่เป็ประธานในสกลโลกรู้สึกขื่นว่า ยุโรป
 เติงชนหน้าชนในแห่งอื่น ๆ มากนักแล้ว จึงได้เหินยวความเจริญ
 ของยุโรปไว้เสียที ๑ เพื่อให้โอกาสแก่ชนเหล่าอื่นให้พอดำเนินทัน
 ชนบ้าง

เหตุการณ์ภายใน ส่วนเหตุการณ์ภายในกรุงสยามซึ่งได้เป็ไป
 แล้วภายในปีที่ล่วงมาแล้วนี้ เมื่อว่าโดยทั่วไปแล้วก็นับว่าการบ้านเมือง
 ได้ดำเนินมาแล้วด้วยเรียบร้อยดีมากอยู่ ทั้งก็เป็นผลอัน ๑ ซึ่งเนื่อง
 จากการมีมหาสงคราม ซึ่งทำให้คนไทยเราทุกชั้นทุกจำพวกรู้สึกความ
 จำเป็อยู่ที่จะต้องบำรุงความสามัคคีในระหว่างเรากันเอง เพราะทาง
 นี้ทางเดียวจะเป็วิถีที่ทำให้เราสามารถรักษาตัวอยู่ได้ แม้นักพุดผู้เคย
 อวดดีพุดการเมืองในเวลานี้ก็สงบเสงไป เพราะคนจำพวกนั้นก็ดีแต่
 เก็บขปากคนอื่นเขาพุดเท่านั้น และในเวลานี้ “ครุ” ต่างคนต่างมัว
 กัดกันเสียแล้ว ไม่มีเวลาจะอวดดีพุดการเมือง พวกผู้มีปัญญาของเรา
 ก็พลอยต้องสงบไปด้วย ประคุกต่อประปาซึ่งถึงใหญ่แห่งเสียแล้ว ก็
 ย่อมจะไม่มีน้ำไหลมาออกที่ปลายท่ออยู่เอง เพราะฉะนั้นจึงสงบความ
 รำคาญไปได้ส่วน ๑

นิสัยคนไทยที่เรียกตนว่าเป็นคนสมัยใหม่ จะมีความคิดอะไรเกิด
 ขึ้นในสมองของตนเองก็หาไม่ได้ เพราะฉะนั้นเมื่อเห็นว่าการอวดดีเป็

นักพูดและเป็นผู้คิดทางกำเริบไม่เป็นของที่เขาอื่น ๆ นิยมกันเสียอีกแล้ว
ถึงตไปด้วย

ราชนาวิสัยสมาคม ส่วนกิจการซึ่งทำสำหรับประโยชน์แห่งชาติ
ราชนาวิสัยสมาคมอัน ๑ นับว่าดำเนินการโดยสะดวกที่สุดตลอดมา และตั้งแต่
เมื่อมีจุดจิกอยู่บ้างในเบื้องต้นแล้ว ก็ได้มีอุปสรรคอย่าง ๑ อย่างใดอีก
ทั้งเงินเรียวยาก็ได้เป็นจำนวนแก้แสนบาทเศษแล้ว ควรเป็นที่พอใจอยู่

หน้าว่าง

จดหมายเหตุรายวัน

พระพุทธศักราช ๒๔๕๘

รัตนโกสินทรศก ๑๓๔

ปีที่ ๖ ในรัชกาล

เล่ม ๑

วันที่ ๑ เมษายน

ถึง

ต้นเดือนธันวาคม

ความเห็น

ความรู้สึกอันเกิดขึ้นแต่การไปคาบสมุทร ผู้ที่ไต่ลงไป
ด้วยกันทางมณฑลพิษณุโลกแล้ว ถ้าเป็นผู้ที่รู้จักใช้สติปัญญา
พิจารณาไตร่ตรองดูทั่ว ๆ ไปบ้างแล้ว เชื่อว่าจะต้องมีความรู้สึกคล้าย
คลึงกัน คือจะรู้สึกว่ พระราชาอาณาจักรสยามภาคนี้เป็นที่สำคัญมีค่าเป็น
อันมาก คือเป็นที่บริบูรณ์ด้วยทรัพย์แผ่นดินอันคอยอยู่เพื่อให้ชุกขึ้นมา
ใช้ มีแร่ต่าง ๆ หลายอย่างหลายประการ นอกจากนั้นมีแผ่นดินอัน
บริบูรณ์ซึ่งจะทำการเพาะปลูกอะไรก็ได้โดยสำเร็จ ถ้างลงทุนและใช้แรง
ทำจริง ๆ แต่ที่ดินเหล่านี้โดยมากทิ้งว่างอยู่เปล่า ๆ เพราะพลเมืองมีไม่
พอกับท้องที่

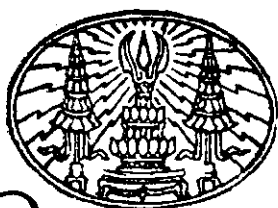
เมื่อได้แลเห็นแล้วว่า ดินแดนซึ่งยังคงเป็นของเราอยู่ในคาบสมุทร
นี้เป็นของมีราคาปานใด ก็ยังทำให้รู้สึกว่ดินแดนเหล่านี้เป็นที่น่าหวง
แหนยิ่งขั้นปานนั้น และทำให้รู้สึกความรับผิดชอบในการที่เป็นเจ้า
ของดินแดนนั้น ๆ ยิ่งขึ้น ดังนั้นก็ทำให้ต้องรำลึกถึงหน้าที่แห่งผู้เป็นเจ้าของ
ของสมบัติ ควรจะทำอย่างไรบ้าง เพื่อให้ได้รับประโยชน์อย่างดีที่สุด
ประการที่ ๑ สมบัติใด ๆ ถ้าไม่บำรุงแล้วก็จะไม่ออกเงยขึ้น ประการ
ที่ ๒ ถ้าไม่ระวังรักษาและสำแดงความเป็นเจ้าของให้ปรากฏชัดแก่ตา
โลกแล้ว ก็จะต้องเสียสมบัตินั้นไปที่ละน้อย ๆ โดยไม่รู้รู้สึกตัว จนที่สุด
ก็จะหลุดไปจากมือเรา

ส่วนการบำรุงนั้น เป็นธรรมดาไม่ว่าสมบัติอย่างไร ๆ จำเป็นที่
จะต้องใช้ทุนจำหน่ายไปเป็นค่าบำรุง ส่วนที่เป็นที่แผ่นดินก็จะบำรุงได้

โดยลงทุนทำความไปมาให้สวดก่อนอื่น เพราะถึงว่าจะทำการชุกแรว่ กิติ หรือเพาะปลูกกิติ ย่อมต้องการทางไปมาสวดกิตติดต่อกับตลาด ถ้า ชุกแรว่มาแล้ว จะชนไปตลาดยาก หรือไปได้แต่โดยเปลืองค่าขน มากฉนั้น กำไรที่ผู้ชุกจะไ้ก็จ้ะรู้สึกว่ไม่คุ้มค่าน้อย และการเพาะปลูก เมื่อเป้นผลแล้วชนไปตลาดไม่สวดกิตก็เปลืองเวลาเปล่าเหมือนกัน การ สร้างรถไฟนับว่กระทำควมสวดในส่วนที่ทำการไปมาถึงตลาดเป้น ไปไ้แล้วส่วน ๑ แต่ถ้ที่ไ้อยู่ห่างรถไฟ ไม่มีถนนไปเชื่อมต่อกั้ยัง คงเป้นควมลำบากอยู่ฉนั้นเอง เพราะฉนั้นเห็นไ้ว่ฉนั้นเป้นของ จำเป้นสำหรับนำสินค้ลงไปหารรถไฟ และการทำถนนเป้นผลคือย่่างไร ก็ไ้มีพยานปรากฏอยู่แล้วแทบทุกแห่งในมณฑลปักกิ่งไ้

ส่วนการระวังรักษาและสำแดงควมเป้นเจ้าของฉนั้น บังเกิดควม รู้สึกกันมากฉนั้น (แต่ที่รู้สึกกันอยู่แล้วแต่ก่อนฉนั้นก็มี) ว่ถ้าแม่มีทหาร ไปตั้งอยู่ในอาณาเขตคาบสมุทรฉนั้นไ้จ้ะดี เพราะจะไ้เป้นพยานแสดง ให้ประจักษ์แก่ตาโลกว่ เราตั้งใจจะยึดถือที่ฉนั้นจริง ๆ ทั้งการที่มี ทหารลงไปตั้งอยู่ที่ฉนั้นจะเป้นเครื่องให้ฝ่ายเทศาภิบาลรู้สึกอุ่นใจ ว่มี กำลังอยู่ ฉนั้นเป้นที่ย้ำเกรงแก่ผู้ที่จะคิดร้าย

หน้าว่าง

โรงเรียน
จดหมายเหตุนายวัน

พระพุทธศักราช ๒๕๕๓
 รัตนโกสินทร์ศก ๑๓๕
 ปีที่ ๗ ในรัชกาล

เล่ม ๒
 หน้าที่ ๑๔ หน้า ๑๗
 กิ่ง
 หน้าที่ ๑๐ มีนาคม

กัณยาน

เที่ยวชมมณฑลกรุงเก่า ออกจากกรุงเทพฯ - แรมบางปะอิน
วันพฤหัสบดีที่ ๑๔ - เวลาเช้า ๔ โมงเศษไปลงเรือเก่ากึ่งยามที่ท่า
วาสุกรี เรือกลไฟพุ่งขึ้นมาตามลำน้ำ แวะกินกลางวันที่วัดไก่เตี้ย
แขวงเมืองประทุมธานี, และเดินเรือต่อมาจนค่ำถึงบางปะอิน พักแรม
๑ คืน

ออกจากบางปะอิน - แรมวัดบ้านแพน วันศุกร์ที่ ๑๕ -
เวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง ออกจากบางปะอิน, ลงเรือสมจิตห้วงเรือกลไฟ
จุ่งล่องจากบางปะอิน เลี้ยวเข้าแควน้อย (บางไทร) ไปพักกิน
กลางวันที่วัดสีกก, แล้วจึงเดินเรือต่อมาอีกประมาณครึ่งชั่วโมงเศษ
ถึงวัดบ้านแพน, อำเภอสนาใหญ่ แขวงกรุงเก่า, พักแรมที่นี้

ค่ายสีกก ที่หลังวัดสีกก ซึ่งเป็นที่พักก่อนนั้น, ได้ความจาก
พระยาโบราณราชธานินทร์ว่า มีค่ายพม่า, เมื่อพม่าเข้าตีกรุงคราว
สุดท้าย, พม่าได้เรือเอาอิฐไว้ต่อก่อเป็นค่ายขึ้น กำแพงค่ายด้าน
ตะวันออกและตะวันตกกว้าง ๑๓ เส้น, ด้านเหนือยาว ๑๕ เส้น, ด้าน
ใต้ยาว ๑๓ เส้นเศษ กับพม่าได้ก่อกำแพงอิฐที่แม่น้ำโพธิ์สามต้นอีกค่าย ๑,
ที่บางไทรอีกค่าย ๑ แต่ทั้ง ๒ ค่ายเล็กกว่าค่ายหลังวัดสีกก เมื่อครั้ง
พระเจ้ากรุงธนบุรีสร้างกรุงธนบุรี ได้ให้เรือค่ายพม่าที่สีกก, บางไทร,
และโพธิ์สามต้น, ขนอิฐลงไปก่อกำแพงและบ่อมกรุงธนบุรี อิฐจาก
ค่ายพม่าที่ขุดไปไม่หมด, ยังปรากฏอยู่เป็นแนวจนทุกวันนี้

มีลิเก (หรือเสภา?) เวลาค่ำเขาได้จัดการเล่นมาให้ดู

ซึ่งเรียกว่าลิก หรือเสการากัได๋ เรื่องเล่นตั้งแต่พระไวยถูกเสน่ห์ สร้อยฟ้า, พระพิจิตร, บุษบา, ชุนแผน, และแก้วกิริยาไปเยี่ยม พระไวย, จับเสน่ห์กัน, จนถึงชุนแผนคิกอุบาย ให้พลายชุมพล ปลอมปลอมมอญใหม่ยกเข้ามา, ชุนแผนทำปลอมให้มอญจับได้ และ พระพันวรรษาใช้พระไวยไปรบมอญใหม่, วันทองห้ามทัพ, พระไวย ไม่ฟัง ยกไปรบ, พบชุนแผนจึงหนีกลับไปกรุงศรีอยุธยา วิถีเล่น คู่ได้ ไม่รำคาญตาเหมือนลิกในกรุงบางโรงด้วยซ้ำ, เพราะเล่นถูก กันดี ไม่ต่างคนต่างแย่งกันอวดเก่ง, ส่วนการร้อง ในตอนจับเสน่ห์ ฟังสบายหูทีเดียว, เพราะใช้บทเสภาเดิมร้องเป็นทำนองคล้ายขับเสภา และสัก ๔ หรือ ๖ คำกลอนจึงส่งที่ ๑

ออกจากบ้านแพน — แรมวัดย่านอ่างทอง วันเสาร์ที่ ๑๖ — วันนั้นเวลาบ่าย ๑ โมงออกเรือจากวัดบ้านแพน เลี้ยวเข้าแม่น้ำอ้อมเดิม, ไปเข้าประตูคลองเจ้าเจ็ด, เดินเรือไปตามคลองเจ้าเจ็ด, ไปพักกิน กลางวันที่วัดบางซ้าย, กินกลางวันแล้ว เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง ออก เรือจากวัดบางซ้าย, ย้อนทางกลับออกประตูน้ำคลองเจ้าเจ็ด ลงแม่น้ำ อ้อมเดิม, เลี้ยวขึ้นทางวัดใหม่ ไปบรรจบแม่น้ำเก่าที่วัดโคกเสือ และขึ้นตามลำน้ำแควน้อย, เลี้ยวเข้าหัวเวียง, มาแรมที่หน้าวัดย่านอ่าง ทอง, อำเภอสนาใหญ่ (บ้านผักไห่) แขวงกรุงเก่า, ถึงเวลา ทุ่มครึ่ง

บ้านแพน ในเวลาที่เดินทางไปเข้าคลองเจ้าเจ็ด ได้มีโอกาส เห็นตำบลด่านแพน, จึงได้เห็นว่าเป็นที่ศึกก็มีผู้คนมาก เดิมที่ว่า

การอำเภอเสนากลางตั้งอยู่ทางแม่น้ำอ้อมเก่า, เยื้องปากคลองเจ้าเจ็ด
ข้าม, มีแพค้าขายอยู่ที่หน้าท่าว่าการอำเภอข้าง, ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓
ได้ย้ายที่ว่าการไปตั้งที่ตรงสามแยกเช่นที่ตั้งอยู่ ณ บัดนี้, มีแพและเรือ
ค้าขายจอดมากจนจนเต็ม และในเวลานี้ที่คล้าย ๆ ที่ในเมืองกรุงเก่า
เองทีเดียว, เมื่อรัฐบาลได้จัดการสร้างประตูน้ำคลองเจ้าเจ็ด (กรุงเก่า)
และคลองบางญี่ปุ่น (สุพรรณ) ขึ้นแล้ว, พื้นที่แถบนี้ขึ้นเจริญ
มั่งคั่ง, จนถึงแก่เกิดมีโรงสีขึ้นโรง ๑ (ซึ่งเมื่อเรือผ่านไปได้มีแถววง
ออกมายืนเป่าสรรเสริญที่หัวสะพาน!) ได้ทราบที่ที่ดินใกล้ ๆ ประตู
น้ำ เดิมราคาเพียงไร่ละ ๕๐-๖๐ บาท, เทียบกับราคาสูงขึ้นถึงไร่ละ
๔๐๐-๕๐๐ บาท

คลองเจ้าเจ็ดและบางญี่ปุ่น คลองเจ้าเจ็ดนั้น ปากคลองทาง
สุพรรณเรียกว่าคลองบางญี่ปุ่น, เป็นทางเรือเดินไปมาระหว่างกรุงเก่า
กับสุพรรณ, ซึ่งพระยาโบราณสันนิษฐานว่าคงจะใช้กันมาตั้งแต่
ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเมืองอู่ทองแล้ว; แต่ปากคลองที่สร้างประตูน้ำ
นั้น ขุดใหม่ร่นลงมาจากปากคลองเดิมประมาณ ๓ เส้น เพื่อให้
เข้ารูปกับแม่น้ำอ้อม

บ้านผักไห่ บ้านผักไห่ที่เคยได้ยินชื่ออยู่แต่ก่อนว่าเป็นที่ปลาชุม,
และผู้หลักผู้ใหญ่สมัยก่อนนั้นขึ้นไปได้เคยถือเป็นธรรมเนียมมาเที่ยวบ้าน
ผักไห่สำหรับมาไต่ปลาเป็นของกำนัล ท้องที่อำเภอเสนาใหญ่นี้ แต่
เดิมมีหนองและลาตใหญ่ ๆ หลายแห่ง, เช่น ลาตชะโต เป็นต้น
ซึ่งเคยมีน้ำขังตลอดปี แต่มาบัดนี้ปลาน้อยลงมาก เพราะลาต, หนอง

และกลองในทุ่งตื้นเขินขึ้น, ฤดูแล้งปลาอาศัยไม่ได้, ออกมาอยู่ใน
ลำน้ำก็ถูกจับหมดเกิดไม่ทัน; อีกประการ ๑ เรือกลไฟและเรือยนต์
เดินไปมาอยู่ทุกวัน, ทำให้น้ำบวนปั่นปลาอาศัยไม่สะดวก

มีอีก คือน้ำที่ไหลที่ใต้เล่นใหญ่เมื่อคืนนี้ได้มาเล่นใหญ่ที่
พลับพลาแรมอีก คราวนี้เล่นเป็นเรื่องลึกลับธรรมดา, ไม่รู้ว่าเรื่อง
อะไร, แต่วิธีเล่นยังสนุกกว่าลึกลับกรุงเทพฯ อยู่แน่นอน

ออกจากวัดป่าอ้อทอง-ไปแรมวัดเกาะ วันอาทิตย์ที่ ๑๗-

เวลาเช้า ๕ โมงเศษออกเรือจากวัดป่าอ้อทอง เดินเรือขึ้นมาตาม
ลำน้ำผักไห่; ทางที่เดินเรือมีบ้านเรือนเกือบจะติดต่อกันหมดที่ริม
ลำน้ำ, และมีวัดวาอารามหลายแห่ง, มีโรงเรียนหลายแห่งด้วย, ทำ
ให้เห็นได้ว่าวัฒนธรมผู้คนแน่นหนามาก และดูพบคนไทยมากกว่า
จีน, รู้สึกจำเริญตาจำเริญใจอยู่ เวลาบ่าย ๒ โมงถึงวัดท่าสุพรรณ,
และขึ้นกินข้าวกลางวันนั้น กินแล้ว, บ่ายจวน ๔ โมงออกเรือ
เดินต่อมา ถึงที่พักหน้าวัดเกาะ, อำเภอโพธิ์ทอง, จังหวัดอ่างทอง,
เวลา ๕ โมงครึ่ง

เมืองวิเศษไชยชาญ วัดท่าสุพรรณที่กินกลางวันนั้น ตั้งอยู่
ใต้ที่ว่าการอำเภอวิเศษไชยชาญ เมืองวิเศษไชยชาญนี้ตามความเห็น
ของกรมพระดำรงว่า คงจะได้ตั้งขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหา
ราช, เมื่อชนะทัพพระมหาอุปราชหงสาวดีที่ดอนพระเจดีย์, เพราะ
ท้องที่ถื่นนี้เป็นทางเดินกองทัพไปยังหนองสาหร่าย แต่พระยาโบราณ
กล่าวว่า, เมื่อได้พิจารณาต่อมาจึงเห็นว่า น่าจะเป็นเมืองที่ตั้งมาแต่

แผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาเสียแล้ว, เพราะว่าเมื่อครั้งพระเจ้า
หงสาวดีแต่งพระยาพิสมผู้เป็นอาวุยกทัพเข้ามาตั้งยังเมืองสุพรรณบุรีนั้น
เป็นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา; สมเด็จพระนเรศวรกับ
สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกทัพเรือขึ้นไปตั้งยังเมืองวิเศษไชยชาญ,
แล้วจึงเสด็จยกโดยทางบกไปตั้งทัพหลวงตำบลสามชนอน, ทัพพระยา
พิสมณ เขาพระยาแมนแตกไป ภายหลังเมื่อทรงชนะศึกมา, คงจะ
ทรงเห็นว่าท้องถิ่นอยู่ใกล้กับสุพรรณ, ทั้งเป็นท่าข้ามทางเดินมากรุง,
และพม่าก็มักจะยกลงทางกาญจนบุรีมาสุพรรณ, จึงตั้งเมืองขึ้นกัน
แม่น้ำน้อยตอนล่างไว้, และเอาการที่มีไชยก่เข้าศึกมาให้ชื่อเมือง
ความเห็นของพระยาโบราณเช่นนี้เราเห็นชอบด้วย.

ไปวัดโพทอง วันจันทร์ที่ ๑๔ - วันนี้อยู่โม่งเศษได้ลงเรือ
ย่นตร์ไปเที่ยวที่วัดโพทอง, ซึ่งตามพงศาวดารว่าขุนหลวงหาวัดได้
เสด็จออกมาทรงผนวชครั้งที่ ๒; ระยะทางไปจากพลับพลาน้ำวัดเกาะ
ประมาณ ๑ ชั่วโมง, ไปตามคลองลัดเลี้ยวไปในทุ่ง, จนถึงบ้าน
โพทองต้องไถ่ลาลงเรือเล็กเข้าคลองที่ไปวัดอีกที่ ๑ พักกินกลางวัน
ที่วัดนี้แล้วกลับมาพลับพลาน้ำวัดเกาะ

ตัววัดโพทองและตำแหน่งคำหยาด ตัววัดโพทองเป็นวัดย่อมๆ
อยู่กลางทุ่ง, ไม่น่าจะได้เคยเป็นวัดใหญ่หรือสำคัญอะไรทีเดียว โบล
ที่เห็นอยู่ ณ บัดนี้เป็นโบลใหม่, ส่วนโบลเก่ายังเหลือแต่ราก ตำแหน่ง
คำหยาดที่ว่าขุนหลวงหาวัดเสด็จออกมาประทับอยู่นั้น, วันนั้นไปไม่ได้
เพราะน้ำมีไม่พอ; ได้ความว่าอยู่ห่างวัดออกไปอีก ๕๐ เส้น, ตำแหน่ง

ก่อแปดรูปการเปรียญ, ตั้งอยู่บนคอนกลางทุ่ง, ไม่ใช่เป็นที่วัด
 พระยาโบราณว่าไม่น่าสบายอะไร และสันนิษฐานว่า, ที่เสด็จไป
 ประทับอยู่ที่นี้ คงจะเป็นเวลาที่กำลังโกรธกับขุนหลวงสุริยามรินทร์
 ส่วนข้อที่ขุนหลวงหวาดออกมาประทับอยู่ทางแม่น้ำน้อยนี้ พระยา
 โบราณเห็นว่า น่าจะเป็นบ้านพระญาติวงศ์ฝ่ายพระชนนีอยู่ในท้องถิ่น,
 เพราะเมื่อครั้งแผ่นดินขุนหลวงบรมโกศก็โปรดเสด็จมาประพาศและ
 ทรงนมัสการพระนอนจักรสีห์ และวัดขุนอินทประมูลทางลำน้ำน้อยนี้
 ข้อนี้คุณสมจะจริงตามพระยาโบราณว่า เพราะถ้ามีเจ้านั้นจะเลือกมาอยู่
 ในหมู่คนที่ไม่รู้จักมักคุ้นอย่างไร

จากบ้านเกาะ - แรมหน้าที่ว่าการอำเภอสิ่งห์ วันอังคาร
 ที่ ๑๕ - เวลา ๕ โมงเช้า ออกเรือจากบ้านวัดเกาะ ขึ้นไปตาม
 แม่น้ำน้อย; ๒ ชั่วโมงเศษถึงวัดจำปาทอง, อำเภอพรมบุรี, จังหวัด
 สิงห์บุรี, พักกลางวันที่นี่ กินเช้าแล้ว ออกเรือเดินอีก ๒ ชั่วโมง
 ถึงที่พักแรมหน้าที่ว่าการอำเภอสิ่งห์

ทางที่มาวันนี้ก็ผ่านบ้านเรือนติด ๆ กันเรื่อยมา, ทั้งผ่านวัดและ
 โรงเรียนหลายแห่ง, เป็นพยานแห่งความสมบูรณ์อีก

เมืองพรมบุรี เมืองพรมบุรี ตามกฎหมายเทียบศาลว่าเป็น
 เมืองหลานหลวง พระยาโบราณว่าได้ตรวจดูทั้ง ๒ ฟากลำน้ำใหญ่และ
 น้อย, ก็ได้พบโบราณสถาน ซึ่งพอจะเห็นว่าเป็นที่ตั้งเมือง
 อยู่ที่ใด, มีหินดินอยู่ฝั่งขวานอกแม่น้ำใหญ่ ได้ที่ว่าการลงมาแห่ง ๑,
 เป็นรูป ๔ เหลี่ยม, ซึ่งพระยาโบราณสันนิษฐานว่า คงจะเป็นค่าย

ไทยที่ตั้งรับพม่าในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา, แต่เห็นว่าไม่ใช่เมือง, เพราะธรรมดาเมืองจะต้องมีวัดอยู่ด้วย

เมืองสิงห์บุรี เมืองสิงห์บุรีเดิมเคยตั้งศาลากลางอยู่ที่ตอนใต้ ที่ว่าการอำเภอเดี๋ยวนี้ลงไป มาจนรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระพิศาลสงคราม (สวน) เป็นผู้ว่าราชการเมืองสิงห์บุรี, พระพิศาลไม่มาตั้งศาลากลางอยู่ทางแม่น้ำน้อย, ขออนุญาตตั้งศาลากลางอยู่ที่บ้านริมฝั่งตะวันตกแม่น้ำใหญ่, เหนือปากคลองตันโพธิ์, ซึ่งเป็นท้องที่อำเภอพรหมบุรี, อยู่มาจนถึงยุบเมืองสิงห์บุรีเป็นอำเภอ

ค่ายบ้านระจัน บ้านระจัน, ซึ่งมีชื่อเสียงในพงศาวดารว่า พวกชาวเมืองวิเศษไชยชาญ, เมืองสิงห์บุรี, เมืองสรรคบุรี, ลวงฆ่าพม่าซึ่งยกทัพมาทางอุไทยธานี, แล้วพากันหนีไปหาพระอาจารย์ธรรมโชติวัดเขานางบวช ผู้มีความรู้วิชาการดี, และซึ่งมาอยู่วัดโพธิ์เก้าต้นในบ้านระจัน, แล้วและชักชวนกันตั้งค่ายมั่นต่อสู้ทัพพม่าแตกถึง ๗ ครั้งนั้น, อยู่ทางตะวันตก ห่างจากริมแม่น้ำน้อยตรงหน้าวัดท่าข้าม ออกไปอีกประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ พระยาโบราณว่า แนวค่ายของชาวบ้านระจันครั้งนั้นยังปรากฏอยู่, แต่วัดโพธิ์เก้าต้นที่พระอาจารย์ธรรมโชติอยู่นั้น เห็นจะร้างมาเสียตั้งแต่เสียค่ายบ้านระจันแล้ว

จากสิงห์ - มาหักแรมที่ใกล้วัดพระบรมธาตุ, ไชยนาท
วันพุธที่ ๒๐ - เวลาเช้า ๔ โมงเศษออกเรือจากหน้าที่ว่าการอำเภอสิงห์ ขึ้นไปพักแรมและกินกลางวันที่วัดมหาธาตุเมืองสรรคเก่า, ท้องที่อำเภอสรรค, จังหวัดไชยนาท เมื่อกินเช้าแล้ว, บ่ายจน ๔ โมง

ออกเรือต่อมา, ออกปากแพรก, ล่องลงมาพักแรมที่พลับพลาใต้วัด
พระบรมธาตุ จังหวัดไชยนาท

เมืองสรรค์เก่า เมืองสรรค์นี้ เราได้เคยมาเที่ยวครั้ง ๑ แล้ว,
ไม่มีของอะไรงตงามकुเลย, จึงได้ลงความสันนิษฐานว่า ถึงแต่ไร ๆ
มาก็เห็นจะไม่ได้เคยเป็นเมืองใหญ่โต หรือสลักสำคัญอะไรที่เดียว
เชิงเทินที่ยังมีปรากฏอยู่ ณ บัดนี้ทางปากทวันตกแห่งลำน้ำ, ยื่นเข้าไป
จากฝั่งน้ำ ๒๐ เส้น, ส่วนทางปากทวันออกไม่ปรากฏอยู่เลยที่เดียว
ส่วนความสันนิษฐานของเราที่ว่าเมืองสรรค์นี้เอง คือเมืองไตรตรึงษ์
ในตำนานท้าวแสนปมนั้น, ได้อธิบายไว้แล้วในหนังสือลครเรื่อง
ท้าวแสนปม

เมืองสรรค์นี้ ในหลักศิลาจากฤกษ์ของพ่อขุนรามคำแหงเรียกว่า
เมืองแพรก, และชาวเมืองแถบนี้ก็เรียกเมืองว่าเมืองแพรกศรีราชา
คำว่า “แพรกศรีราชา” นี้ พระยาโบราณว่า น่าจะเป็น “แพรก
สีหราชา” คือราชาเมืองแพรกเป็นราชาเมืองสิงห์ด้วย, ซึ่งชอบกลอยู่

เมืองไชยนาท ส่วนเรื่องเมืองไชยนาทนี้ ไม่ปรากฏว่าสร้าง
ขึ้นเมื่อใด พระยาโบราณว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ทรงไว้ว่า เห็นจะได้ตั้งภายหลังเวลาที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ได้
เมืองสุโขทัยเป็นเมืองประเทศราช, และพระเจ้าแผ่นดินฝ่ายเหนือ
องค์ที่สดุดคือมหาธรรมราชาเลไทยได้เป็นเจ้าครองในเมืองนี้; ต่อนั้น
ก็คงจะเป็นวงศ์ข้างกรุงเก่าขึ้นมาครอง, เช่น พระบรมราชาธิราชที่ ๒
(เจ้าสามพระยา) เป็นต้น

แต่เราเห็นว่า เมืองไซนาห์นี้ น่าจะไต่ตั้งขึ้นในเวลาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินฝ่ายเหนือรู้สึกขึ้นว่า พระเจ้าอุทงมีอำนาจขึ้นทุกที ทั้งเมืองสรรคก็ตกไปอยู่ในอาณาเขตอุทงเสียด้วยแล้ว, โดยเหตุที่สมเด็จพระรามาริบัติเป็นหลานพระยาสรรค, และพระยาสรรคไม่มีลูกชายสืบสันตติวงศ์, พระรามาริบัติผู้เป็นหลานจึงได้เป็นรัชทายาทของตา เมื่อมหาธรรมราชารู้สึกขึ้นว่า พระรามาริบัตินั้นนับวันนับจะมีอำนาจมากขึ้นทุกที, เกรงว่าจะคิดแผ่อำนาจต่อขึ้นไปอีก, จึงได้มาตั้งเมืองไซนาห์ขึ้น เพื่อกำกับเมืองสรรค ครั้นเมื่อพระรามาริบัติได้เป็นใหญ่ในกรุงศรีอยุธยาแล้ว และให้ขุนหลวงพ่วงขึ้นไปปราบเมืองเหนือได้แล้ว, ไซนาห์จึงได้ตกมาเป็นเมืองซึ่งลูกหลวงฝ่ายกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาครอง, เป็นต่ากันพวกฝ่ายเหนือซึ่งถึงแพ้แล้วก็ยังไม่เชื่อ

ส่วนข้อที่เจ้าผู้ขึ้นมาครองเมืองสรรค และเจ้าสามขึ้นมาครองเมืองไซนาห์อยู่พร้อม ๆ กันนั้น, น่าถามอยู่บ้างว่า เหตุไฉนจึงต้องให้ลูกหลวงเอก ๒ องค์ขึ้นมาครองเมืองอยู่ติด ๆ กันเช่นนั้น? ข้อนี้ น่าจะตอบว่า เมืองสรรคเป็นเมืองเดิมของฝ่ายพระมารดาพระเจ้าอุทง (รามาริบัติที่ ๑), เพราะฉะนั้นน่าจะเกี่ยวกับประเพณีต้องมีเชื้อพระวงศ์มาครอง, ทั้งเป็นเมืองชายแดนต่อกับอาณาเขตฝ่ายเหนือด้วย, แต่เมื่อได้เมืองไซนาห์แล้ว คงจะเห็นว่าไซนาห์อยู่ในไชยภูมิดีกว่า, และน่าจะไต่ตั้งลูกหลวงขึ้นมาครองไซนาห์และสรรคร่วมกันโดยมาก, ครั้นเมื่อถึงยุคที่จะให้เจ้าผู้ขึ้นมาครองสรรคนั้น บางทีพระบิดาจะรู้สึก

ว่าเจ้าฉวีเป็นผู้ที่ไม่สู้แข็งแรงนัก จึงได้ตั้งให้เจ้าสามชั้นมาครองเมืองไชยนาท เพื่อจะได้ช่วยเป็นกำลังแก่เจ้าฉวี

ทำบุญพระบรมหนต์ วันพฤหัสบดีที่ ๒๑ - วันนั้นตามประเพณีได้เคยทำบุญพระบรมหนต์, จึงได้เชิญไปประดิษฐานในพระอุโบสถ วัดพระบรมธาตุ และทำบุญตามประเพณี เวลาจวนเพล เราได้ลงเรือยนต์จากปลับปลาไปขึ้นที่วัดพระบรมธาตุ, ขึ้นนมัสการพระบรมธาตุแล้ว, ไปใส่บาตรที่โรงพระฉัน ซึ่งปลูกขึ้นนอกพระอุโบสถ, แล้วเข้าไปในพระอุโบสถ, พระฉันเสร็จแล้ว จึงเข้าไปสวดมนตร์ในพระอุโบสถ สวดมนตร์แล้ว พระอินทรโมลีเทศนา ๑ กัณฑ์, แล้วสดับปกรณ์ จบแล้วเป็นเสร็จพิธี

มีลครพูดลูกเสือ คืนวันนั้นเมื่อกินข้าวแล้ว ได้คู่ลครพูดของลูกเสือจัดมาเล่น เรื่องที่เล่นนั้น ธรรมการมณฑลได้ผูกขึ้นจากหนังสือเรื่อง "พลเมืองดี" ของเจ้าพระยาพระเสด็จ ตามเนื้อเรื่องเดิมก็ไม่สู้จะมีท่าทางที่จะเล่นเป็นลครพูดได้, เพราะฉะนั้นเมื่อผู้ที่เอามาผูกเป็นลครพูดไม่มีความรู้ในทางนี้ด้วย จึงเลยทำให้รู้สึกเหมือนฟังเทศน์มโหสถซ้อนธรรมาสน์เท่านั้น

จากไชยนาท - แรมหน้าศาลากลางสิงหบุรี วันศุกร์ที่ ๒๒ - เวลาเที่ยงแล้วลงเรือจากปลับปลาที่ไชยนาท ล่องลงมาตามลำแม่น้ำใหญ่, จนเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ถึงวัดม่วง, เยื้องหน้าที่ว่าการอำเภออินทบุรี ข้ามและพกกินกลางวันที่นี่ กินกลางวันแล้วออกเรือล่องต่อลงมาอีกประมาณ ๑ ชั่วโมง ถึงที่พักแรมหน้าศาลากลางจังหวัดสิงหบุรี

เมืองอินทบุรี เมืองอินทบุรี ตามกฎหมายเทียบว่าเป็นเมืองหลานหลวง; แต่ก็เหมือนอย่างพรมบุรี ไม่มีร่องรอยอะไรเหลือ
ราษฎรจัดสำรับมาเลี้ยงทหาร หนึ่งที่วัดม่วง ราษฎรชาวบ้านได้จัดสำรับมาเลี้ยงทหารเรือและคนเรือยนต์ในกระบวน โดยความเต็มใจจงรักภักดี, เราจึงสั่งให้พระยาโบราณชมเชยและขอบใจโดยทั่วกัน

ไปวัดพระธาตุและวัดพระนอนจักรสีห์ วันเสาร์ที่ ๒๓ – วันนี้อย่า ๑ โมงได้ลงเรือยนต์ใหญ่ล่องจากพลับพลาแรม จนถึงปากคลองบางต้นโพธิ์, เปลี่ยนลงเรือยนต์เล็ก เข้าไปในคลองบางต้นโพธิ์ ไปออกอ้อมแม่น้ำน้อยเก่า, ขึ้นไปวัดพระธาตุ, แล้วย้อนทางกลับลงมายังวัดพระนอนจักรสีห์, ให้อำมาตย์สุทนต์ไสยาสน์ แล้วกินเข้ากลางวัน เมื่อกินกลางวันเสร็จแล้วจึงกลับมาพลับพลาแรม

คลองบางต้นโพธิ์ คลองบางต้นโพธิ์นั้น, ได้ความจากพระยาโบราณว่า เป็นคลองขุดใหม่ เพื่อให้แม่น้ำใหญ่เข้าในนาทุ่งตอนใต้จังหวัด, และเพื่อเป็นทางใช้เรือเดินไปมาระหว่างแม่น้ำใหญ่กับแม่น้ำน้อยทางคลองบางคณทิ

อ้อมแม่น้ำน้อยเก่า ตัวลำน่าน้ำวัดพระนอนนั้น คืออ้อมแม่น้ำน้อยเดิม; ภายหลังน่าจะมีผู้ขุดคลองลัดขึ้นที่บ้านม่วง, สายน้ำเดินตรงก้นเขาออกไปเป็นแม่น้ำ, ปากช่องอ้อมแม่น้ำเดิมข้างเหนือข้างใต้ต้นเขินขึ้น จึงกลายเป็นลำน้ำตื้นไป, แต่ที่ตอนกลางยังคงลึกลึกมีน้ำขังอยู่ได้ตลอดปี

วัดพระธาตุ วัดพระธาตุที่ได้ขึ้นไปดูวันนี้ อยู่เหนือวัดพระนอนขึ้นไป ๘ เส้นเศษ, กำตลาคเรียกว่าวัดท้ายเมือง พระธาตุตั้งอยู่บนเนินดินสูงจากพื้นดินประมาณ ๖ ศอกเศษ, มีกำแพงแก้วล้อมรอบลานยอดเนิน กลางเนินมีพระธาตุเป็นรูปพระปรางค์เขมร, สูงราว ๘ วา; ด้านตะวันออกเป็นพระวิหารหลวง, ด้านตะวันตกเป็นพระอุโบสถ, และมีพระเจดีย์กลมเรียงรายอยู่อีกหลายองค์ ลักษณะการทำและอิฐที่ใช้เป็นอย่างเดียวกับวัดมหาธาตุเมืองลพบุรี เมืองสิงห์เดิมบางที่จะได้ตั้งบนดินดอนนั่นเอง, เพราะมีวัดวาอารามมาก, ต่อมาภายหลังจึงได้ย้ายไปตั้งที่เมืองเก่าใกล้เมืองสวรรค

จากจังหวัดสิงห์ - แรมอ่างทอง วันอาทิตย์ที่ ๒๕ - เวลาเที่ยงเศษออกเรือจากพลับพลาหน้าศาลากลางจังหวัดสิงห์บุรี ล่องลงมาตามลำน้ำ, จนบ่ายโมง ๓๕ นาทีถึงวัดไชโย, แต่เราไม่ได้ขึ้นบก เพราะฝนตก เมื่อถึงกลางวันแล้วล่องเรือลงไปอีก ๑ ชั่วโมงก็ถึงที่พักแรมหน้าศาลากลางจังหวัดอ่างทอง

วัดไชโย ชื่อวัดไชโยนี้ พระยาโบราณสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นชื่อเรียกมาแต่ในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา, เพราะเมื่อพระเจ้าหงสาวดีให้พระเจ้าเชียงใหม่ยกลงมาตีพระนครครั้งที่ ๒ ได้ตั้งค่ายอยู่ที่บ้านสระเกษ, ซึ่งอยู่คนละฟากกับวัดไชโย; สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นไปตีทัพพระเจ้าเชียงใหม่แตกที่บ้านชะโง แล้วคงจะได้เสด็จมาประทับอยู่ ณ ที่นี้, จึงได้ชื่อว่าเป็นไชโย การตั้งชื่อเช่นนี้มีตัวอย่างอีกราย ๑, คือเมื่อครั้งมหาอุปราชหงสาวดียกมาตี

พระนคร คราวที่ค่ายที่ทุ่งชายเคืองในคลองบ้านเข้าเฝ้าแขวงกรุงเก่า, สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถยกทัพออกไปตีทัพมหาอุปราชาคอง, คลองที่ทุ่งชายเคืองนั้นก็ชื่อว่าคลองชนะมาจนทุกวันนี้

ลำน้ำที่อ่างทอง ลำน้ำที่อ่างทองนั้น ได้ความตามคำอธิบายของพระยาโบราณว่า: แม่น้ำหน้าศาลากลางจังหวัดอ่างทองลงไปทางวัดป่าโมกข์เป็นแม่น้ำใหม่; แม่น้ำเดิมลงทางบางแก้วมาบ้านขวาง, บ้านระหานสัง บ้านตระนิม, ปากน้ำประสบโพธิ์สามต้นลงทางวัดชุมหลังเพี้ยด, มาวัดแม่นางปลื้ม, ออกหัวแหลม, ภายหลังสายน้ำได้เปลี่ยนไปอีกทาง ๑, ต้นแยกจากในบางแก้วเข้ามาหน่อย ๑, ลงทางหลังศาลากลางไปออกป่าโมกข์, ลงบ้านเลน, บางบาล, บ้านหัวสะพาน, ลงทางหน้าวัดกุเฒ่าทอง, บรรจบแม่น้ำเก่าที่หัวแหลม; ภายหลังมาคงจะมีผู้ขุดคลองลัดแยกจากบางแก้วมาตามหน้าศาลากลางจังหวัดอ่างทอง, ลงคลองศาลาแดง, ไปออกแม่น้ำน้อยที่วัดเกาะ; แต่สายน้ำใหญ่ไม่ไปทางตะวันตก, ก็ดมาทางตะวันออกลงไปถึงป่าโมกข์, จึงทำให้ลำบางแก้วและลำน้ำแยกทางหลังศาลากลางต้นขึ้นไป ที่พระยาโบราณเห็นว่าบางแก้วเป็นแม่น้ำใหญ่เก่า ไหลลงทางกรุงเก่านี้, ก็เพราะได้ตรวจสอบพบแนวแม่น้ำเดิมและโบราณวัตถุ, ที่มีโคลงนิราศซึ่งแต่งแต่ครั้งกรุงเก่า ว่าด้วยตามเสด็จพระราชดำเนินเมืองนครสวรรค์ประกอบด้วย; ระยะทางเสด็จพยุหยาตราขึ้นมาจากกรุงเก่ามีชื่อตำบลตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

เมืองอ่างทอง ชื่อที่จังหวัดอ่างทองเดิมชื่อว่าเมืองอ่างทองนั้น

พระยาโบราณเห็นว่าน่าจะมาจากชื่อบางคำทอง, ซึ่งมีนามกล่าวในโคลงนิราศตอนนั้นว่า:-

๐ ลูถึงบางน้ำซ้อ	คำทอง
น้ำป่วนบึงเป่นพอง	กว้างคว้าง
แลลานรำจวนสยง	ฟุ้งพิศ
เว้งริบพายพลขว้าง	แม่น้ำคลองสินธุ์ ฯ

อนึ่ง ที่ทางแยกแม่น้ำสายหลังศาลากลางนั้น ราษฎรก็ยังเรียกว่าปากน้ำประจำทอง, และส่วนในเข้าไปเรียกว่าแม่น้ำสายทอง, แต่เป็นลำน้ำที่ตื้นเขินใช้ไม่ได้แล้ว

ในรัชกาลที่ ๒ ยังพระราชประสงค์ที่จะให้บางแก้วมีน้ำใช้เรือได้ตลอดปีอย่างแต่เดิม เมื่อปีระกา พ. ศ. ๒๓๕๖ ได้โปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุหนายก เป็นแม่กองเกณฑ์คนเมืองนครราชสีมา, ตลอกจนเมืองจันทร์ และหัวเมืองฝ่ายตะวันออกนอกเมืองนครราชสีมาออกไป, เข้ามาระดมกันทำทำนบกั้นลำแม่น้ำที่เมืองอ่างทอง, เพื่อให้สายน้ำไหลเข้าทางคลองบางแก้ว ซึ่งตื้นเขินขึ้น ให้กลับใช้เรือได้ตลอดปี; แต่ทำนบกั้นทำนันทานกำลังน้ำไม่อยู่, พอถึงฤดูน้ำเหนือหลากทำนบกั้นพัง, เป็นอันไม่ได้ประโยชน์ตั้งคาด สายน้ำลำแม่น้ำใหญ่จึงลงทางหน้าศาลากลางจังหวัดอ่างทองมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ข้อความอธิบายเหล่านี้เรายอมรับรองตาม, เพราะพระยาโบราณเขารู้มาก

จากอ่างทอง - แรมบางปะอิน วันจันทร์ที่ ๒๕ - เวลาเช้า ๕ โมงเศษออกเรือจากอ่างทอง เข้าบางแก้ว, ผ่านท้องที่อำเภอนคร

ใหญ่ออกบางนางรำ, ไปพักผ่อนที่วัดจอมเกษ, อำเภอนครใน, จังหวัด
 ทุ่งเก่า, ระยะทาง ๒ ชั่วโมงเศษ กินเช้ากลางวันในเรือ แล้วจึง
 ออกเรือจากวัดจอมเกษ, ผ่านท้องที่อ่าวเเกอรอบกรุง, ล่องเรือมาแรม
 ที่วังบางปะอิน

ตำหนักน้ำใหม่ ตั้งแต่เมื่อมาพักที่บางปะอินเมื่อวันที่ ๑๔^๕ น
 ได้ขึ้นไปเห็นที่โรงหมวตรักษาการทหารมหาดเล็ก, อยู่ริมน้ำ ใกล้
 สพานท่าขึ้นลงทางหน้าพระที่นั่งวโรภาส, ความเป็นที่น่าสบาย จึงได้สั่ง
 ไว้ให้เขาจัดขึ้นเป็นตำหนักน้ำ เพื่อเป็นที่ขึ้นพักได้ มาคราวนี้เขาได้จัด
 ซ่อมทาสีใหม่, และจัดตกแต่งม่านและเครื่องโต๊ะเก้าอี้จากพระที่นั่ง
 อุทยาน ก็เลยกลายเป็นที่สบายดี, จึงเป็นอันตกลงว่า จะเอาใช้เป็น
 ตำหนักน้ำต่อไปทีเดียว, ทำโรงหมวตรักษาการให้ทหารมหาดเล็กใหม่

พักอยู่ที่บางปะอิน วันอังคารที่ ๒๖— ตามกำหนดเดิม วัน^๕นี้
 เป็นวันล่องกลับลงไปกรุงเทพ ฯ แต่รู้สึกอยากจะพักต่อไปอีก จึงได้
 ตกลงพักอยู่ต่อไป, และอาศรัยเหตุที่พรั่ง^๕นี้เป็นวันหยุด จึงเป็นอันเลื่อน
 กำหนดกลับไปจนวันพฤหัสบดี

นอนบนบกที่ตำหนักน้ำ เมื่อคืน^๕นี้ได้นอนบนบกที่ตำหนักน้ำ,
 คือเอาเตียงมาตั้งไว้ในห้องปลายข้างเหนือ ซึ่งได้จัดไว้แล้ว เป็นห้อง
 เขียนหนังสือนั่นเอง, เป็นอันสำเร็จประสงค์ได้นอนสบายดีทีเดียว, ห้อง
 ที่ใช้^๕เป็นห้องนอนนี้ จำเพาะเหมาะรับลมเย็นสบายตลอดวัน, และ
 อย่างไร ๆ ก็เชื่อได้^๕แน่ว่าสบายกว่านอนในเรือ, เพราะเรือจอดอยู่ใน
 ที่แจ้งไม่มีอะไรกำบัง พอเข้าแดดแรงก็เผลอร้อนทีเดียว

ระฤกถึงไอ้กแฮมตัน การใช้ห้องนอนอันนี้ ทำให้รู้สึกคล้าย ๆ เวลาเมื่อไปฝึกหัดวิชาปืนใหญ่อยู่ที่ค่ายไอ้กแฮมตัน, คืออยู่ในตึกชั้นเดียวยาว ๆ อยู่กับพื้นดิน, และมีห้อง ๆ เดียว ซึ่งใช้เป็นห้องนอนห้องนั่ง และห้องเขียนหนังสือพร้อมในตัว; แต่ต้องเข้าใจว่าที่อยู่ที่นี่ดีกว่าที่ไอ้กแฮมตันเป็นอันมาก, เพราะฝีมือทำแน่นอนหนาและเรียบร้อมกว่าที่ไอ้กแฮมตันนั้น ผันังอิฐบาง ๆ ถือปูนขาว, ฝีมือทำก็ดูเหมือนจะเอาแต่พอแล้ว; เพราะฉะนั้นในฤดูฝน, เมื่อฝนตกติด ๆ กันหลาย ๆ วัน ผันังเปียกซึม และปูนอ่อนนุ่มไปหมด, จนรูปภาพที่ตอกตะปุดติดไว้ก็หลุดออกมา โดยน้ำหนักของกรอบถนนตะปุดอกที่เดียว, และผันังนั้นเอามือแตะเข้าตรงไหนแรง ๆ หน่อยก็เป็นรอยนิ้วมืออยู่คล้าย ๆ เอามือบีบแป้ง แต่ถ้าจะนึกไปแล้ว ถึงแม้ว่าจะลำบากเช่นนั้นก็จริง, แต่จะว่าไม่สนุกก็ไม่ได้, ทั้งเมื่อคำนึงคุดต่อไปแล้วก็ต้องจัดว่าเวลานั้นเป็นเวลาสบายมากทั้งกายและใจ ในส่วนข้างกาย ในเวลานั้นกำลังร้อนนุ่ม, มีการงานทำพอที่จะให้เหน็จเหนื่อย, จนเข้ากับเกลือกก็กินได้ราวกับอาหารทิพย์ เพราะความหิว, และพื้นดินก็นอนหลับได้เหมือนที่นอนอย่างอ่อนที่สุด เพราะความว่าง; ในส่วนใจก็โปร่งปราศจากกังวล, ไม่มีอะไรที่จะต้องวิตกวิจารณ์, เพราะหน้าที่ซึ่งจะต้องกระทำในวันรุ่งขึ้น ก็รู้อยู่แล้วว่าจะมีอะไรบ้าง, และถ้าทำไปให้เต็มตามหน้าที่แล้วก็ไม่ต้องกังวลอะไรอีก ข้อสำคัญที่สุดคือเวลานั้นต้องจัดว่าเป็นอิสระแก่ตนโดยบริบูรณ์, เพราะเมื่อเสร็จกิจธุระที่จะต้องกระทำชั่ววัน ๑ นั้นแล้ว เวลาที่เหลือว่างอยู่ก็เป็นของเราเอง, จะทำ

อะไรหรือไปไหนก็ไม่มีอะไรจะขัดข้อง ตั้งมั่นก็นำคำนึงถึงเวลานั้น
อยู่บ้าง!

กลับกรุงเทพฯ วันพฤหัสบดีที่ ๒๘ - เวลาเช้า ๔ โมงออก
เรือจากบางปะอิน ลงมาพักกินกลางวันที่หน้าวัดเสารงทอง กินกลางวัน
แล้วลงเรือยนต์กลับมาทำवासกรี.

หน้าว่าง

จดหมายเหตุร้ายวัน

พระพุทธศักราช ๒๔๖๐

รัตนโกสินทรศก ๑๓๖

ปีที่ ๘ ในรัชกาล

เล่ม ๒

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม

ถึง

วันที่ ๑๔ มกราคม

สิงหาคม

ความคิดเรื่อง ธงสยามใหม่วันเสาร์ที่ ๑๘— หนึ่งมีข้อความอัน ๑ ซึ่งควรที่จะจดไว้ทันทีเพื่อสำหรับเป็นข้อกำหนดจดจำต่อไป คือเมื่อวันที่ ๑๕ เดือนนี้ ได้มีแสดงความเห็นในหนังสือพิมพ์ กรุงเทพ ฯ เติลิมเมล แพนกภาษาอังกฤษ ในเรื่องธงชาติสยาม แปลเป็นภาษาไทยดังต่อไปนี้:—

คำแปล

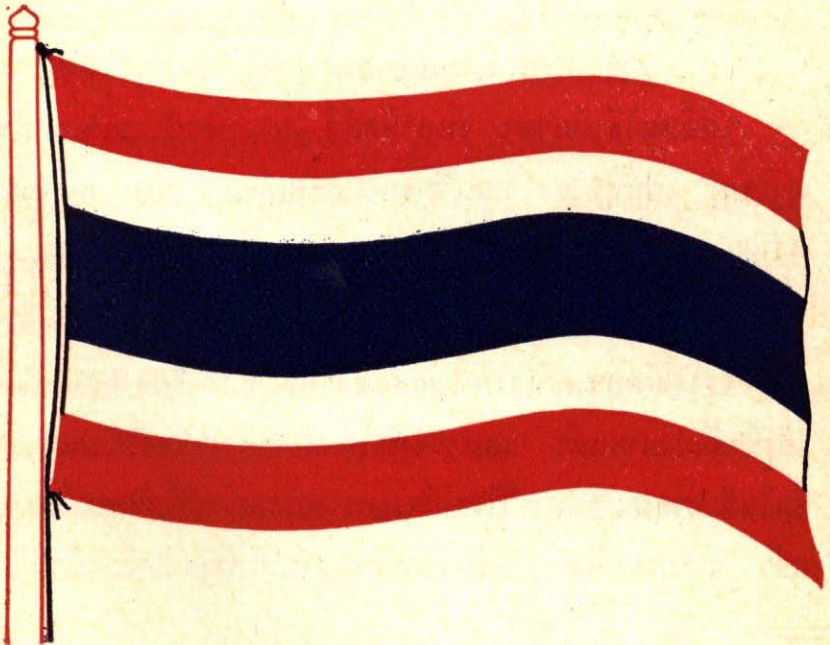
(หมายเหตุ - ผู้แต่งลงนามแฝงว่า “อะแควเรียส”)

สหายของข้าพเจ้าผู้ ๑ ซึ่งได้ไปเสียจากกรุงสยามนานแล้ว และเพิ่งกลับเข้ามาอีกเมื่อเร็ว ๆ นี้ ได้กระซิบแก่ข้าพเจ้าว่า เขาออกรู้สึกไม่สู้พอใจ (disappointed) ในรูปพรรณแห่งธงสยามใหม่—ข้าพเจ้าหมายความว่าธงพลเรือน สหายข้าพเจ้าเห็นว่าไม่สง่าพอสำหรับประเทศ ข้าพเจ้าต้องยอมรับว่าตัวข้าพเจ้าเองเห็นด้วยกับเขาในการที่ไม่พอใจในทางตาช่าง สหายข้าพเจ้าออกความเห็นว่าร้วแดงกลางควรจะเปลี่ยนเป็นสีน้ำเงิน ทั้งนี้รวขาวที่กระหนาบสองข้างประกอบกับรวน้ำเงินกลางก็จะรวมกันเป็นสีส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสีแดงกับขาวที่ริมประกอบกันก็จะเป็นสีสำหรับชาติ และด้วยประการฉะนี้กรุงสยามก็จะได้มีธงสีแดง, ขาว, กับน้ำเงิน อันเป็นสีธงสามสี (ฝรั่งเศส), ธงยูเนียนแยก (อังกฤษ), และธงดาวและรว (อะเมริกัน)

ดังนี้ ถ้ามีธงใหม่ขึ้นเช่นว่านี้ ก็จะได้เป็นเครื่องหมายกิจการสำคัญยิ่งอัน ๑ ในตำนานแห่งประเทศนี้ และการที่ใช้สามสีนี้สัมพันธ์-มิตรสำคัญ ๆ ของกรุงสยามก็จะรู้สึกว่าเป็นการยกย่องเขาเป็นแน่แท้ ทั้งการที่มีสีส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอยู่ด้วยนั้น ก็จะเป็นเครื่องเตือนให้ลึกถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามในสมัยเมื่อประเทศนี้ได้ดำเนินไปในขั้นสำคัญอย่างยิ่ง

(ข้อความภาษาอังกฤษได้ตัดปิดไว้แห่งอื่นแล้ว)

ลองเขียนแบบธงอย่างที่เขาคิด อย่างที่เขาคิดนี้ ลองเขียนแบบขึ้นตุ๊กงามดี และต้องยอมรับว่า ของเขาช่างดีกว่าธงที่ใช้อยู่บัดนี้ คงปรากฏในแบบที่ปิดไว้ข้างล่างนี้ :-

ใช้มานานแล้วในกรุงสยาม ทั้งได้อธิบายถึงเหตุที่เกิดขึ้นใช้วิธีนับโมงยาม ตามที่ใช้กันทั่วไปในชั้นหลังนี้ด้วย ว่าเปนวินาทีที่เริ่มขึ้นในค่ำสำหรับการเปลี่ยนยาม มีข้อความพิสดารดังที่ปรากฏในคำอธิบายของเราซึ่งได้ลงในราชกิจจานุเบกษาฉบับวันที่ ๑๓ เดือนนี้เอง แต่ในที่ประชุม นายทหารผู้ใหญ่ในสมัยนั้น เสนาธิการทหารบกเคี้ยวได้เป็นผู้กล่าวคัดค้านขึ้นว่า ไม่เห็นควรเปลี่ยนวิธีนับโมงยามตามที่ใช้อยู่ เพราะวิธีที่ใช้อยู่นั้นเปนวินาทีของทหาร ฝ่ายนายทหารผู้ใหญ่คนอื่น ๆ ที่ประชุมอยู่ด้วย ณ ที่นั้น ดูเหมือนจะไม่รู้สึกว่าเป็นความจำเป็นที่จะเปลี่ยนทั้งน่าจะรู้สึกด้วยว่าไม่เปลี่ยนก็จะได้ไม่ลำบาก ฝ่ายกรมนครไชยศรี ซึ่งเวลานั้นเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ออกจะเห็นว่าการเปลี่ยนจะเป็นการไม่สู้ดี ล้อแหลมอยู่สักหน่อย เพราะไม่รู้แน่ว่าพระราชอาจะโปรดหรือไม่โปรด เหตุฉนี้จึงเป็นอันระงับกันไปพัก ๑

มีปัญหาค้นในศาลทรัพย์สินฯ ครั้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ ได้บังเกิดมีปัญหานี้เองด้วยเวลาขึ้นที่ในศาลทรัพย์สินฯ โดยนายทุน ทนายผู้แก้คดีแทนเยอรมันเจ้าของเรือ ได้เคาะเคาะในเรื่องเวลา ว่าทหารเรือได้ไปจับเรือก่อนวันประกาศสงคราม เพราะในประกาศสงครามปรากฏว่า สภาพสงครามมีแต่แต่วันที่ ๒๒ กรกฎาคม แต่การจับได้กระทำในเวลา “๑๑ ทุ่มเศษ” ซึ่งตามข้างไทย ยังนับว่าเป็นวันที่ ๒๑ แต่กรมอัยการแก้ว่า ตามโหราศาสตร์ วันที่ ๒๒ เริ่มแต่เที่ยงคืนล่วงแล้วเป็นต้นไป ดังนี้

กระทรวงกระลาโหมออกคำสั่งให้ใช้เวลาตามโหราศาสตร์
 ครั้นเมื่อวันที่ ๑๐ หรือ ๑๑ เดือนนี้ ได้ทราบข่าวว่า กระทรวงกระ
 ลาโหมได้ออกคำสั่งให้ทหารบกใช้เวลาตามโหราศาสตร์ เพื่อให้ตรง
 กับวิธีนับเวลา “ที่ใช้อยู่แล้วโดยทั่วไปในประเทศที่รุ่งเรืองโดยมาก”
 ทั้งนี้ คุณเป็นที่ประหนึ่งว่ากระทรวงกระลาโหมเป็นผู้เริ่มดำเนินการเร็ว
 ทันสมัยก่อนใคร ๆ เสมอ !

ตกลงเปลี่ยน เมื่อเห็นว่ากระลาโหมได้ประกาศเปลี่ยนวิธีนับ
 เวลาแล้วเช่นนั้น เราจึงได้รู้ว่าการที่จะเปลี่ยนวิธีนับเวลาโดยทั่วไป
 คงจะไม่มีผู้ใดคัดค้านอีกแล้ว จึงได้ตกลงให้ร่างประกาศ และได้
 เขียนคำอธิบายประกอบด้วย ดังปรากฏในราชกิจจานุเบกษาฉบับ
 พิเศษ วันที่ ๑๓ กันยายนนั้นแล

จดหมายเหตुरายวัน

พระพุทธศักราช ๒๔๖๒

รัตนโกสินทรศก ๑๓๘

ปีที่ ๑๐ ในรัชกาล

เล่ม ๑

วันที่ ๑ เมษายน

ถึง

วันที่ ๓๑ มีนาคม

เมษายน

“วันจักรี” วันอาทิตย์ที่ ๖ - บ่ายวันนี้ได้เข้าไปถวายบังคมพระบรมรูปที่ในปราสาทเทพบิตร ในเวลาที่เราไปก็ยังมีข้าราชการและประชาชนอยู่มาก. และได้ข่าวว่าตั้งแต่เช้ามีคนเข้าไปถวายบังคมพระบรมรูปเป็นอันมาก. ทั้งได้เลยเข้าไปนมัสการ พระแก้วมรกตในพระอุโบสถด้วยก็มาก. เจ้าพระยาธรรมาได้ออกร่างให้ข้าราชการผู้ใหญ่จักษของเสด็จไปตั้งเสด็จที่ศาลาในลานพระอุโบสถ, คือเจ้าพระยาอภัยราชา, เจ้าพระยาธรรมา, พระยาร่วงศ์, พระยาประสิทธิ์ศุภการ. งานนั้นนับว่าเป็นพระเกียรติยศงดงามดีมาก, เพราะผู้คนไปอย่างแน่นหนา. และได้ข่าวว่าห้างร้านและหนังสือพิมพ์จะปิดในวันพรุ่งนี้วัน ๑ แทนวันนี้เพื่อเป็นการเคารพ.

เราได้ให้เรียกวันนี้ว่า “วันจักรี”

